

15175
7
การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาอุปไมยในนิพนธ์ปัญหา

พระมหาวิสิษฐ์ ปญฺณาวฑฺฒโน (กฤษวี)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๔๕

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

AN ANALYTICAL STUDY OF THE SIMILE DISCUSSION
IN MILINDA – PAÑHĀ

PHRAMAHĀ WISIT PANYAWATTANO (GREESSAWEE)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement For The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand.

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาด้านหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตร-
มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ

(พระครูปลัดสุวัฒนจริยคุณ)

.....กรรมการ

(พระมหาธีบ สิริธนาโณ)

.....กรรมการ

(พระมหาพล อากาศโร)

.....กรรมการ

(ผศ., ร.ท., ดร. บรรจบ บรรณรุจิ)

.....กรรมการ

(ดร. สมธิพล เนตรนิมิตร)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาธีบ สิริธนาโณ ประธานกรรมการ

พระมหาพล อากาศโร กรรมการ

ดร. สมธิพล เนตรนิมิตร กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์อุปมาอุปไมยในมิลินทปัญหา

ผู้วิจัย : พระมหาวิสิษฐ์ ปญฺเฑาวฑฒโน (ภคว.)

ปริญญา : ทุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาเพ็ญ สิริวัฒโน

ป.ธ. ๘, M.A., Ph.D.

: พระมหาพล อากาศโร

ป.ธ. ๘, พ.ม., พธ.บ., M.A., M.Phil., Ph.D.

: ดร. สมิตธิพล เนตรนิมิต

ป.ธ. ๘, พ.ม., พธ.บ., พธ.ม., Ph.D.

วันสำเร็จการศึกษา : ๒ เมษายน ๒๕๔๕

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาคำอุปมา-อุปไมย ในคัมภีร์มิลินทปัญหา เพื่อศึกษาเป็นแนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนายุคปัจจุบัน

ผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาเรื่องนี้ออกเป็น ๕ บท ซึ่งมีเนื้อหา ดังนี้

บทที่ ๑ บทนำ ผู้วิจัยได้ศึกษาความสำคัญของปัญหา ความเป็นมาของคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ขึ้นรองพระไตรปิฎก ชาวพุทธในประเทศพม่า ยกย่องให้เป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกพุทธทศนิกาย เล่มที่ ๑๑ หนังสืออธิบายมิลินทปัญหาจัดเป็นอรรถกถา ชาวพุทธไทยจัดมิลินทปัญหาไว้ในชั้นอรรถกถา คัมภีร์อธิบายมิลินทปัญหาจัดเป็นชั้นฎีกา

บทที่ ๒ ผู้วิจัยได้ศึกษากำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์มิลินทปัญหา ไม่มีหลักฐานระบุชื่อผู้แต่งคัมภีร์มิลินทปัญหา นักวิชาการเชื่อว่า ผู้แต่งคัมภีร์นี้นับถือพระพุทธ-

ศาสนานิกายสรวาสตวาทิน ในประเทศอินเดียตอนเหนือ (แคว้นแคชเมียร์) ส่วนภาษาเดิม
คงเป็นภาษาสันสกฤตหรือภาษาปรากฤต และได้สูญหายไปหมดแล้ว

นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่า พระเจ้าเม็นันเดอร์ปกครองอาณาจักรบัคเตรีย
ระหว่าง พ.ศ. ๓๕๒ - ๔๑๓ ซึ่งไม่ตรงกับที่ระบุในมิลินทปัญหาว่า ระหว่าง พ.ศ. ๕๐๐-๕๕๐

บทที่ ๓ ผู้วิจัยได้ศึกษาชีวประวัติของพระนาคเสน และพระเจ้ามิลินท์
แยกเป็นประวัติในอรรถกถา และประวัติในปัจจุบันชาติ

บทที่ ๔ ผู้วิจัยศึกษาวิธีโต้ตอบปัญหาปฏิกาณโฆวพริบของพระนาคเสน ที่
นำเอาสิ่งเป็นนามธรรมมาเปรียบกับสิ่งที่ป็นรูปธรรมจนทำให้พระเจ้ามิลินท์เข้าใจ โดยวิธี
อุปมาเปรียบเทียบ

บทที่ ๕ สรุป และเสนอแนะ

Thesis Title : An Analytical Study of the Simile Discussion in Milinda – Pañhā

Researcher : Phramahā Wisit Panyawattano (Greessawee)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Thiab Siriñaño

Pali IX, M.A., Ph.D.

: Phramaha Phol Abhākarō

Pali IX, B.A., M.A., M.Phil., Ph.D.

: Dr. Samitthipol Netnimit

Pali IX, B.A., M.A., Ph.D.

Date of Graduation : April, 2002

ABSTRACT

The objective of this thesis is to study an analogy (simile) in the Milindapañhā in order to be a guideline in spread of Buddhism in the present day.

The thesis is divided into 5 chapters as follows :

Chapter 1 : Introduction

It concerns with the importance of problem, and the background of context in Buddhism . The Milindapañhā is the context which comes behind the Tipitaka . It is concluded as a part of the Tipitaka Khuddakanikāya Vol. 11 by the Buddhists in Myanmar. The explanation of it is confessed as Atthakathā and the Milindapañhā is adjusted to be Atthakatha (Commentary) by the Buddhists in Thailand. The explanation of it is Tikā.

Chapter 2 : It concerns with the origin and development of Milindapañhā . There is no evidence of the compiler of it. It is believed by the technician that the compiler of this context is believed in Saravāsativādina School

Situated the North of India .The originality of its language might be Sanskrit or Prakrit. It has also been vanished.

The Historian has concluded that the king Menander occupied the Bactria kingdom between 392 – 413 B.E. It however contrasts which mentioned in Milindapañhā in between 500 - 550 B.E.

Chapter 3 : This chapter Concerns with the biography of Nāgasena and the king Menander . It has been studied both in the present and the past.

Chapter 4 : This chapter is to study how to discussion and reply of the question between Nāgasena and the king Menander by the manner of simile

Chapter 5 : Conclusion and suggestion.

กิตติกรรมประกาศ

ความสำเร็จของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ได้รับคำแนะนำจากอาจารย์ที่ปรึกษา คือ พระมหาเทียบ สิริวัฒโน พระมหาพล อากาศโร และ ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร์ ได้เสียสละเวลา ให้คำปรึกษาแนะนำแก้ไขมาโดยตลอด

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสมจินต์ สมญาปัญญา คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ที่ให้คำแนะนำเกี่ยวกับวิทยานิพนธ์ พระครูสุตกิจบริหาร (ขุนทอง สุวณฺณเมโธ) คณบดีคณะครุศาสตร์ ให้คำแนะนำมาโดยตลอด พระครูใบฎีกาสนั่น ทอระกูโข เจ้าหน้าที่ห้องสมุดบัณฑิตวิทยาลัย พระมหาชัยณรงค์ จิตวิชัย และนายรังนิ สุพนธ์ ช่วยเหลือการค้นคว้าค้นคว้าพระไตรปิฎกและค้นคว้ามีมติปัญหา ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณและเจริญพรขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่ง

ขอกราบขอบพระคุณพระเทพสุธี (เอื้อน หาสสมฺโม ป.ธ. ๘) เจ้าอาวาสวัดสามพระยา พระเทพปริยัติโมลี (ชาลิต อภิวิฑฺฒโน ป.ธ. ๘) เจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาท ที่ได้ให้โอกาสทั้งในด้านการศึกษาและสถานที่พักอาศัย กราบขอบพระคุณหลวงพ่อกษณะพระอาจารย์ และกัลยาณมิตรวัชรธรรมกายทุกท่าน ขอบพระคุณเพื่อนสหธรรมิกทุกท่าน ที่แบ่งปันข้อมูลและให้กำลังใจมาโดยตลอด อนุโมทนาบุญกับทายาทอภิกษุวัชรพุทธบาท ครอบครัวกฤษณกุลหาสน์ คุณโยมสมบุรณ์-คุณโยมสังวาลย์ ครูณเนตร คุณโยมชินวิวัฒน์ คุณโยมภูวดี เอศกวีสน์ คุณโยมรพีพิง หาสและครอบครัว คุณโยมสมนึก แก่นสาถล คุณณณมล ศรีพันธ์ ที่ได้อุปถัมภ์ทุนด้านการศึกษา

คุณความดีและประโยชน์ที่เกิดจากการทำวิทยานิพนธ์ ผู้วิจัยขออุทิศเป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัย คุณบิดามารดา ครูอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ ตลอดถึงผู้มีพระคุณและมีอุปการคุณทุกท่าน

พระมหาวิสิษฐ์ ปัญญาวิฑฺฒโน (กฤษณวิ)

๒ เมษายน ๒๕๕๕

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๓)
กิตติกรรมประกาศ	(๕)
คำอธิบายอักษรย่อ	(๘)

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑	ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒	วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๖
๑.๓	ปัญหาที่ข้องการทราบ	๖
๑.๔	คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๕	ทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้อง	๗
๑.๖	วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๗	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๘

บทที่ ๒ กำเนิดและพัฒนาการของมิสสินทปัญหา

๒.๑	ผู้แต่ง และภาษาที่ใช้	๙
๒.๒	สถานที่แต่ง	๑๕
๒.๓	การสืบค้นกับที่มีสินทปัญหา	๑๖
๒.๔	มิสสินทปัญหาลักษณะต่าง ๆ	๑๘
๒.๕	เนื้อหา	๒๑
๒.๖	คุณค่า	๓๑

บทที่ ๓ ชีวิตประวัติของพระเจ้ามีสินทและพระนาคเสน

๓.๑	ประวัติในอดีตชาติของพระเจ้ามีสินทและพระนาคเสน	๓๗
๓.๒	ประวัติในปัจจุบันชาติของพระเจ้ามีสินท	๓๘
๓.๓	ประวัติในปัจจุบันชาติของพระนาคเสน	๔๕

บทที่ ๔	ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาภายในมิลินทปัญหา	
๔.๑	ความหมายแห่งอุปมา	๖๒
๔.๒	ประเภทแห่งอุปมา	๖๕
๔.๓	ศัพท์แสดงอุปมา	๖๖
๔.๔	ความสำคัญแห่งอุปมา	๖๗
๔.๕	โทษแห่งอุปมา	๖๘
๔.๖	อุปมา อุปไมย ในมิลินทปัญหา	๗๐
๔.๖.๑	บุพพโยคกัณฑ์	๗๑
๔.๖.๒	มิลินทปัญหากัณฑ์	๗๑
๔.๖.๓	ลักษณะปัญหากัณฑ์	๗๘
๔.๖.๔	เมฆะกปัญหากัณฑ์	๘๐
๔.๖.๕	อนุมาณปัญหากัณฑ์	๘๘
๔.๖.๖	โอปัมมกถาปัญหากัณฑ์	๘๘
๔.๖.๗	นิคมกถา	๙๕
๔.๗	วิเคราะห์วิธีตอบคำถามของพระนาคเสน	๑๐๐
บทที่ ๕	สรุปและข้อเสนอแนะ	
๕.๑	สรุป	๑๐๘
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๑๐
บรรณานุกรม		๑๑๑
ภาคผนวก ก.	- พุทธวิธีในการสอน	๑๑๕
	- เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า	๑๑๘
ภาคผนวก ข.	- คลาในโอปัมมกถาปัญหากัณฑ์	๑๒๒
ประวัติผู้วิจัย		๑๔๘

อักษรย่อที่ใช้ในวิทยานิพนธ์

อักษรย่อที่ใช้ในวิทยานิพนธ์นี้ ย่อจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับมหาจุฬาฯ แปลและถอดรจนาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร ดังนี้

พระไตรปิฎก

อักษรย่อ

คำเต็ม

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี) = วินยปิฎก	มหาวิภังคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.	(ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(บาลี) = สุตตฺตฺนปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลกุชฌรวุคคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ที.สี.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(บาลี) = สุตตฺตฺนปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(บาลี) = สุตตฺตฺนปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวคคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(บาลี) = สุตตฺตฺนปิฎก	มธุณินิกาย	มุลปณณาสกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ม.มู.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	มธุณินิกาย	มุลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี) = สุตตฺตฺนปิฎก	มธุณินิกาย	มธุณินปณณาสกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	มธุณินิกาย	มธุณินปณณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ช.	(บาลี) = สุตตฺตฺนปิฎก	สัฏฺฐคณิกาย	ขนฺธรววคคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ส.ช.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก	สัฏฐคณิกาย	ขันธรวรรค	(ภาษาไทย)

ส.สพ.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพยตนะวคฺคปาถิ	(ภาษาบาลี)
ส.สพ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพยตนะวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรคปาถิ	(ภาษาบาลี)
ส.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ส.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาวคฺคปาถิ	(ภาษาบาลี)
ส.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาวรรค	(ภาษาไทย)
อ.จ.จก.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	อังกุตฺตรนิกาย	จกนินาถปาถิ	(ภาษาบาลี)
อ.จ.จก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	จกนินาถ	(ภาษาไทย)
ข.อป.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	อปทานปาถิ	(ภาษาบาลี)
ข.อป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
ข.สุ.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาถปาถิ	(ภาษาบาลี)
ข.สุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ข.ชา.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกปาถิ	(ภาษาบาลี)
ข.ชา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก	(ภาษาไทย)
ข.เณร.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	เณรคาถาปาถิ	(ภาษาบาลี)
ข.เณร.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	เณรคาถา	(ภาษาไทย)
ข.ธ.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปาถปาถิ	(ภาษาบาลี)
ข.ธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ข.ขุ.	(บาลี)	=	สุตตมนุตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐปาถิ	(ภาษาบาลี)
ข.ขุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐะ	(ภาษาไทย)

คัมภีร์พระไตรปิฎก-อรอดกถา-ฎีกา ใช้ฉบับ มจร. ธรรมบทภาษาบาลี ใช้ฉบับ

มจร. มิตินปัญหาแปล ใช้ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย

คัมภีร์อื่น ๆ

มิตินุท.	(บาลี)	=	มิตินุทปัญหาปกรณ์	(ภาษาบาลี)
มิตินุท.	(ไทย)	=	มิตินปัญหาปกรณ์	(ภาษาไทย)

มิลินท.อฎ (บาลี)	=	มิลินทปัญหาวรรค	(ภาษาบาลี)
มิลินท.อฎ (ไทย)	=	มิลินทปัญหาอรรถกถา	(ภาษาไทย)
พ.ร.อ. (บาลี)	=	สุตตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ญานปทอฎกถา	(ภาษาบาลี)
พ.ร.อ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อรรถกถาธรรมบท	(ภาษาไทย)
วิสุทธิ. (บาลี)	=	วิสุทธิมรรคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทธิ. (ไทย)	=	วิสุทธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

วิธีอ่าน

๑. พระไตรปิฎก ย่าง เล่ม/ชื่อ/หน้า ตามลำดับ ตัวอย่าง ตี.ศ. ๑๕/๑๕/๑๕ หมายถึง สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕ ข้อ ๑๕ หน้า ๑๕
๒. ปกรณ์วิเศษ ย่าง เล่ม/หน้า ตัวอย่าง วิสุทธิ. ๑/๑๒๓ หมายถึง กัมภีร์วิสุทธิมรรคเล่ม ๑ หน้า ๑๒๓
๓. อรรถกถา ย่าง เล่ม/หน้า ตัวอย่าง พ.ร.อ. ๑/๘ หมายถึง อรรถกถาธรรมบท ขุททกนิกาย เล่ม ๑ หน้า ๘

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คัมภีร์บันทึกลำสังสอนของพระพุทธเจ้า ที่พระธรรมสังคากาจารย์ได้รวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่ ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักที่เก่าที่สุดเป็นหลักฐานชั้นต้นที่ให้ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เรียกว่า พระไตรปิฎก คำสังสอนของพระพุทธเจ้า ได้รับการสืบทอดกันมาด้วยการท่องจำหรือวิธีอื่นๆปาฐะ ภายหลังพุทธปรินิพพานเมื่อมีเหตุการณ์ หรือเรื่องราวที่ไม่สอดคล้องกับทบบัญญัติที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้แล้ว พุทธบริษัทได้ร่วมกันตรวจสอบ ทบทวนร้อยกรองจัดให้เป็นกลุ่มเป็นหมวดหมู่ เรียกว่า สังคายนา มีหลักฐานว่าสังคายนาครั้งที่ ๑ ถึงครั้งที่ ๔ ยังไม่มีการบันทึกคำสอนหรือพระพุทธพจน์เป็นตัวอักษร พระพุทธพจน์ได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษร ในคราวสังคายนาครั้งที่ ๕ รัชสมัยของพระเจ้าวิฏคามณิยอกข์ ในลังกาทวีป ประมาณ พ.ศ. ๔๓๓^{*}

พระไตรปิฎกมีข้อความที่เป็นอรรถกถาของกันและกันอยู่ในตัวเอง” ถ้าศึกษาได้ทั่วถึงแล้ว จะพบว่าพระพุทธพจน์ที่มีเนื้อความย่อหรือไม่แจ่มแจ้งในที่แห่งหนึ่ง จะมีอธิบายไว้ในที่อีกแห่งหนึ่ง พระสูตรในพระพุทธศาสนาแสดงความหมายแบบอธิบายความกันเอง อาศัยพระสูตรหนึ่งทำให้เข้าใจอีกพระสูตรหนึ่ง หรือหลาย ๆ สูตรได้ กระนั้นก็ตาม คัมภีร์อรรถกถาที่จำเป็นต้องมี เพราะเมื่อเราได้ศึกษาพระพุทธพจน์ตอนใดตอนหนึ่ง เมื่อเกิดความสงสัยหรือไม่เข้าใจ จะได้พิจารณาตรวจสอบได้ถึถ้วน ดังนั้น จึงมีอรรถกถา หรือ

^{*}พระสุริยญาณ (ณรงค์ จิตฺโตภโณ), พุทธศาสตร์ปริทรรศน์, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๒๗.

^{*}พระธรรมกิตติมหาเถร, สัทธมมสอโก, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), คำนำ, หน้า ๑๔-๑๕.

วัฒนา ที่พระอรธกอาจารย์แต่งแก้ความหรือขยายความพระบาลี ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๖ ต่อมาก็มีฎีกา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระฎีกาจารย์ แต่งอธิบายเพิ่มเติมอรธกถา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๘๑ ต่อมาก็มีอนุฎีกา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อาจารย์ทั้งหลายแต่งแก้หรืออธิบายฎีกา แล้วก็มีคัมภีร์ "ปรกณวิเสศ" และมีคัมภีร์อื่น ๆ อีกทั้งพงศาวดาร ไวยากรณ์ ดนตรี อลังการ ที่อาจารย์ รุณหลังแต่งขึ้น

มิลินทปัญหาคือคัมภีร์เก่าแก่มาก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นคัมภีร์ ที่ได้รับการยกย่องกันในนิคาตเถรวาทสายกัศสปวงศ์ ฉบับเดิมซึ่งเป็นการสนทนาระหว่าง พระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์กษัตริย์กฤตยกรองศาณฑกรในอินเดียภาคเหนือ^๕ นักวิชาการ เชื่อว่า ปาฐาติสูตรในทิมณิกาย เป็นต้นแบบคัมภีร์มิลินทปัญหา ซึ่งมีลักษณะถาม - ตอบ โดยท่านพระกุมารกัสสปะได้ยกอุปมาโวหารมาหักล้างวาจาของพระเจ้าปายาสี มีลักษณะ เช่นเดียวกับพระนาคเสนตอบปัญหาของพระเจ้ามิลินท์^๖

มิลินทปัญหาได้รับการยอมรับจากนักปราชญ์ชาวพุทธทั่วไป ทั้งฝ่ายเถรวาท และมหายาน เผยแพร่สู่ชาวตะวันตกหลายภาษา

ชาวพุทธในพม่า ยกย่องมิลินทปัญหาว่ามีความสำคัญเทียบเท่าพระพุทธพจน์ จึงจัดคัมภีร์นี้รวมอยู่ในพระไตรปิฎก^๗

ศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์ (Prof. Rhys Davids) ยกย่องมิลินทปัญหาว่า เป็นปรกณที่แต่งได้ดียิ่งยอดเยี่ยมคัมภีร์หนึ่ง ในบรรดาคัมภีร์ทั้งหลายที่รจนาขึ้นภายหลัง คัมภีร์พระไตรปิฎก หนังสือที่แต่งได้ดีใกล้เคียงมิลินทปัญหา ก็มีแค่วิสุทธิมรรคของ พระพุทธโฆษาจารย์คัมภีร์เดียว แต่มิลินทปัญหามีมาก่อนวิสุทธิมรรค และท่านยังได้อ้าง มิลินทปัญหา มาเป็นหลักในการวินิจฉัยในอรธกถาที่ท่านรจนาไว้หลายแห่ง จึงเห็นได้ว่า

^๕สุจิต บุญญาภาท, พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน, (กรุงเทพฯ ๔ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๔.

^๖กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๑, (กรุงเทพฯ ๔ : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๕๒), หน้า ๒๖๔.

^๗มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทนำพระไตรปิฎกภาษาไทย, (กรุงเทพฯ ๔ : มหาคุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒), หน้า (๖๖).

^๘กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๑, หน้า ๒๖๔.

มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่นักปราชญ์ถือกันว่าเป็นหลักฐานในข้อวินิจฉัยพระธรรมวินัย มาแต่
 ศักดิ์บรรพ์แล้ว”

ท่านอานันท์ เกศทัตยานะเธระ (Anand Kauslyayana) กล่าวว่า บรรดา
 วรรณคดีบาติ นอกจากพระไตรปิฎก ไม่มีคำกล่าวใดจะสูงส่งลึกล้ำเท่าคำของพระนาคเสน
 ในเรื่อง อนาत्मवाद (Anatmavad) หรือ อนัตตา ดังนั้น มิลินทปัญหา จึงเป็นคัมภีร์
 ที่แสดงหลักเกณฑ์ได้ทั้งด้านอภิปรัชญาของพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านจริยศาสตร์และ
 จิตวิทยา นักศึกษาพระพุทธศาสนาควรจะได้ศึกษาให้เกิดความเข้าใจ เพราะนอกจากจะเป็น
 คัมภีร์พระพุทธศาสนาที่สำคัญแล้ว ยังมีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์และวรรณคดีอีก
 เป็นอันมากมิลินทปัญหามีหลักฐานดีแน่ชัด ชนิดที่วรรณคดีร้อยแก้วของอินเดียในศตวรรษ
 ที่ ๑ เปรียบเทียบมิได้ มิลินทปัญหามีฐานะเด่นในวรรณคดีอินเดียไม่ว่าจะมองแง่ปรัชญา
 วรรณคดี ประวัติศาสตร์ หรือความรู้ทางภูมิศาสตร์ เป็นข้อเท็จจริงที่ได้แย้งไม่ได้ว่า
 วรรณคดีหลังพระไตรปิฎก ไม่มีคัมภีร์พระพุทธศาสนาคัมภีร์ใดจะมีคุณค่าเท่า”

คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นเรื่องราวการสนทนาโต้ตอบปัญหา ระหว่างพระเจ้า
 มิลินทผู้ถามกับพระนาคเสนผู้ตอบ เป็นคัมภีร์ที่สำคัญยิ่งคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนา
 ฝ่ายเถรวาท พระอรอดดาจารย์ในลังกา โดยเฉพาะพระพุทธโฆษาจารย์ มักอ้างอิง
 ข้อคิดเห็นในคัมภีร์นี้ เป็นหลักฐานยืนยันการตีความหมายพุทธธรรมในงานของท่าน”

คัมภีร์มิลินทปัญหา มีคุณค่าทั้งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องต้องตามบาลี
 พระไตรปิฎก และในด้านอรรถรสนแห่งวรรณคดีบาติ เป็นคัมภีร์อธิบายพุทธปรัชญาที่มีลีลา
 การดำเนินเรื่องที่ชวนคิดตาม เช่นเดียวกับบทสนทนาของเพลโต (Dialogues of Plato) วิธี
 การที่พระนาคเสนใช้ตอบได้ประปรายวาทนั้นทำให้นึกถึงวิธีการ ที่โสกราตีสใช้หักล้างวาทะ

“ศิลปปราชญ์การ, มิลินทปัญหาฉบับหอสมุดแห่งชาติ, พระนิพนธ์คำนำของสมเด็จพระมหา
 ธีรราชูปถัมภ์, (กรุงเทพฯ ๑ : ศิลปปราชญ์การ, ๒๕๑๑), หน้า ๓.

“สภาการศึกษาพหุวัฒนธรรมวิทยาลัย, พุทธศาสนาประวัติระหว่าง ๒๕๐๐ ปีที่ถวัลย์ เช่น ๒,
 (กรุงเทพฯ ๑ : โรงพิมพ์สุริยวงษ์, ๒๕๐๔), หน้า ๑๗.

“พจนานุกรม ศัพท์, ภูมิศุข อยุธยา วุฒิสมาชิก บุคคล บัณฑิต นาคเสนสุตตเถรวาท มิลินทพรา
 ญ์การ” (พ.ศ. ๑๒๔๘/๒๔๘๘ มจร.), ดร. สุภาพรพรหม ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาติในอินเดียและลังกา,
 (กรุงเทพฯ ๑ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๑๕.

ของปรปักษ์ ในขณะที่อุสันทนาของโสทรวลิตเป็นนักปราชญ์กรีก และอุสันทนาของพระนาคเสนก็เป็นนักปรัชญกรีกมีนามว่าพระเจ้ามิลินท์^๓

มิลินทปัญหามีจัดเป็นรูปเล่ม มีเนื้อหาที่มีรูปแบบของหนังสือที่สมบูรณ์ แบ่งได้ ๓ ตอน คือ

๑. ปณามคคาถา หมายถึง คำบูชาพระรัตนตรัย หรือบทพระพันรันทมัสการ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์

๒. พาหิรคคาถา หมายถึง เรื่องที่เล่าออกไปจากเนื้อหาจริง เป็นบทนำอย่างที่ยืกวานิทาน เริ่มเรื่องครั้งที่พระพุทธเจ้าโลกิยะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ เมืองกุสินารา ว่าพระพุทธองค์ทรงทำนายว่า ภายหลังจากปรินิพพานได้ ๕๐๐ ปี จะมีภิกษุวัชชี พระองค์หนึ่งมีนามว่ามิลินท์ เป็นผู้มีความเฉลียวฉลาดเข้าใจธรรมอย่างลึกซึ้ง จักสนทนาโต้ตอบธรรมกับพระนาคเสนผู้เป็นพระอรหันต์ เรื่องที่สนทนาโต้ตอบจะช่วยผดุงพระพุทธศาสนาให้ดำรงสืบต่อไปถึง ๕,๐๐๐ ปี ต่อจากนิทานเป็นเรื่องเล่าแสดงความสัมพันธ์ในอดีตกาลระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน

๓. การสนทนาโต้ตอบระหว่างพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน ส่วนนี้มี ๓ ตอน คือ ตอนที่ ๑ เป็นการสนทนาโต้ตอบเกี่ยวกับปัญหาธรรมทั่วไป เช่น ลักษณะของศีล สมาธิ ปัญญา นิพพาน เป็นต้น ตอนที่ ๒ เน้นที่การวิเคราะห์ความหมาย และเหตุผลในพระไตรปิฎก เช่น ปัญหาเรื่องการให้ทานของพระเวสสันดร ว่าเป็นการให้ที่เหมาะสมหรือไม่ พระนางมัทรี พระกัณหา พระชาลี เค็มใจหรือไม่ ปัญหาว่าเหตุใดพระพุทธเจ้าจึงต้องบำเพ็ญทุกรกิริยา ทำไมพระองค์ไม่ทรงบำเพ็ญบารมีให้แก่กล้าสมบูรณ์แล้วบังเกิดเป็นพระพุทธเจ้าทีเดียว เหตุใดพระพุทธเจ้าตรัสสอนให้มีสัมมาวาจา ไม่พูดปด ไม่พูดหยาดคาย แต่เหตุใดพระองค์จึงเรียกคนบางคนที่ โมฆบุรุษ (เข้คนโง่) ซึ่งเป็นคำไม่สุภาพ เป็นต้น และตอนที่ ๓ การตอบปัญหาของพระนาคเสนโดยใช้อุปมา-อุปไมย ทำให้พระเจ้ามิลินท์เกิดความกระจ่างในข้อสงสัยต่าง ๆ

อนึ่ง คัมภีร์มิลินทปัญหามีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๕๑๕ มีฉบับภาษาบาลีอีกบทพม่าเรียกว่าฉบับฉัฐฐสังคีติ เป็นต้นแบบในการปรับปรุงแปล

^๓พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (บรรณาธิการ), บทนำมิลินทปัญหายุคกถา - ฎีกา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญูชน, ๒๕๔๐), บทนำหน้า ๑.

และตรวจชำระ มี ๖ กัณฑ์ หรือ ๖ ประการ^{๓๓} คือ

๑. ปุพพโยคกัณฑ์ ว่าด้วยบุพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิถินท
๒. มลิตกปัญหากัณฑ์ ว่าด้วยปัญหาเจ็ดเดียว
๓. ถักขณปัญหากัณฑ์ ว่าด้วยปัญหาลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ
๔. เมณฑกปัญหากัณฑ์ ว่าด้วยปัญหา ๒ เจ็ด
๕. อนุนานปัญหากัณฑ์ ว่าด้วยปัญหาที่รู้โดยอนุมาน
๖. โอบัมมปัญหากัณฑ์ ว่าด้วยปัญหาที่พึงทราบด้วยอุปมา

ปัจจุบันนี้ เมื่อมีความสงสัยในหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น ผู้ถามมักได้รับคำตอบไม่ชัดเจน สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากการศึกษาที่ไม่ได้เน้นให้ผู้เรียนเข้าใจปัญหานั้น ๆ อย่างจริงจัง ศึกษาเฉพาะในตำรามากกว่าการปฏิบัติจริง ดังนั้น เมื่อเกิดปัญหาที่เป็นเหตุการณ์นอกเหนือไปจากตำราจึงทำให้ได้คำตอบที่ไม่ชัดเจน ถ้าเปรียบกับสมัยพุทธกาล ซึ่งมีพระพุทธเจ้าทรงเป็นประธาน เมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับพระธรรมวินัยพระพุทธองค์ทรงแก้ไขปัญหาได้เด็ดขาดชัดเจน แม้ภายหลังพุทธกาลก็ยังมีพระอรหันต์ตอบปัญหาที่เกิดขึ้นในสังฆมณฑลให้ชาวพุทธ แนวการถาม - ตอบ ของพระเจ้ามิถินทกับพระนาคเสน จึงเป็นแนวทางที่น่าสนใจ ทั้งคำถามและคำตอบ โดยเฉพาะเนื้อหาที่พระนาคเสนตอบ ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า และหลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้มาก โดยเฉพาะคำเปรียบเทียบ หรืออุปมาโวหารที่คมคาย ดังเช่นคำที่พระนาคเสนทูลพระเจ้ามิถินทว่า เคนหิ ราชญญ อุปมมุต กริสฺสามิ อุปมยปิเชกญ วัญญุ ปุริสา ภาสิตสฺส อคฺคํ อชานนติ : บทสรุป ถัดจากนั้นอาจมาภาพจักษกอุปมาถวาช บรูหฺสฺสึเปณวิญญฺชนนโลกนึํ บางพวกย่อมทราบเนื้อความคำพูดด้วยอุปมา (การเปรียบเทียบ)^{๓๔}

ผู้วิจัยเห็นว่าชาวพุทธผู้ได้ศึกษาหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นวิธีแสดงธรรม วิธีตอบปัญหา หรือวิธีสนทนา ควรศึกษาคัมภีร์มิลินทปัญหา เพราะคัมภีร์นี้ทรงคุณค่าทั้งทางประวัติศาสตร์ และด้านวรรณคดีที่ควรศึกษาถือเป็นแบบอย่างได้ ดังนั้น ผู้วิจัยประสงค์ที่จะศึกษาวิธีสื่อคำสอนเชิงอุปมาหรืออุปมาถวาช (การเปรียบเทียบ) ในคัมภีร์

^{๓๓}มิลินท. อฎ. ๔.

^{๓๔}ที.มท. (บาลี) ๑๐/๓๑๓/๒๒๓. ที.มท. (ไทย) ๑๐/๓๑๓/๒๒๓.

มิลินทปัญหา ซึ่งเชื่อว่าจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจหลักการและวิธีการในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นวิธีหนึ่งในการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่สืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษากำเนิดและพัฒนาการของมิลินทปัญหา
๒. เพื่อศึกษาชีวประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์
๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์อุปมาภพในมิลินทปัญหา

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑. มิลินทปัญหามีความสำคัญในพระพุทธศาสนาอย่างไร
๒. ชีวประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์
๓. บทบาทพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์
๔. อุปมาภพในมิลินทปัญหา

๑.๔ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

อุปมา หมายถึง สิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบ, มักใช้เข้าสู่กับอุปไมย ในประโยค เช่น เรื่องนี้มีอุปมาฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น**

อุปไมย หมายถึง ข้อความที่ควรจะนำสิ่งอื่นมาเปรียบเทียบ, สิ่งที่จะควรจะนำสิ่งอื่นมาเปรียบเทียบ, สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ**

มิลินทปัญหา หมายถึง คัมภีร์สำคัญ บันทึกคำถาม - ตอบปัญหาธรรม ระหว่างพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์**

ปัญหา หมายถึง คำถาม, ข้อสงสัย, ข้อคิดขัดแย้งอื่น, ข้อที่ต้องคิดต้องแก้ไข**

**วราณันตจิตตสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๕๕๘.

**พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๔๓๐.

**เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

**เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๖๕.

นาคเสน หมายถึง พระอรหันตเถระผู้ได้ว่าทละชนพระเจ้ามิลินท์ กษัตริย์แห่งสากลประเทศ ดังมีคำโต้ตอบปัญหามาในคัมภีร์มิลินทปัญหา ท่านเกิดหลังพุทธกาลประมาณ ๕๐๐ ปี ที่หมู่บ้านกชังคละในหิมาลัยประเทศเป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อโสณคุตระ ท่านเป็นผู้ชำนาญในพระเวทและต่อมาได้อุปสมบท โดยมีพระโรหณะเป็นพระอุปัชฌาย์^{๔๔}

มิลินท์ หมายถึง มหากษัตริย์เชื้อชาติกรีก แห่งสากลประเทศในชมพูทวีป ผู้เป็นปราชญ์ยิ่งใหญ่ ได้ว่าทละชนนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยนั้น จนในที่สุดได้พบกับพระนาคเสน ขอมเปลี่ยนใจหันมานับถือพระพุทธศาสนา และเป็นองค์อุปถัมภ์สำคัญ พระนามภาษากรีกว่า พระเจ้าเมนนันเดอร์ ทรงราชย์ พ.ศ. ๔๒๓-๔๒๐ ๔๒๐-๔๑๗

โยคาวจร หมายถึง ผู้ยังลงสู่ความเพียร, ผู้ประกอบความเพียร, ผู้เจริญภาวนา คือกำลังปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เจียน โยคาวจร ก็มี^{๔๕}

๑.๕ ทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้อง

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้กล่าวไว้ในบทนำหนังสือ มิลินทปัญหาถาปนมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ว่าเป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่าทั้งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องต้องคามบาลีพระไตรปิฎก และในด้านอรรถรสนแห่งวรรณคดีบาลี เป็นคัมภีร์อธิบายพุทธปรัชญาที่มีหลักการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตาม เช่นเดียวกับบทสนทนาของพลาโต (Dialogues of Plato) วิธีการที่พระนาคเสนใช้ตอบได้ปรับปรุงาพนั้นทำให้นักถึงวิธีการที่โสคราติสใช้หักล้างวาทะของปรปักษ์ ในขณะที่คู่สนทนาของโสคราติสเป็นนักปราชญ์กรีก คู่สนทนาของพระนาคเสนก็เป็นกษัตริย์กรีกมีนามว่าพระเจ้ามิลินท์^{๔๖}

วสิน อินทสระ กล่าวไว้ในหนังสือ “อธิบายมิลินทปัญหา” ว่า พระนาคเสน ผู้ตอบปัญหาพระเจ้ามิลินท์ด้วยความฉลาดรอบรู้แหลมคม มีอุปมาอุปไมยอันเหมาะหาที่เปรียบได้ยาก เกียรติคุณของท่านระบือไปทั่วโลก ความประวัติ พระนาคเสนเถระ

^{๔๔} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๑๘.

^{๔๕} เอ็มเคียวกัน, หน้า ๒๑๑.

^{๔๖} เอ็มเคียวกัน, หน้า ๒๑๑.

^{๔๗} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (บรรณาธิการ), มิลินทปัญหาอุคคทา - อภิธาน, บทนำหน้า ๑.

เป็นพระอรหันต์ ถึงพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา คือ ความแตกฉานในอรรถ ในธรรม ในภาษา และในปฏิภาณ คำตอบของท่านต่อพระเจ้ามีลิตที่จึงน่าทึ่งเป็นอันมาก ผู้สนใจในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาควรได้อ่านหนังสือเล่มนี้เป็นอย่างยิ่ง^{๖๖}

บุญชอบ เจริญทรัพย์ ได้แสดงทัศนะเรื่องอุปมา-อุปไมย ไว้ว่า การอธิบายหรือการสอน วิธีที่จะทำให้ผู้รับฟังเข้าใจง่ายวิธีหนึ่งคือ วิธีการนำเอาสิ่งที่ต้องการจะพูดหรืออธิบายนั้นไปเปรียบเทียบกับอีกสิ่งหนึ่งให้ผู้ฟังทราบหรือเข้าใจแล้ว ที่ต้องทำเช่นนี้เพราะสิ่งที่ผู้ฟังได้ฟังนั้น ผู้ฟังอาจไม่เคยเห็นไม่เคยทราบมาก่อน แต่หากนำมาเปรียบเทียบกับสิ่งที่เขาทราบหรือเห็นมาก่อน ย่อมจะทำให้เขาเข้าใจได้ง่าย และรวดเร็วขึ้น วิธีการดังกล่าวนี้เรียกว่า วิธีอุปมา-อุปไมย หรืออย่างที่เราเรียกกันว่า อุปมาโวหาร^{๖๗}

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) มีวิธีดังนี้

๑. รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ โดยรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์มีลิตทปิฎกส่วนที่เป็นอุปมาอุปไมย

๒. รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ โดยรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และตำราเอกสารที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๓. ศึกษา แปล และวิเคราะห์ข้อมูล

๔. เขียนเรียง นำเสนอผลการวิจัย

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้ทราบแก่นและวิวัฒนาการของมีลิตทปิฎก

๒. ทำให้ทราบประวัติ และบทบาทของพระนาคเสนและพระเจ้ามีลิต

๓. ทำให้ทราบอุปมาอุปไมยในมีลิตทปิฎก

^{๖๖}วสัน อินทสระ, อธิบายมีลิตทปิฎก, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), บทนำ หน้า ๓-๕.

^{๖๗}บุญชอบ เจริญทรัพย์, “อุปมา อุปไมย ในพระไตรปิฎก” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต (แผนกวิชาภาษาตะวันออก ปรัชญาคติวิทยาธิปไตย) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐, หน้า ๑.

บทที่ ๒

กำเนิดและการพัฒนาการของมิลินทปัญหา

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาพระชนะของนักวิชาการเกี่ยวกับกำเนิดและความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหา พร้อมกับเสนอพระชนะของผู้วิจัย

๒.๑ ผู้แต่งและ ภาษาที่ใช้

มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่ได้รับความสนใจศึกษาค้นคว้า จากนักปราชญ์ทั่วไป ทั้งชาวตะวันตกและชาวตะวันออก มีผู้พากันวิจารณ์คัมภีร์นี้กันกว้างขวาง มีการค้นคว้า และติดตามเรื่องในคัมภีร์นี้ ดำเนินตามหลักธรรมของฝ่ายเถรวาท คือ สัตตสุสานิ^๑ แต่ก็ไม่ได้จำกัดวงอยู่เฉพาะในขอบเขตของพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทอย่างเดียว นักวิชาการพบว่า บางครั้งผู้รจนาก็นำเอาหลักธรรมในนิกายสรวาสติวาท ซึ่งเป็นพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน นิกายหนึ่งมาอธิบาย

ไอ.บี. ฮอนเนอร์ (I.B.Homer) เสนอพระชนะว่า พระนาคเสนได้บรรยายถึงหลักธรรมในคัมภีร์อภิสรรณโกศะ ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญอธิบายพุทธปรัชญา ตามหลักธรรมของนิกายสรวาสติวาทในฝ่ายมหายาน ทั้งยังปรากฏว่าบางแห่งได้พูดถึงหลักธรรมของทิเบต เช่นเรื่องสัตว์บุคคลจะเห็นเมื่อเวลาจะตายเป็นต้น ซึ่งไม่มีในพระไตรปิฎกเถรวาท บางครั้งก็นำเอาตัวอย่างหรือข้อมูลมาจากวรรณคดีนอกคัมภีร์มาประกอบบทอธิบายบ้าง จึงเห็นได้ว่า ผู้รจนามิลินทปัญหาเป็นผู้คงแก่เรียนอย่างแท้จริง ทั้งเชี่ยวชาญในเรื่องพระพุทธศาสนา และวรรณคดีอื่น ๆ ร่วมสมัยกัน^๒

^๑คำตั้งสอนของพระศาสดา หมายถึงพระพุทธพจน์ มีส่วนประกอบ ๘ อย่าง คือ ๑.สุตตะ , ๒.เบญจส, ๓.เวธสการณะ, ๔.คาวา, ๕.อุทาน, ๖.อิติวุตตะ, ๗.ชาดก, ๘.อัปคตธรรม, ๙.เวทีถส, น.ญ. (บาลี) ๑๒/๑๒๗/๑๕๕. น.ญ. (ไทย) ๑๒/๑๒๗/๑๕๕.

^๒Millinda's Questions Vol. I, pp. xvii. อ้างใน มิลินทปัญหาคณิเลปโณมพาทฎการชาวยาลั, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๗๒๓.

นักวิชาการหลายท่านเสนอทฤษฎีกันว่า คัมภีร์มีลทินปัญหาฉบับเดิมประพันธ์เป็นภาษาสันสกฤต หรือปรากฏรูปแบบใดแบบหนึ่งทางอินเดียตอนเหนือ ซึ่งอาจเป็นแถบแค้วนแคชเมียร์ ไม่มีหลักฐานว่าผู้ประพันธ์เป็นใคร” และเนื่องจากไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับผู้แต่งจึงไม่สามารถกำหนดเวลาที่แต่ง และสถานที่แต่งได้แน่นอน ข้อมูลหลักฐานเกี่ยวกับคัมภีร์มีลทินปัญหาจึงเป็นประเด็นที่นักวิชาการสันนิษฐาน อย่างไรก็ตามมีลทินปัญหามีหลักฐานทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในแค้วนแคชเมียร์ ภาษาคั้งเดิมของมีลทินปัญหาก็คือเป็นภาษาโบราณในแค้วนนี้เรียกว่า ภาษาแคชไมรี (Kashmiri)^๕ แคชเมียร์หรือกัสมิระ อยู่ทางตอนเหนือของประเทศอินเดีย แค้วนแคชเมียร์หรือกัสมิระกันธาระเป็นดินแดนที่มีเขตติดต่อระหว่างประเทศอินเดียกับประเทศปากีสถาน ถูกแยกการปกครองออกเป็นสองประเทศเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๐^๖ มีประชากรหลายเผ่า พระเจ้าอโศกมหาราชเคยส่งสมณทูตไปเผยแผ่พุทธธรรมที่แค้วนแคชเมียร์ภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓^๗ ดินแดนนี้ มีความสำคัญ มาตั้งแต่ก่อนสมัยที่จะเกิดมีคัมภีร์มีลทินปัญหา ปัจจุบันแค้วนแคชเมียร์มีภาษาที่ใช้พูดอยู่หลายภาษา เช่น ภาษาอูรดู (Urdu) ภาษาแคชไมรี (Kashmiri) ภาษาลาดักขิ (Ladakhi) เป็นต้น”

ทฤษฎีเรื่องกำเนิดของคัมภีร์มีลทินปัญหา ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ (Prof. Rhys Davids) นักวิชาการชาวอังกฤษผู้แปลมีลทินปัญหาเป็นภาษาอังกฤษ เป็นคนแรก (พ.ศ. ๒๔๓๓) เขาไม่ได้ระบุนามของผู้รณาคัมภีร์กัถ์แต่เพียงว่ามีลทินปัญหาเป็นหนังสือที่แต่งขึ้นทางอินเดียภาคเหนือราวแรกคั้งคริสต์ศักราช (คริสต์ศักราชเริ่มเมื่อพ.ศ. ๕๔๓) ในเวลานั้นพระพุทธศาสนายังไม่เกิดแตกแยกกัน เป็นนิกายมหายานข้างฝ่ายเหนือ และนิกาย

^๕ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาสิณอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๒๓๔.

^๖ Dr. P.K. Kaul Nag Sen of Millind Panba, (Delhi : Easternw Book Linkers, 1996), p.7.

^๗ เฮอร์ริส พันธังณี, พุทธออกนอกชมพูทวีป, (พระนคร : สำนักพิมพ์ศรีวิสุทธิธรรมการ, ๒๕๐๓), หน้า ๕๗๒.

^๘ วินย.ธ. ๑/๑๔๕., Sarla Khosla, History of Buddhism in Kashmir. (Delhi : Sagar Publications, 1972), p. 40.

^๙ K.M. Mathew Chief Editor, Menorama Yearbook 2000, (Delhi : Molayala Manorama Press, 1999), p. 634 .

เดรวาทข้างฝ่ายใต้ มิถินทปัญหานี้ เติบโตเด่นขึ้นในภาษาสันสกฤตหรือปรากฤตเช่นเดียวกับคัมภีร์อื่น ๆ ที่รชนาขึ้นทางอินเดียภาคเหนือ แต่ฉบับเดิมสูญไปแล้ว” เขาให้ข้อสรุปเกี่ยวกับผู้รณามิถินทปัญหาว่า เมื่อประมวลหลักฐานจากชื่อสถานที่และแม่น้ำสำคัญ ที่กล่าวถึงในคัมภีร์ สรุปได้ว่า ผู้รณาคัมภีร์ จะต้องอยู่ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย หรือในแคว้นปัญจาบของอินเดีย (ปัจจุบัน) เหตุผลที่จะสนับสนุนความเห็นดังกล่าวก็คือที่อื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศลังกา ซึ่งอาจจะพิจารณาว่าเป็นที่อยู่ของผู้แต่งคัมภีร์นี้ หากท่าน (หมายถึงผู้แต่งคัมภีร์) ไม่ได้อยู่ในที่ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็ได้ จึงไม่ปรากฏว่ามีอนุสรณ์อะไรเกี่ยวกับพระเจ้าเมนันเดอร์อยู่เลย”

อีกประเด็นหนึ่ง ศาสตราจารย์ เอส. เดวิดส์ เสนอว่า มิถินทปัญหารณนาขึ้นภายหลังคัมภีร์กถาวัดุ ซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งในพระอภิธรรมปิฎกที่แต่งโดยพระโมคคัลลิตสเถระ ในคราวทำสังคายนาครั้งที่ ๓ หลังพุทธปรินิพพาน ๒๓๕ ปี เมื่อเปรียบเทียบคัมภีร์ทั้งสองนี้จะเห็นว่า ข้อความในมิถินทปัญหามีหลายตอนน่าจะมาจากคัมภีร์กถาวัดุ เช่น ปัญหาเรื่องทิพจักขุเป็นได้จริงหรือไม่ ปัญหาเรื่องคุณุสดีที่บรรพบุรุษพระอรหันต์แล้วจะบวชด้วยวิธีอย่างไรเป็นต้น ซึ่งตรงกับข้อความในกถาวัดุ แต่ในกถาวัดุถึงจะยึดพิสดารยิ่งกว่านี้” และย่อมเป็นธรรมดาที่ว่า เนื้อหาในคัมภีร์ที่เก่ากว่า หรือแต่งขึ้นก่อน มักจะถูกนำมาอ้างในคัมภีร์ที่แต่งในภายหลัง และความมุ่งหมายที่แต่งขึ้นก็อย่างเดียวกัน

วิ. เทรคเกอร์ (V. Trenckner) ผู้ตรวจสอบชำระมิถินทปัญหาเป็นอักษรโรมันคนแรก (พ.ศ. ๒๔๔๓) กล่าวว่ามิถินทปัญหา รณนาขึ้นราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑ และ มีความเห็นว่า ฉบับเดิมเป็นภาษาสันสกฤต เพราะคำเริ่มต้นว่า “คฺมุ อณูสุตค” แทนที่จะใช้คำเริ่มต้นที่นิยมใช้กันในคัมภีร์บาลีทั่วไปว่า “เอวเม สุติ” และรณนาขึ้นทางอินเดียเหนือ ซึ่งเป็นดินแดนที่อยู่ในความปกครองของพระเจ้าเมนันเดอร์ (Menander) หรือพระเจ้ามิถินท

“สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าทรงบำเพ็ญกุศล, มิถินทปัญหา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, คำนวณหน้า ๕.

^๕F. Max Muller Edited, *Sacred Books of the East*, Vol. xxxv, p. xlv. อ้างอิงมิถินทปัญหามาแปลในมหาเมฆวรรคชาดก, หน้า ๖๕๐.

^๖เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕๐.

ซึ่งไม่น่าจะมีอะไรที่เกี่ยวข้อกับลังกาวิป**

ท่านอานันท์ เกาศักยานะเถระ (Anand Kausalyayana) ชาวอินเดีย กล่าวว่า พระนาคเสนเป็นผู้รจนามิลินทปัญหา คงรจนขึ้นในสมัยพระเจ้าเมณันเดอร์ (มิลินท์) หรือหลังจากนั้น แต่ต้องรจนาก่อนสมัยพระพุทธโฆมาจารย์ เพราะพระพุทธโฆมาจารย์มักจะอ้างถึงมิลินทปัญหา เมื่อประมาณดู มิลินทปัญหาคงรจนขึ้น ๑๕๐ ปี ก่อนคริสตศักราช ถึงคริสตศักราช ๔๐๐ ปี**

ไอ. บี. ฮอนเนอร์ (I.B. Horner) อังพรทนะของนักวิชาการหลายคน กล่าวว่า มิลินทปัญหา อาจจะไม่ได้แต่งขึ้นในสมัยของพระเจ้ามิลินท์ นาย เอส. ดุสส์ (S. Dutt) ประมาณว่า มิลินทปัญหาอาจร้อดกรงขึ้นในยุคต่อมาอีก นาย เอ.แอล.บาชัม (A.L. Basham) กล่าวว่า มิลินทปัญหาบางทีจะรจนขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑ หรือมีเจนนั่นก็ในราวแรก คริสตศักราช แต่อย่างน้อยก็ต้องก่อนพระพุทธโฆมาจารย์เดินทางไปลังกาแม้จะไม่ใช่ทั้งหมดก็มีบางส่วน หรือไม่ก็ดูหลังจากที่พระโคตรปิฎกได้จัดเป็นชาดก เป็นทีฆนิภาย มัชฌิมนิภาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกายแล้ว ส่วนภาณกาจารย์ผู้ทำหน้าที่รวบรวม ก็คงจะรวมอยู่ในจำนวนผู้ที่พระนาคเสน กล่าวว่าเป็นผู้ที่อยู่ในธรรมนครของพระพุทธเจ้า เอ. ดี. แอดิการัม (A.D. Adikaram) ให้ข้อสังเกตว่า ชื่อบุคคลที่ปรากฏใน ขุททกภาณกะไม่มีกล่าวถึงในอรรถกถาอื่นเลย ข้าพเจ้าเอง (นางฮอนเนอร์) ก็ไม่พบเหมือนกัน แต่เกี่ยวกับพื้นฐานของข้อความต่าง ๆ ในมิลินทปัญหานี้ เขา (นายแอดิการัม) สรุปว่า คัมภีร์เกิดขึ้นในอินเดีย ไม่ใช่เกิดในลังกา**

ฮอนเนอร์ ให้ข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า ในอรรถกถาอัคคสาลินี อ้างอิงข้อความ นอกจากในมิลินทปัญหา ตอนที่ ๑ - ๓ อรรถกถาธรรมบทก็อ้างข้อความในมิลินทปัญหา (ตอนที่ ๔ - ๖) หลักฐานเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธโฆมาจารย์ต้องมีความชำนาญในคัมภีร์ มิลินทปัญหา ดังนั้น มิลินทปัญหาอาจเกิดขึ้นในอินเดียหรือในแคชเมียร์ เมื่อประมาณ

**Thích Minh Châu Bhikkhu, *Milindspanha and Nagasenbhikshusutra*, Foreword by Prof. Nalinaksha Dutt, Calcutta, 1964. อ้างใน มิลินทปัญหายับเปลี่ยนนามานุกรมราชวิทยาลัย, หน้า ๕๑๔.

**2500 Year of Buddhism, pp. 206-207., อ้างใน มิลินทปัญหายับเปลี่ยนนามานุกรมราชวิทยาลัย, หน้า ๖๔๔.

** *Milinda's Questions* Vol.1, by I. B. Horner, pp. xxi-xxii. อ้างใน มิลินทปัญหายับเปลี่ยนนามานุกรมราชวิทยาลัย, หน้า ๖๔๔.

๓๐๐ - ๔๐๐ ปี ก่อนที่จะแพร่ไปในประเทศศรีลังกา เมื่อเปรียบเทียบกับข้อต่างกัน จะเห็นว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ ให้ความสำคัญในทางปฏิบัติเพื่อส่งเสริมการำทน ให้บริสุทธิอย่างละเอียดละออ ส่วนพื้นฐานการอธิบาย และการแนะนำต่าง ๆ ใน มลิตทปัญหา เป็นไปในทางพัฒนาปัญญามากกว่า ไม่ใช้เป็นแบบแผนในการเจริญสมาธิ^{๔๔}

มาลาเสการา (Malalasekara) นักวิชาการชาวศรีลังกาบอกว่า มลิตทปัญหา เป็นบทสนทนาของพระเจ้ามลิตกับพระนาคเสน เชื่อว่าคัมภีร์นี้เกิดขึ้นในยุคหลัง ข้อความ ในมลิตทปัญหาไม่ใช่ของเดิมทั้งหมด ส่วนใหญ่มีผู้เขียนเพิ่มเติม มลิตทปัญหาลงฉบับสิงหล คือ สัทธัมมาทศยะ (Saddharmakāṇḍissaya) พระผู้มั่งคั่งเขียนขึ้นในศตวรรษที่ ๘^{๔๕}

เสถียร โพธิ์นันทะ ต้นนิษฐานว่า หนังสือมลิตทปัญหาคือเป็นรจนาของ คันทจนาจารยอินสมัยเดียวกับพระนาคเสน แต่ฉบับที่เก่าที่สุดเห็นจะได้แก่ฉบับสันสกฤต ฉบับภาษาบาลีเข้าใจจะเป็นของใหม่กว่า แต่อย่างไรก็ดี สารัตถะเนื้อธรรมะและวิธีดำเนิน เรื่องทั้ง ๒ ฉบับ ไม่สู้จะแตกต่างกันเท่าไรนัก ฉบับบาลีสู่จะมีเรื่องราวปัญหาวิจิตรพิสดาร กว่าฉบับสันสกฤต^{๔๖}

บางมคิระบุว่า มาณะวะ คือผู้แต่งคัมภีร์มลิตทปัญหา พระพุทธโฆสเถระ เชื่อว่า ผู้รจนามลิตทปัญหาคือพระนาคเสนเถระ^{๔๗}

ในพระคัมภีร์ของผู้นี้จะเห็นว่า คัมภีร์มลิตทปัญหามีการพัฒนาปรับเปลี่ยนเหมือน คัมภีร์พระไตรปิฎก คือในเบื้องต้นชาวพุทธเจ้าสืบ ๆ กันมาโดยมุขปาฐะ คือปากเปล่า ต่อมา มีการทำสังคายนาพระธรรมวินัยจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรในคราวสังคายนาครั้งที่ ๕ ที่ ประเทศศรีลังกา ในรัชสมัยพระเจ้าวฤฏคามณีอภัย พุทธศักราช ๔๓๓ การจารึกคัมภีร์ มลิตทปัญหาคงมิมีวิวัฒนาการในทำนองนั้น คัมภีร์มลิตทปัญหามีการอ้างพระไตรปิฎก

^{๔๔} Millinda's Questions, Vol.I, pp. xx-xxi. อ้างใน มลิตทปัญหาลงฉบับแปลในมหาหมกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๕๔๐.

^{๔๕} G. P. Malalasekara, Dictionary of Pāli Proper Names, Vol. II. (Delhi : Mushiram Manoharlal Publisher P. T., Ltd, 1995, p. 637.

^{๔๖} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ เล่ม ๑, (กรุงเทพฯ : กองตำราสถานศึกษามหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๒๐๕.

^{๔๗} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ผู้จัดทำ), บทนำมลิตทปัญหาปกรณ์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญูธรรม, ๒๕๔๐), หน้า ๒๔.

หลายครั้ง ในการกล่าวตอบใต้ของพระนาคเสนตรงกับพระเจ้ามีสินท์ เหตุการณ์ที่พระเจ้ามีสินท์เสด็จไปหาพระนาคเสนที่สวนไซบรียวน แต่ละฝ่ายมีบริวารเป็นจำนวนมากซึ่งบริวารเหล่านั้นคงช่วยกันจดจำในลักษณะบุปผาฐะสืบกันมา^{๔๔}

เรื่องของวันเวลาที่แต่ง นักวิชาการมีพระชนะแตกต่างกัน นักประวัติศาสตร์กล่าวถึงพระเจ้าเมเนันเดอร์ว่าเป็นกษัตริย์ปกครองอาณาจักรบัคเตรีย ระหว่าง พ.ศ. ๓๕๒ - ๔๑๓^{๔๕} ในมิลินทปัญหะระบุเวลาว่าอยู่ในราว พ.ศ. ๕๐๐^{๔๖}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เรื่องมิลินทปัญหะเกิดขึ้นในราว พ.ศ. ๕๐๐ เมื่อเทียบกับพระไตรปิฎกที่จดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรใน พ.ศ. ๔๓๓ ที่ประเทศศรีลังกา คัมภีร์-มิลินทปัญหะ คงรณมาภายหลังคัมภีร์พระไตรปิฎก เพราะในการสนทนาของพระนาคเสนกับพระเจ้ามีสินท์ยังคัมภีร์พระไตรปิฎกหลายครั้ง

เพราะวันเวลาที่แต่งคัมภีร์ไม่ชัดเจน จึงทำให้ไม่สามารถระบุถึงผู้รณมาได้ นักวิชาการระบุชื่อผู้รณไว้ไม่ตรงกัน เช่น บอกว่า พระนาคเสนเป็นผู้รณามิลินทปัญหะประเด็นนี้ไม่่าเป็นไปได้ แต่คงเป็นภิกษุที่ติดตามพระนาคเสนเป็นผู้รวบรวมตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ เป็นต้นมา และเพื่อให้เนื้อหาคัมภีร์มิลินทปัญหะสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จึงได้แต่งเพิ่มเติมคำขึ้นต้น และคำลงท้าย (โดยพระพุทฺธโฆมาจารย์) ราว พ.ศ. ๘๕๖ - ๑๐๐๐^{๔๗}

นักวิชาการหลายท่านเชื่อว่า คัมภีร์มีเดิมแต่งเป็นภาษาสันสกฤต หรือภาษาปรากฤตแบบใดแบบหนึ่งซึ่งใช้กันอยู่ทางอินเดียตอนเหนือ ซึ่งอาจเป็นแคว้นแคชเมียร์ ฉบับเดิมเป็นภาษาสันสกฤตแต่ก็ได้ตกทอดมาถึงปัจจุบัน คงมีแต่ฉบับภาษาจีนและฉบับภาษาบาลี^{๔๘} สาเหตุที่ฉบับภาษาสันสกฤตสูญหาย ผู้วิจัยเชื่อว่า คัมภีร์มิลินทปัญหะถูกเคลื่อนย้ายจากสถานที่กำเนิดคือบริเวณทางอินเดียตอนเหนือไปในสถานที่อื่น เช่น ลังกาและจีน จึงเป็นไปได้ที่นักปราชญ์ในประเทศนั้น ๆ แปลจากฉบับเดิมคือภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบาลีและ

^{๔๔}ดู บทนำมิลินทปัญหะแปลกรณ, หน้า ๒๔.

^{๔๕}เช่นเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^{๔๖}เช่นเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^{๔๗}ดู พระนิพนธ์คำนำ ของสมเด็จพระสังฆราช (อุฎฺธโชติมหาเถร), มิลินทปัญหะฉบับโรงพิมพ์ไทย, ๒๔๔๐. อ้างใน มิลินทปัญหะฉบับแปลในมหาจุฬาราชวิทยาลัย, หน้า ๖๔๖.

^{๔๘}ดูภาพธรรม ๗ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ ๔ : สำนักพิมพ์พุทธาภรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๐๕.

ภาษาจีน เมื่อวันเวลาล่วงเลยไป คนยุคหลังจึงไม่สนใจภาษาเดิมที่ไม่ใช่ภาษาของตนเอง
 มีผลให้ฉบับเดิม (ภาษาสันสกฤต) ไม่มีใครสนใจแล้วในที่สุดจึงสูญหายไป

๒.๒ สถานที่ยี่สิบ

เมื่อหลักฐานเกี่ยวกับสุวรรณภูมิมีปัญหาไม่ชัดเจน จึงทำให้ไม่อาจจะระบุถึง
 สถานที่แน่ชัดได้ อย่างไรก็ตาม นักวิชาการสันนิษฐานสอดคล้องกันว่า มิถิลาปัญหา
 เกิดขึ้นในอินเดียตอนเหนือ ภาษาที่บันทึกครั้งแรกเป็นภาษาโบราณที่สูญหายไปหมดแล้ว

เกี่ยวกับสถานที่แห่งคัมภีร์มิถิลาปัญหา ผู้วิจัยเห็นว่าควรจะศึกษาเหตุการณ์
 ในประวัติศาสตร์กรีกบางช่วงที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้ามิถิลา ก็จะช่วยให้เข้าใจและเชื่อมโยง
 เหตุการณ์ได้ง่ายขึ้นดังนี้

ก่อนสมัยพระเจ้ามิถิลา มีกษัตริย์กรีกพระนามว่าอเล็กซานเดอร์ ได้ยกกองทัพ
 มารุกรานอินเดียทางตอนเหนือ แต่พระองค์มิได้รุกรานทั่วประเทศ ทรงรุกรานได้ไม่ถึงครึ่ง
 ประเทศอินเดีย แม้แต่แคว้นสำคัญที่สุดในอินเดียเวลานั้น คือแคว้นมคธ พระองค์ก็ยัง
 เสด็จมาไม่ถึง การรุกรานครั้งนี้มีผลทำให้มีเส้นทางคมนาคมระหว่างอินเดียและยุโรป
 นักปราชญ์กรีกกับนักปราชญ์อินเดียได้มาพบกัน เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรม และ
 ผลที่ได้คาดหมายก็คือทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ไพศาล จนทำให้มีนิกายมหายาน แพร่ออกไป
 ทางบูรพาพิทศ^{๓๓} พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ ทรงยกทัพเข้ามาในอินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๑๖
 เมืองแรกที่ตีคือ เมืองตักกิลลา ซึ่งเป็นแหล่งการศึกษาวิชาการที่เจริญรุ่งเรืองที่สุดของอินเดีย
 ในสมัยนั้น ต่อจากนั้นก็มีการจะไปตีเมืองปาฏลีบุตร แต่แม่ทัพนายกองไม่ยอมเดินทาง
 ค่อไปอีก จึงตกลงเลิกความคิดและเดินทางกลับ และพระองค์ก็ไปสิ้นพระชนม์ที่บาบิโลน
 เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐^{๓๔}

ใน พ.ศ. ๑๑๒ พระมหากษัตริย์ชาติกรีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า เมนันเดอร์
 (Menander) ซึ่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระเจ้ามิถิลา ได้เสด็จมาเข้าในเขต
 อินเดีย ตีได้เมืองสาเกต อโยธยา ราชคฤห์ ลงมาจนถึงปาฏลีบุตร หมายความว่าพระเจ้า

^{๓๓} พลตวิภาวดีจิตรวาทการ, ประวัติศาสตร์สากล เล่ม ๑, (พระนคร : โรงพิมพ์-
 รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๑๔), หน้า ๒๒๖.

^{๓๔} เวียงพิภพกัน, หน้า ๒๒๖.

เมนันเดอร์ วิศวกรอินเดียได้มากกว่าพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช และพระเจ้าเมนันเดอร์ ได้พบพระเจ้าเมนันเดอร์ซึ่งเป็นนักปราชญ์สำคัญรูปหนึ่งในทางพระพุทธศาสนา ชื่อว่าพระนาคเสน^{๓๕}

นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่า พระเจ้าเมนันเดอร์ได้เป็นกษัตริย์ปกครอง อาณาจักรบักเตรีย ระหว่าง พ.ศ. ๓๘๘ - ๔๑๓ แต่ก็มีมติชนปัญหาระบุว่าอยู่ในราว พ.ศ. ๕๐๐ พระเจ้าเมนันเดอร์ตั้งเมืองหลวงที่เมืองสาเกต ปัจจุบันได้แก่เมืองไฮลัคอก (Siakot) ตั้งอยู่ในรัฐปัญจาบ อาณาจักรของพระเจ้าเมนันเดอร์มีพรมแดนครอบคลุม เมืองเปศวาร์ เมืองกาบูลภาคเหนือ ปัญจาบ กลุ่มแม่น้ำสินธุและอุคครประเทศภาคตะวันตก^{๓๖} ในแผนที่อินเดียสาเกตจะพบพวกโยนกได้อพยพมาอยู่ในแผ่นดินอินเดีย ตามแนวชายแดน ช้างด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งเรียกว่าอาณาจักรคันธารราฐ ในสมัยนั้นขึ้นอยู่ในประเทศ บักเตรีย แต่ในปัจจุบันอยู่ในประเทศอัฟกานิสถานบ้าง อยู่ในดินแดนอินเดียตะวันตกเฉียงเหนือบ้าง ปัจจุบันนี้คือประเทศปากีสถาน^{๓๗}

ใน พ.ศ. ๓๕๕ สมัยเมื่อจักรวรรดิของพระเจ้าโสทรมหาราชกำลังสลายตัว ได้มีกษัตริย์ชาวกรีกทรงเลื่อมใสทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ที่สำคัญได้แก่ พระเจ้ามิณท์ หรือ Menander (พ.ศ. ๓๖๘-๓๘๓ หรือประมาณ พ.ศ. ๕๐๐) ครองนครสาเกต ในอาณาจักรบักเตรีย (แถบแคว้นคันธาระและปัญจาบตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป)^{๓๘} พระเจ้ามิณท์เป็นผู้แตกฉานวิชาโหราศาสตร์ และศาสนาปรัชญาต่าง ๆ รวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วย จึงประกาศได้ว่าที่กับนักบวชในลัทธิศาสนาต่าง ๆ เวลานั้นประทับอยู่ที่นครสาเกต ภิกษุสามเณรต่างครั้นคร้ามในวาทีของพระเจ้ามิณท์ จนเมืองสาเกตว่างจากภิกษุสามเณรถึง ๑๒ ปี กระทั่งคณะสงฆ์สมัยนั้นเลือกพระเถระผู้สามารถรูปหนึ่งมาตั้งวัดสังเขยยะ (Sankheyya) ในเมืองสาเกตเพื่อสนทนาเรื่องศาสนาและปรัชญากับพระเจ้ามิณท์^{๓๙}

^{๓๕} พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ, ประวัติศาสตร์สากล เล่ม ๑, หน้า ๒๐๖.

^{๓๖} พระธรรมจริยธรรม (ประจักษ์ ธรรมจิตโต) (บรรณาธิการ) บทกวีมีอินุพลีพหุอาถรรพณ์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๐), หน้า ๒.

^{๓๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิไลยราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธองค์ พินัยกรรมที่ ๓, (กรุงเทพฯ : องค์การกุศล, ๒๕๔๘), หน้า ๔๘.

^{๓๘} พระธรรมปิฎก (ประจักษ์ ปุคฺคโต), พระพุทธศาสนาในเอเชีย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๐) หน้า ๓๔๐.

^{๓๙} วสัน อินทสระ, อธิบายอินุพลีพหุอาถรรพณ์, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๒๘), คำนำหน้า ๑๘-๑๙.

ในมิลินทปัญหะระบุว่า พระเจ้ามิลินท์ประสูติที่ตำบล กาลสิ (Kalasigāmo) ในเกาะอลันดะ (Alasanda) คือเมืองอเล็กซานเดรีย (Alexandria) หรือกันทาระ (Kandahar) ในปัจจุบัน นครหลวงของพระองค์คือเมืองสาละ (Sāgala) ซึ่งเป็นเมืองเดียวกันกับเมืองสังคาล (Sangal) ของนักประวัติศาสตร์กรีกชื่อ แอเรียน (Arrian) และเมืองสาละ (Sāgala) หรืออูธุมเดีย (Euthumedeia) ของปโตเลมี (Ptolemy) เมืองนี้อยู่ในบริเวณเมืองไซลัตกอต (Sialkot) ในมณฑลปัญจาบ อาณาจักรของพระเจ้าเมณันเดอร์จึงประกอบด้วยมณฑลปัญจาบ (Panjab) มณฑลสินธ์ (Sindh) มณฑลกาเชียวาร์ (Kathiawar) และมณฑลอุดรประเทศะวันตก^{๓๓}

จากการศึกษาหลักฐาน ระบุว่าพระเจ้ามิลินท์เป็นกษัตริย์เชื้อสายกรีกแห่งเมืองสาละ (Sangal หรือ Sagal) อยู่ในรัฐปัญจาบประเทศปากีสถานในปัจจุบัน และที่ขุดได้วาฬงกับนักปราชญ์ในสมัยนั้นจนไม่มีใครหาญสู้ รวมทั้งนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนา จนกระทั่งมาพบกับปราชญ์ซึ่งเป็นพระในพระพุทธศาสนา ชื่อพระนาคเสน ตามประวัติว่า ท่านเกิดที่กรุงคถลคาม ริมเขาหิมาพานต์ ในตระกูลพราหมณ์ ได้บวชในพระพุทธศาสนาจนได้บรรพชระอรหันต์ จนในที่สุดได้ได้วาฬงกับพระเจ้ามิลินท์ ที่วัดสังเขยยะ ใกล้เมืองสาละ ซึ่งเป็นที่ประทับอยู่ของพระเจ้ามิลินท์ หลังจากที่ได้สนทนากัน-ตอบกันจนเป็นที่เลื่อมใสของพระเจ้ามิลินท์ การบันทึกเหตุการณ์เรื่องราวต่าง ๆ ก็คงเกิดขึ้นในบริเวณนี้

เมื่อศึกษาวิเคราะห์เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์บางช่วงที่เกี่ยวกับชนชาติกรีกในอินเดีย จึงยืนยันมติของนักวิชาการที่ระบุว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเกิดขึ้นทางเหนือของประเทศอินเดีย

๒.๓ การสืบต่อกัมภีร์มิลินทปัญหา

ประเด็นนี้ผู้วิจัยจะเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ในพุทธประวัติบางช่วงเพื่อชี้ให้เห็นว่าการสืบทอดกัมภีร์มิลินทปัญหามีวิธีการ ไม่ต่างจากการบันทึกคัมภีร์พระไตรปิฎก กล่าวคือ หลังจากที่พระพุทธองค์ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในยามรุ่งอรุณ ณ โคนต้นศรีมหาโพธิ์ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญจนา ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ตรงกับวันวิสาขบูชา ณ เดือนเพ็ญเดือน ๖ พระองค์ก็ได้เผยแผ่พระสัทธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้ไปในที่ต่าง ๆ

^{๓๓} พุทธศาสนาประวัติดังกล่าว ๒๕๐๐ ปีที่แล้วแล้ว เล่ม ๒, (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๔), หน้า ๑๖๕.

จนครบเท่าถึงเสด็จปรินิพพาน พระสัทธรรมยังไม่ได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ยังอยู่กับพระสาวกรูปที่ทรงจำไว้ โดยวิธีมุขปาฐะคือท่องจำบอกต่อกันมา จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๕ ในประเทศศรีลังกามีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ในปี พ.ศ. ๔๕๐ (บางแห่งว่า ๔๓๓)**

จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาถือกำเนิดในประเทศอินเดีย แต่การรวบรวมบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร และความเจริญรุ่งเรืองมีที่ประเทศศรีลังกาเช่นเดียวกับคัมภีร์มิลินทปิฎกฉบับที่กแถบตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ได้มีผู้เคลื่อนย้ายไปในที่อื่น ๆ และมีผู้แปลเป็นภาษาต่าง ๆ จนได้มีการสืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้

๒.๔ มิลินทปัญหาฉบับต่าง ๆ

มิลินทปัญหามีคุณค่าทั้งในด้านธรรมะและด้านวรรณคดี ได้มีการจัดพิมพ์และแปลเป็นภาษาต่าง ๆ หลายภาษา คือ :-

๑. มิลินทปัญหา ฉบับพิมพ์เป็นตัวโรมัน ชำระโดย V. Trenker จัดพิมพ์เป็นครั้งแรกโดย Williams and Norgate ในปี ค.ศ. ๑๘๘๐

๒. บริษัท James G. Forlang Fund ได้จัดพิมพ์ต้นฉบับที่ชำระโดย V. Trenkner อีกครั้งใน Journal Royal Asiatic Society เมื่อ ค.ศ. ๑๙๒๘ โดยเพิ่มเสริมราชชื่อคำ และราชชื่อคำอาที่รวบรวมโดย C.J.Rylands และ Mrs. Rhys Davids

๓. มิลินทปัญหา ฉบับชำระโดย Hsaya Hbe ที่เมืองย่างกุ้ง ค.ศ. ๑๙๑๕

๔. อทิจจวงต์ แห่งเมืองย่างกุ้งประเทศพม่า ได้เขียนอธิบายความหมายของคำในมิลินทปัญหาทุกคำ T. W. Rhys Davids ได้แปลออกเป็นภาษาอังกฤษตีพิมพ์ใน Sacred Books of the East, เล่มที่ ๓๕ และ ๓๖

๕. มิลินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาสิงหล ชื่อ Miliada Prashnaya โดย Hinati Kumbure พิมพ์ที่กรุงโคลัมโบ ค.ศ. ๑๙๐๐

๖. มิลินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาจีนมีทั้งหมด ๑๑ ส่วน

๗. มิลินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาเยอรมัน โดย F. Otto Schröder

๘. มิลินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาเยอรมัน โดยพระญาณติโลกะ

๙. มิลินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาฝรั่งเศส โดย Louis Finot

** เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก, (กรุงเทพฯ : หจก.หอวัฒนธรรมอัครราชบัณฑิต, ๒๕๔๐), หน้า ๑๑.

๑๐. มิตินทปัญหฉบับแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสจากคัมภีร์ฉบับภาษาจีน โดย
Paul de Miwill
๑๑. มิตินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษ โดย T.W. Rhys Davids
๑๒. มิตินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษ โดย I.B. Horner
๑๓. มิตินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษารัสเซียจากคัมภีร์ฉบับภาษาจีน โดย
Evanofski
๑๔. มิตินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาญี่ปุ่นจากคัมภีร์ฉบับภาษาจีน โดย ไชเจน
ยามากามิ
๑๕. มิตินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาญี่ปุ่นจากคัมภีร์ฉบับภาษาจีนโดย เซอิชิยา
กานาโมลิ
๑๖. มิตินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษโดย Takakusu พิมพ์อยู่ใน
Journal Royal Asiatic Society ฉบับพิมพ์ ค.ศ. ๑๘๘๖
๑๗. มิตินทปัญหา ฉบับเบงกาลี ชำระโดย Bangiya Sahitya Parishat
๑๘. มิตินทปัญหา ฉบับแปลเป็นภาษาอิตาลีโดย G. Cagnola
๑๙. Le Bonheur de Nirvāna extrait du Milindapaprashnaya, ou Miroir
des doctrines sacrées จากคัมภีร์ภาษาบาลีโดย Lewis de Sylva Pandit พิมพ์ใน
Révue de l'histoire des religions, Paris, ปี ค.ศ. ๑๘๘๕
๒๐. Deux Traductions chinoises du Milinda Panha โดย E. Specht
พร้อมทั้งคำนำโดย S. Levi
๒๑. Historical basis for the questions of King Menander จากคัมภีร์ฉบับของ
จิเบต โดย L.A. Waddel พิมพ์อยู่ใน J.R.A.S. ปี ค.ศ. ๑๘๘๗
๒๒. Nagasena โดย T.W. Rhys Davids, ใน J.R.A.S. ปี ค.ศ. ๑๘๘๘
๒๓. Critical and Philological notes to the first chapter of the Milinda
โดย Paul Pelliot V. Trenkner พิมพ์ใน J.P.T.S. ปี ค.ศ. ๑๘๘๐
๒๔. Les noms propres dans les traductions chinoises du Milinda Panha
โดย พิมพ์อยู่ใน Journal Asiatique Paris, ปี ค.ศ. ๑๘๑๔
๒๕. Die Fragen des König Menandras โดย F. Otto Schrader
ปี ค.ศ. ๑๘๐๓

๒๖. Geschichte der Indischen Litteratur โดย M. Winternitz
ปี ค.ศ. ๑๘๒๐^{๓๖}

ในประเทศไทยมีการอ้างถึงคัมภีร์มิลินทปัญหา มาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย คือ ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง ของพระมหากษัตริย์ราชโอรสที่แต่งขึ้นในสมัยนั้น กล่าวถึงการรวบรวมเนื้อหาในหนังสือไตรภูมิพระร่วงจากคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา อนุฎีกา เป็นต้นในจำนวนนั้นก็มีคัมภีร์มิลินทปัญหาด้วย^{๓๗}

ส่วนมิลินทปัญหาลงฉบับแปลเป็นสำนวนภาษาไทยมี ๕ สำนวน คือ

๑. ฉบับแปลสมัยกรุงศรีอยุธยา มีต้นฉบับอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติแต่มีไม่ครบถ้วน
๒. ฉบับแปลสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นฉบับหอสมุดแห่งชาติ สำนวนนี้สันนิษฐานว่าเป็นผลงานในรัชกาลที่ ๓ ด้วยปรากฏว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดให้แปลคัมภีร์ที่แต่งไว้เป็นภาษามคธออกเป็นภาษาไทยหลายเรื่อง ที่เป็นเรื่องใหญ่มีปรากฏอยู่ คือ เวียงมหาวงศ์ พงศาวดารลังกา ว่าด้วยพุทธศาสนาประวัติในลังกาทวีป ๑ ชินกาลมาลี ว่าด้วยพุทธศาสนาประวัติตั้งแต่พุทธกาลถึงนครเข็ญใหม่ในสยามประเทศนี้ ๑ ไตรโลกวินิจฉัย ๑ เป็นต้น หนังสือที่แปลในรัชกาลที่ ๑ มักมีบานแพนงและบอกชื่อผู้แปลไว้เป็นสำคัญ แต่มิลินทปัญหานี้หาไม่ จึงสันนิษฐานว่าจะแปลในรัชกาลที่ ๓ ด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวันเป็นนิตย์ ตามพระราชประเพณี โปรดฯ ให้อาราธนาพระผู้ถวายเทศน์แปลพระไตรปิฎกทั้งพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม และปกครองต่าง ๆ ถวาย เมื่อเทศน์แล้ว โปรดฯ ให้เขียนเก็บรักษาไว้ในหอหลวง มิลินทปัญหาลงฉบับนี้ ก็เห็นจะแปลถวายเทศน์ในครั้งนั้น^{๓๘}

๓. ฉบับแปลของมหาหมานภูกุรวาฬวาทย์ สมัยรัชกาลที่ ๕ สมัยนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งมหาหมานภูกุรวาฬวาทย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖

^{๓๖} B.C. Law, A History of Pali Literature pp. 371-372. อ้างใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๔๑.

^{๓๗} พระครูสังวรสมาธิ, (ประเดิม โกลโล) รวบรวม, บทเรียนไตรภูมิพระร่วง, (ธนบุรี : โรงพิมพ์ลูกแก้วพร้า ๒๕๑๐), หน้า ๑๔.

^{๓๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, มิลินทปัญหาลงฉบับหอสมุดแห่งชาติ, พ.ศ. ๒๔๔๒, พระนิพนธ์คำนำ, หน้า ๑.

ทรงออกหนังสือธรรมจกนุเป็นรายเดือน สมนาคุณแก่ผู้บริจาคบำรุงมหาวิทยาลัย ได้ทรงแปลหนังสือมิลินทปัญหาลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจกนุนี้เป็นตอน ๆ แต่ไม่ได้แปลโดยตลอดเพราะไม่มีเวลา ได้ให้พระกรรมการมหายานพุทธราชวิทยาลัย และพระภิกษุสามเณรช่วยกันแปลเป็นตอน ๆ แล้วทยอยพิมพ์ในหนังสือธรรมจกนุ ส่วนวนแปลนี้เรียกว่า ส่วนวนสนามคือมีลักษณะการแปลเหมือนอย่างการแปลพระปริยัติธรรมสนามหลวง มุ่งแสดงความรู้ไวยากรณ์บาลีเป็นสำคัญ โดยไม่คำนึงถึงความไพเราะและความถูกต้องของภาษาไทย

๔. ฉบับแปลของสมเด็จพระสังฆราช (ชวน อุฎฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยารามพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพของพระองค์ท่านเอง

๕. ฉบับเรียบเรียงใหม่ เรียกว่า “ปัญหาพระเจ้ามิลินท์” ของนายฮัม ปัทม-
ขางกูร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นการเรียบเรียงเอาเฉพาะใจความของแต่ละปัญหา ตัดส่วนวน
ข้อความที่ซ้ำออก เพื่อให้อ่านเข้าใจง่ายและอ่านได้เร็ว กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์ฉบับนี้
ออกเผยแพร่ถือเป็นฉบับแปลของหอสมุดแห่งชาติอีกฉบับหนึ่ง

๒.๕ เนื้อหา

คัมภีร์มิลินทปัญหา มีลักษณะแตกต่างจากคัมภีร์อื่น ๆ เน้นการแก้ปัญหาโดยใช้
คำอุปมา มาเปรียบเทียบกับให้เกิดความชัดเจน ในกระบวนการวิัจนาพระธรรมวินัยของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นคัมภีร์ที่แต่งได้ดีในบรรดาคัมภีร์ที่แต่งภายหลังพระโคตรปิฎก
แบ่งเนื้อหาเป็น ๓ ตอนใหญ่ๆ คือ

๑. นิทานกถา คือถ้อยคำกล่าวถึงเหตุเริ่มต้น แสดงเรื่องที่พระเจ้ามิลินท์
เสด็จเข้าหาพระนาคเสนเพื่อตรวจสอบข้อสงสัยในปัญหาต่าง ๆ ตอนท้ายคาถาผู้รจนาได้กล่าว
เชิญชวนคนทั้งหลายให้ฟังปัญหาที่จะทำลายข้อสงสัยของผู้ฟัง ดังนี้

นิทานกถา

มิลินโท นาม โส ราช	ศาสดาธิ ปุรุสคณ
อุปคณฺธิ นาคเสน	คฤดา ๑ ธตฺตา ศาคร.
อาสซุช ราช จิครถิ	อุกกาธาริ คโมนุหิ
อปุจฺฉิ นิปุณฺเ ปณฺธุ	จนาญฺจนาคนฺเต ปุ.
ปุจฺฉา วิสสุชฺชนา เจว	คณฺธิรคฺคูปนิสฺสิตา
หทฺธกฺคมา กณฺณสุชา	อพฺภุคฺคา โลมหิสนา.
อภิธมฺมวินโยคาพฺพา	สุคฺคชาตสมฺมุติดา

นาคเสนกา จิครา	โอปมุนหิ นยหิ จ.
คคณ ฉาณั ปณิชาย	หาตยิควาน มานสั
ตุฆาถ นินฺเณ ปณฺเฑห	กงฺขาจฺจานวิทาลเนติ.

(สาคนคร อันเป็นเมืองลุม พระราชาทรงพระนามว่ามิลินท์ พระองค์นั้น ได้เสด็จเข้าไปหาพระนาคเสน คุณแม่ข้าคงคาไหลไปหา มหาสมุทรฉะนั้น พระราชาผู้ทรงมีอภัยคำวิจารณ์ถ่วงปัญหาที่ ละเอียดอ่อน อันเป็นไปตามฐานะ (เหตุ) และไม่ใช่ฐานะ (ไม่ใช่เหตุ) หลายปัญหา กะท่านพระนาคเสนเถระผู้เป็นอุปัชฌาย์กำลังจะถามถึง ปุจฉาและวิสัชนาแล้วอิงอาศัยอรรถที่ลึกซึ้ง น่าจับใจ ไพเราะหู น่าอัศจรรย์ ทำให้โสมนัสดีชื่น ทำบุญของท่านพระนาคเสนอย่างยิ่ง ในอภิธรรมและพระวินัย เทียบพร้อมด้วยพระสูตรอันเป็นอุปัชฌาย์ อันวิจิตรด้วยอุปมาและนัยทั้งหลายของท่านทั้งหลาย ตั้งญาณทำให้ ไถ่บ้านทิ้งฟังปัญหาที่จะแก้ข้อสงสัยในมิลินทปัญหาปรกณ์นั้นเถิด)^{**}

มิลินทปัญหามีบทนามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๐ นิทานกลามีข้อแตกต่างจากมิลินทปัญหาลับภาษาบาลีอักษรไทย ซึ่งได้รับการตรวจชำระ จัดพิมพ์เป็นเล่มเมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๒ และได้มีการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๖ มีปรากฏดังนี้

ปณามกาถา

จวิธา สพุทโลกุตฺต	หิตายสุต มหเสโ
อจินฺตยานาวาฏี	วุนเท โลกคุคนายกั
วิษาจรณสมฺปนฺโน	เณ นิยฺนติ โลกโต
วุนเท คมฺมคัม รมฺม	สมฺมาสมฺพุทฺธปุจิตั
เสลาพิทฺถสมฺปนฺโน	จิโต มฤคฆเลสุ โ
วุนทนา ชนิตั ปุญฺญ	ยิตติ ยั รตนคฺคยั
หตฺถนฺตราโย สพุทฺต	หุตฺวาหตฺตสุตฺเตชสา

** มิลินท. (บาลี) ๑

ยี่ มิลินทปกรณ ฟูจนาพูยารณสุขจิต
 สุณาต นิปูณ ปอญเห ค์ สุขาธ ภาวิตุตติลล

(พระจรรยาเป็นประ โยชน์แก่ชาวโลกทั้งปวง ของพระศัพทัญญูพระเจ้า
 ผู้แสวงหาคุณธรรมอันใหญ่นั้น ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจอันเป็นอินโดย
 ผู้เป็นผู้นำอย่างยอดเยี่ยมของชาวโลก พระศัพทัญญูพระเจ้า
 พระองค์ใด เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ นำหมู่สัตว์ออกจาก
 โลกด้วยธรรมอันใด ข้าพเจ้า (พระคิปปิกุลจุฬากัณเฑรเจ้า) ขอรบ
 ไหว้ธรรมะอันนั้น ซึ่งเป็นธรรมะอันสูงสุด เป็นธรรมะอัน
 พระตัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชา พระอรียสงฆ์ใดเป็นผู้สมบูรณ์
 ด้วยคุณมีศีลเป็นคันเป็นผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผล ๔ ข้าพเจ้า ขอรบ
 ไหว้พระอรียสงฆ์นั้น ผู้เป็นนาบุญอันเยี่ยมของโลก บุญอันใด
 ที่ข้าพเจ้าทำให้เกิดด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัยอย่างนี้ ด้วยเดช
 แห่งบุญอันนั้น จงให้อันตรายหายไปจากข้าพเจ้าในที่ทั้งปวง จงให้
 ข้าพเจ้าเป็นผู้ปราศจากอันตราย มิลินทปกรณ คือคัมภีร์มิลินท์
 อันใด ที่ประกอบด้วยฟูจนาพูยารณมีอยู่ ขอท่านทั้งหลายจงพึง
 ปิอุหาทั้งหลายอันละเอียดลึกซึ้ง ที่มีอยู่ในคัมภีร์มิลินทปัญหานัน
 เพราะการพึงมิลินทปัญหานัน จักทำให้เกิดประโยชน์)^{๖๖}

ส่วนคัมภีร์มิลินทปัญหานันที่พิมพ์ฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษาของสมเด็จพระ
 พระสังฆราช (สุวัทนามหาเถร) มี ๔ คทา ๓ คทาเบื้องต้นมีเนื้อหาเหมือนกับฉบับ
 จัดพิมพ์เป็นเล่มเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ส่วนคทาที่ ๔ มีความแตกต่างกันดังนี้

อติ ยี่ รตนคุณย์ นมุตตมณฺเฑย นมุตตมาโน

ฟูจนาภิสนุที วิปุลล์ อดคฤ ตตตานุภาเวน หคณฺตราโย .

(ข้าพเจ้าเมื่อนอบน้อมพระรัตนตรัยอันใดที่ควรเคารพนบไหว้ ได้กองบุญ
 เป็นคันอันไพบูรณ์ด้วยอำนาจแห่งพระรัตนตรัยอันนั้น ขอข้าพเจ้า
 เป็นผู้ปราศจากอันตราย)^{๖๗}

^{๖๖}มิลินทปอญหา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๑.

^{๖๗}หอสมุดแห่งชาติ, มิลินทปัญหานันพิศดาร, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมศึกษา, ๒๕๑๖).

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ปณามคาถาที่ตี นิตานกถาก็ดี คือส่วนที่ผู้รจนาเพิ่มเติมขึ้นมาในภายหลัง เพื่อให้เนื้อหาสมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยเฉพาะปณามคาถา ถือว่าเป็นประเพณีที่การจะทำอะไรก็ตามจะต้องแสดงความเคารพต่อครูอาจารย์เป็นเบื้องต้น การรจนาถัมกิริที่ชันเดือวกันจะต้องมีคาถานอบน้อมครูอาจารย์ ซึ่งในส่วนนี้ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับพระสนะในกฎกัมมิตินปัญหา ที่บอกว่าพระพุทธโฆษาจารย์^{๕๕} เป็นผู้รจนาเพิ่มเติมมาในภายหลังเพื่อให้เนื้อหาของมิลินทปัญหาสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

อีกประเด็นหนึ่ง คาถาแต่ละคาถามีเนื้อหาแตกต่างกัน เพราะผู้สืบต่อถัมกิริมิลินทปัญหา ได้เพิ่มพระสนะของตนเองลงไปทุกครั้งที่มีการคัดลอก จึงทำให้ปณามคาถามีเนื้อหาแตกต่างกันไป แต่ก็เป็นส่วนปลีกย่อย เนื้อหาสาระยังคงคุณค่าไว้เป็นอย่างดี

๒. พาทิรกถา หมายถึง ส่วนที่นำเสนองานเนื้อหาหลักขณะเป็นบทนำ เรียกว่า นิตาน คือต้นเหตุของเรื่อง เริ่มตั้งแต่ในสมัยพุทธกาล คราวที่พระพุทธองค์ได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ เมืองกุสินารา พระองค์ทรงทำนายว่า หลังจากพระพุทธองค์ปรินิพพานได้ ๕๐๐ ปี จะมีภิกษุปรารถนาว่าพระเจ้ามิลินท์เป็นผู้มีความฉลาด เข้าใจเรื่องธรรมะลึกซึ้ง จึงได้ปูจา-วิสาขนาครวมกับพระนาคเสนผู้เป็นพระอรหันต์ เรื่องที่ปูจา-วิสาขนาจะช่วยให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่ถึง ๕,๐๐๐ ปี^{๕๖}

ต่อมาได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน เล่าไว้ว่า ในสมัยพระกัศยปพระพุทธเจ้า พระเจ้ามิลินท์เกิดเป็นสามเณร ส่วนพระนาคเสนเกิดเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา วันหนึ่งพระภิกษุกวาดขยะแล้วสั่งให้สามเณรหอบขยะเอาไปทิ้ง แต่สามเณรแกล้งทำเฉยเสีย พระภิกษุสั่งถึง ๓ ครั้ง สามเณรก็ไม่ทำตาม จึงตีสามเณรด้วยไม้กวาด สามเณรร้องไห้ขณะที่เฒ่าจะไปทิ้งก็ได้ถึงความปรารถนาว่า ชาตินี้ข้าขอให้คนมีเศรษฐีดวงอาทิตย์และมีปัญญาถูกต้องถูกถ้วน พระภิกษุล่วงรู้ความปรารถนาของสามเณรจึงตั้งอธิษฐานว่า ด้วยอำนาจพุทธคุณที่ได้กวาดลานวัดและใช้สามเณรนี้ ขอให้

^{๕๕}-ธัมมา ปญญ คาถา เกณ กถาติ โจทนา. ภทฺตพุทธโฆสาจริยน กถาติ ปริหาโร, ๖. ใน พระมหาพิณฎฐกถาของพระ นรุตตยปกาสินี : กฎกัมมิตินปัญหา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๓.

^{๕๖}-หอสมุดแห่งชาติ, มิลินทปัญหาฉบับพิภคาร, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจป., ๒๕๖๒), หน้า ๑๖.

ชาติต่อไปมีปฏิภาณว่องไว สามารถได้ครอบงำของสามเณรนี้ได้^{๔๐}

ในชาติต่อมา สามเณรได้เกิดเป็นพระเจ้ามิลินท์ ในเมืองสาละ ทรงมีความสามารถได้ถามปัญหาธรรมกับสมณพราหมณ์ และอาจารย์ต่าง ๆ แต่ไม่มีใครตอบปัญหาของพระองค์ได้และพากันหลบหนีไปอยู่ป่าหิมพานต์เป็นเหตุให้เมืองสาละไม่มีผู้รู้ เป็นเวลาถึง ๑๒ ปี ในกาลต่อมาจึงได้มาพบพระนาคเสน ซึ่งบวชในพระพุทธศาสนา และสามารถแก้ปัญหานั้นเป็นที่พอใจของพระเจ้ามิลินท์ และเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

๓. บทสนทนาได้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน เนื้อหาในส่วนนี้แบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ:-

ลักษณะที่ ๑ เป็นบทถาม - ตอบปัญหาธรรมทั่ว ๆ ไป เช่นเรื่องศีล พระเจ้ามิลินท์ถามพระนาคเสนว่า พระคุณเจ้า ศีลมีอะไรเป็นลักษณะ (เกิ ลกฺขณํ ภนฺเต สีลนฺติ) พระนาคเสนกล่าวว่า ขอดวายพระพร ศีล มีความตั้งมั่นเป็นลักษณะ (ปติฏฺฐานลกฺขณํ) คือ ศีลเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงอันได้แก่ อินทรีย์ พละ โพชนงค์ อังกรมรรค สติปัญญา สัมมาปธาน อิทธิบาท ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมภาติ ขอดวายพระพร พระโศกาวจรผู้ตั้งในศีล อาศัยศีล ตั้งในศีลแล้ว ย่อมเจริญอินทรีย์ทั้ง ๕ คือ สัทธินทรีย์ วิริอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญฺอินทรีย์ ได้ กุศลธรรมทั้งปวงย่อมไม่เสื่อมไป^{๔๑}

พระเจ้ามิลินท์ได้ให้พระนาคเสนยกอุปมา-อุปไมย เพื่อให้เกิดความชัดเจน พระนาคเสนก็ได้ยกอุปมา-อุปไมยมาเปรียบเทียบกับ ๓ ครั้งคือ

๑. เปรียบเหมือน พืช ดินไม้ เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมถึงความงอกงาม ความไพบูรณ์ พืช ดินไม้เหล่านั้นล้วนอาศัยแผ่นดิน ตั้งอยู่บนแผ่นดินแล้ว จึงถึงความงอกงาม ไพบูรณ์ได้ ฉะนั้น สัทธินทรีย์ วิริอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญฺอินทรีย์ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน (เย เกจิ พืชคามกุกคามา วุฑฺฒี วิรุหี เวปุลลํ อาปชฺชุนฺติ สทฺเพ เต ปจฺวี นิสฺสาย ปจฺวีติ ปติฏฺฐาย วุฑฺฒี วิรุหี เวปุลลํ อาปชฺชุนฺติ. เอวเมว โข มหाराช โยคาวจโร สีลํ นิสฺสาย สีเล ปติฏฺฐาย ปญฺญินฺทริยานิ ภาวนฺติ สทฺจินฺทริยํ วิริยนฺทริยํ สตินฺทริยํ สมาธิินฺทริยํ ปญฺญินฺทริยนฺติ.)^{๔๒}

^{๔๐} หอสมุดแห่งชาติ, มิสินทปัญหาวรรณพิศดาร, หน้า ๑๕.

^{๔๑} มิสินท. (บาลี) ๑๔.

^{๔๒} มิสินท. (บาลี) ๑๔.

๒๐. เปรียบเหมือน ช่างสร้างเมือง ต้องการจะสร้างเมือง ที่แรกก็ให้เขาสร้างที่ตั้งเมือง พวกราคและหนามออกเสีย ปรับพื้นที่ให้เรียบภายหลังจากนั้นก็ฉันทนโดยการตัดแบ่งเป็นถนน เป็นทางสี่แพร่งเป็นคัน สร้างเมืองขึ้นมา ฉันทน พระโยทาวจรัสผู้ตั้งในศัลยาอักษิต ตั้งในศัลยาอักษิตแล้ว ย่อมเจริญอินทรีทั้ง ๕ คือ สัทธินทรี วิริอินทรี สตินทรี สมานินทรี ปญฺญินทรี ได้ ฉันทนเหมือนกัน (ขดา มหาราช นกรวทสเก นกร มาแปลคาโม ปจมี นกรวทสเก โสธาแปลคา มาญญกฏก อปภทสแปลคา ภูมิ สม การาแปลคา คโค อปรภาส วิธจกฏกสิขมาฏกาทิปริจเจเทน วิธจกฏกา นกร มาแปล. เอวเมว โข, มหาราช, โยทาวจโร สัตถ์ นิตุสย สิล ปติฏจาย ปญฺญินทรียานิ ภาวติ สทฺธิอินทรี วิริอินทรี สตินทรี สมานินทรี ปญฺญินทรี)“

๒๑. เปรียบเหมือน นักแสดงกายกรรม ต้องการแสดงศิลปะ ก็ยอมให้เขาฉันทนดิน ขจัดก่อนกวาดกระเบื้องออกไป ปรับพื้นที่ให้เรียบแล้วจึงแสดงศิลปะบนพื้นที่นุ่มได้ ฉันทน พระโยทาวจรัสผู้ตั้งในศัลยาอักษิต ตั้งในศัลยาอักษิตแล้ว ย่อมเจริญอินทรีทั้ง ๕ คือ สัทธินทรี วิริอินทรี สตินทรี สมานินทรี ปญฺญินทรี ได้ ฉันทนเหมือนกัน (ขดา มหาราช ลขณโก สิปปี ทสฺสสุคาโม ปจวี ขณาแปลคา สทฺธกรกตอ อปภทสแปลคา ภูมิ สม การาแปลคา มุทฺธาย ภูมิยา สิปปี ทสฺสสุคา. เอวเมว โข, มหาราช, โยทาวจโร สัตถ์ นิตุสย สิล ปติฏจาย ปญฺญินทรียานิ ภาวติ สทฺธิอินทรี วิริอินทรี สตินทรี สมานินทรี ปญฺญินทรี)“

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรื่องชื่อว่า

“สิล ปติฏจาย นโร สปปญฺโธ, จิตฺตํ ปญฺญญ ภาวํ

อาคาปิ นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺชเย ชฏฺฐนํ.

(พระผู้มีพระภาคเจ้า ตั้งในศัลยาอักษิตแล้ว เจริญจิต และปัญญา เป็นผู้มีสมาธิ

ฉลาด เป็นภิกษุ ผู้นั้นจะพึงดำรงชีวิต (คือค้นหา) นี้ได้)“

ลักษณะที่ ๒ เน้นการวิเคราะห์ความหมายหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเช่นปัญหาที่ว่า ผู้รู้มานานแล้วทำ กับผู้ไม่รู้มานานแล้วทำ ใครได้รับบาปมากกว่ากัน พระเจ้ามีสินทิได้ตรัสถามว่า พระคุณเจ้าขนาดเสน บุคคลหนึ่งรู้แล้วทำกรรมชั่ว

“ มิสฺนุท. (บาลี) ๑๔.

“ มิสฺนุท. (บาลี) ๑๕.

“ ส. (ไทย) ๑๕/๖๔๖/๑๖๖, ส. (บาลี) ๑๕/๖๔๖/๑๖๖.

อีกบุคคลหนึ่งไม่รู้แล้วทำกรรมชั่ว ใครมีบาปมากกว่ากัน พระเถระถวายพระพรว่า มหาบพิตร ผู้ที่ไม่รู้อยู่ ทำกรรมชั่ว มีบาปมากกว่า พระเจ้ามีลิตที่จึงคิดว่า ผู้ใดเป็นราชโอรส หรือเป็นมหาอำมาตย์ของข้าพเจ้า ไม่รู้อยู่แล้วไปทำกรรมชั่ว ข้าพเจ้าจะต้องให้ลงโทษผู้นั้นเป็น ๒ เท่าละซิ (ภนุเต นาคเสน โย อมหากั ราชปุคุโต วา ราชมหามคฺโคโต วา อชานนฺโต ปาปกมฺมิ กรโธติ ตํ มยฺหิ ทิคุณฺ ทณฺเฑมาติ)

พระนาคเสนถวายพระพรว่า มหาบพิตรจะทรงสำคัญข้อความนั้นอย่างไร ก่อนเหลือที่ถูกเผาจนร้อนโพลง คนหนึ่งรู้อยู่ พึงจับ อีกคนไม่รู้ พึงจับ คนไหนจะจับแน่นกว่า (ตคฺคํ โอโยคุฬฺหา อาทิคุตฺติ สมฺปชฺชวลิตํ สโฆลิกุตฺติ เอโก อชานนฺโต คณฺเฑหุยฺส เอโก อชานนฺโต คณฺเฑหุยฺส โส พลวคฺรี จายฺเหยฺยฮาติ) พระเจ้ามีลิตที่ถวายพระพรว่า “คนที่ไม่รู้อยู่ พึงจับแน่นกว่า” จากนั้นพระนาคเสนจึงยกอุปมา-อุปไมยว่า บุคคลผู้ไม่รู้อยู่แล้วไปทำกรรมชั่วย่อมมีบาปมากกว่า (เอวเมว โข มหาราช โย อชานนฺโต ปาปกมฺมิ กรโธติ ตสฺส พหุคฺรี อปฺโปณฺณคฺรี) พระองค์จึงถวายพระพรว่า ท่านตอบสมควรแล้ว^{๔๖}

การจัดเนื้อหาเป็นกัณฑ์ หรือ ปริจเฉท ในคัมภีร์มีลิตทปิฎกฯ แต่เดิมไม่ปรากฏว่ามีกัณฑ์ และเรียกชื่อแต่ละกัณฑ์ว่าอย่างไรบ้าง ผู้วิจัยพบว่า มีลิตทปิฎกฯฉบับปัจจุบันจัดเนื้อหาหรือกัณฑ์ไม่ตรงกัน คือ

- มีลิตทปิฎกฯฉบับสยามรัฐ มี ๔ ปัญหา ประกอบด้วย

ปณามคาถา

๑. พาหิรคาถา

๒. มีลิตทปิฎกฯ

๓. เมณฑกปิฎกฯ (อนุมาณปิฎกฯ + รุคคังคปิฎกฯรวมอยู่ในเมณฑกปิฎกฯ)

๔. อุปมาปิฎกฯ

- มีลิตทปิฎกฯฉบับอักษรโรมัน มี ๔ ปัญหา ประกอบด้วย

๑. พาหิรคาถา

๒. มีลิตทปิฎกฯ

๓. เมณฑกปิฎกฯ (อนุมาณปิฎกฯ+รุคคังคปิฎกฯรวมอยู่ในเมณฑกปิฎกฯ)

๔. โอปมมกคาปิฎกฯ

^{๔๖}มีลิตท. (บาลี) ๙๕.

- มิสินทปัญหาดับฉัตรสังคีต มี ๖ ปัญหา ประกอบด้วย

๑. พาหิรกถา
๒. มิสินทปัญหา
๓. เมณฑกปัญหารัมภกถา
๔. เมณฑกปัญหา
๕. อนุมาณปัญหา
๖. โอปัมมกถาปัญหา

แต่ในคำนำของมิลินทปัญห จบบัแปลภาษาพม่าฉบับหนึ่ง มิสินทปัญหาดับ
ภาษาบาลีมี ๗ ปัญหา ประกอบด้วย

๑. พาหิรกถา
๒. ตักขณปัญหา (เมณฑกปัญหา)
๓. วิมคติเจตนาปัญหา (มิลินทปัญหา)
๔. เมณฑกปัญหา
๕. อนุมาณปัญหา
๖. รุคังคกถาปัญหา
๗. โอปัมมกถา

-มิลินทปัญหาดับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย^{๔๗} ใช้ต้นฉบับบาลีอักษรพม่า
ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๓๕ ฉบับฉัตรสังคีต เป็นต้นฉบับในการพิมพ์ มิสินทปัญหาดับ
ฉัตรสังคีตได้จัดกัณฑ์ไว้ตามที่กล่าวแล้ว เมื่อสอบถามกับมิลินทปัญหารรณกถา ซึ่งจัด
ลำดับกัณฑ์ หรือปริเฉท ลำดับวรรค แต่ละวรรคมีปัญหากี่ข้อ^{๔๘} ปรากฏว่าฉบับฉัตรสังคีต
ของพม่า จัดไม่ตรงกับอรณกถา เพราะเมื่อคราวฉัตรสังคีต พระสังคีตจารย์ของพม่ามิได้
ให้ความสำคัญแก่มิลินทปัญหารรณกถา^{๔๙} ประเด็นนี้คงเป็นเหตุให้จัดกัณฑ์ วรรค และ
ปัญหาไม่ตรงกัน

^{๔๗} มิสินทปัญหปรกรณ์, บทนำมิลินทปัญหปรกรณ์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐),
หน้า ๓๗.

^{๔๘} มิสินท. อฎ. (บาลี) ๕๓.

^{๔๙} มิสินทปัญหปรกรณ์, บทนำมิลินทปัญหปรกรณ์, หน้า ๓๗.

ในการจัดกัณฑ์ วรรณคดี และปัญหาของมิลินทปัญหาลับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดคณะมิลินทปัญหาวรรคถวาย เพราะพิจารณาเห็นว่ามิลินทปัญหาวรรค และแบ่งมิลินทปัญหาวรรคออกเป็น ๖ กัณฑ์ หรือ ๖ ปริจฉา^{๑๑} คือ

๑. ปุพพโยคกัณฑ์ คอนว่าด้วยบุพกรรมและประวัติของพระนาคเสนเถระ และพระเจ้ามิลินท์
๒. มิลินทปัญหาคัณฑ์ คอนว่าด้วยปัญหาเจ็ดร้อย
๓. ลักษณะปัญหาคัณฑ์ คอนว่าด้วยปัญหาลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ
๔. เนตยปัญหาคัณฑ์ คอนว่าด้วยปัญหา ๒ เจ็ดร้อย
๕. อุนมานปัญหาคัณฑ์ คอนว่าด้วยปัญหาที่รู้โดยอนุมาน
๖. โอปนัมปัญหาคัณฑ์ คอนว่าด้วยปัญหาที่พึงทราบด้วยอุปมา

๑. ปุพพโยคกัณฑ์ เป็นการเล่าเรื่องที่ เป็นบุพกรรมของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนเถระ มิลินทปัญหาวรรคถวายรับฟังโดยกัณฑ์จบแล้ว ได้จัดแบ่งวรรคในมิลินทปัญหาคัณฑ์-โอปนัมปัญหาคัณฑ์ และแต่ละวรรคแบ่งปัญหาเป็นข้อ ๆ

๒. มิลินทปัญหาคัณฑ์ แบ่งเป็น ๘ วรรค แต่ละวรรคแบ่งปัญหาเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. นทวารวรรค	มีปัญหา ๑๖ ข้อ
๒. อัฏฐนทวารวรรค	มีปัญหา ๘ ข้อ
๓. ตติยวรรค (วิจจวรรค)	มีปัญหา ๑๔ ข้อ
๔. นิพพานวรรค	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๕. พุทธรวรรค	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๖. สลิววรรค	มีปัญหา ๑๑ ข้อ
๗. อรูปรัสมวักคานวรรค	มีปัญหา ๑๕ ข้อ ^{๑๒}

รวมปัญหาในมิลินทปัญหาคัณฑ์ทั้งหมดมี ๘๕ ข้อ (มิลินทปัญหาวรรคไว้ ๘๖ ข้อ)

^{๑๑}มิลินท, อภ. หน้า ๔

^{๑๒}มิลินทปัญหา (ฉบับมหาจุฬาฯ) แบ่งไว้ ๑๖ ข้อ ดู มิลินท, ๔๑, มิลินท, อภ. ๘๓, ๑๔๘-๑๔๙.

๓. ลักขณปัญหากัณฑ์ มิได้จัดเป็นวรรค มีปัญหาเพียง ๑ ข้อ

๔. เมณฑกปัญหากัณฑ์ แบ่งเป็น ๘ วรรค ทั้ง ๘ วรรคนั้นแบ่งเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. อิทธิพลวรรค	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๒. อภยขวรรค	มีปัญหา ๘ ข้อ
๓. ปริณามิตวรรค	มีปัญหา ๑๒ ข้อ
๔. กัณฑ์ญญตวรรค	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๕. กันตวรรค	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๖. ภควโคธอาจริยานาจริยวรรค	มีปัญหา ๑๑ ข้อ
๗. สัตตมวรรค (นิปปปัญญวรรค)	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๘. อัญญมวรรค (เวตสันตวรรค)	มีปัญหา ๑๒ ข้อ

รวมปัญหาในเมณฑกปัญหากัณฑ์ทั้งหมดมี ๘๓ ข้อ

๕. อนุมาณปัญหากัณฑ์ มิได้จัดวรรคเพราะมีปัญหาเพียง ๒ ข้อ

๖. โยปัมมปัญหากัณฑ์ แบ่งเป็น ๑ วรรค ทั้ง ๑ วรรค แบ่งเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. ปฐมวรรค (กัทรภวรรค)	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๒. ทุตติยวรรค (สมุททวรรค)	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๓. คติยวรรค (ปฐวีวรรค)	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๔. จตุตถวรรค (อุปปิกาวรรค)	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๕. ปัญจมวรรค (สีหวรรค)	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๖. ฉัฏฐวรรค (มกกฎวรรค)	มีปัญหา ๑๐ ข้อ
๗. สัตตมวรรค (กุนภวรรค)	มีปัญหา ๑ ข้อ

รวมปัญหาในโยปัมมปัญหากัณฑ์ ทั้งหมดมี ๖๑ ข้อ

รวมปัญหาใน ๕ กัณฑ์ทั้งหมดมี ๒๔๔ ข้อ^๒

^๒มีอภ. อด. ๕๓-๕๔, มีถิ่นทปัญหา (ฉบับมหาจุฬาฯ) แบ่งไว้ ๒๔๕ ข้อ.

๒.๖ คุณค่า

มิลินทปัญหามีคุณค่าทั้งในแง่ปรัชญา วรรณคดี ประวัติศาสตร์และความรู้ทางภูมิศาสตร์ เป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักเกณฑ์ทั้งด้านอภิปรัชญาของพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านจริยศาสตร์และจิตวิทยา

ในวิทยานิพนธ์มีผู้วิจัยศึกษาคุณค่ามิลินทปัญหา ๒ ประเด็น คือ

๑. คุณค่าทางด้านธรรมะ เมื่อความปุจฉา-วิสัชนาระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน สะท้อนให้เห็นถึงความสนใจในด้านธรรมะ ความคิดเห็นและการตีความหมายพุทธธรรมของคนในสมัยนั้น มี ๑ ประเด็น คือ

๑.๑. เรื่องเกี่ยวกับลักษณะธรรมะโดยตรง เช่น ลักษณะของเวทนา เช่น

เวทนาถุคุณปฏโย (ปัญหารื่องลักษณะของเวทนา)

: ภูนฺเด นาคเสน ก็ถุคุณา เวทนาติ . เวทิตถุคุณา มหาราช เวทนา อนุภวนถุคุณา จาคี . โอปมฺมึ กรโรหิตี . ธดา มหาราช โกจิเทว ปุริโส รณฺโณ อธิการํ กเรยฺห คสฺส วราชา คฺกุโธ อธิการํ ทเทยฺห โส เคน อธิการณํ ปญฺจหิ กามคุณเหติ สมฺปิโปโต สมฺจฺกฺโกโต ปริจเรยฺห คสฺส เอวมฺสฺส มยา โข ปุพฺเพ รณฺโณ อธิการํ โกโต คสฺส เม วราชา คฺกุโธ อธิการํ อทาสี สุวาทิ คโต นิทานํ อิมํ เอวรूपิ เวทนํ เวทยามิตฺติ .

“ธดา วา ปน, มหาราช, โกจิเทว ปุริโส กุสธํ กมฺมํ กควา กายสฺส เกพา ปรีมรณา “สุคฺคิ สฺสคฺคิ โลกํ อุปปฺชชชฺช, โส จ คคฺคฺ ทิพฺเพหิ ปญฺจหิ กามคุณเหติ สมฺปิโปโต สมฺจฺกฺโกโต “ปริจเรยฺห, คสฺส เอวมฺสฺส ‘สุวาทิ โข ปุพฺเพ กุสธํ กมฺมํ อทาสี, โสหิ คโต นิทานํ อิมํ เอวรूपิ เวทนํ เวทยามิตฺติ, เอวํ โข, มหาราช, เวทิตถุคุณา เวทนา อนุภวนถุคุณา จาคี .

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า พระคุณเจ้านาคเสน เวทนามีอะไรเป็นลักษณะ. พระนาคเสนถวายพระพรว่า มหาบพิตร เวทนามีการได้รับ และมีการเสวย เป็นลักษณะ. พระองค์จึงให้กระทำอุปมา ซึ่งพระนาคเสนได้อาวยพระพรว่า เหมือนอย่างบุรุษบางคน ได้ทำความดีความชอบต่อพระราชา พระราชาทรงยินดีแล้วก็ทรงบำเหน็จความดีความชอบต่อเขา เขานั้นจะเป็นผู้อับอายเพียงพริ้วม บำรุงบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ เพราะบำเหน็จความดีความชอบนั้น เขาได้เกิดความคิดอย่างนี้ว่า เราได้ทำความดีความชอบต่อพระราชา ไว้ก่อน พระราชาทรงยินดีแล้ว จึงทรงบำเหน็จความดีความชอบต่อเรา เรานั้นได้รับเวทนาเห็นปานฉะนี้ได้ก็เพราะความดีความชอบที่พระราชาทรงบำเหน็จต่อเรานั่นดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เหมือนบุรุษบางคนได้ทำกุศลกรรมไว้ หลังกายแตกทำลายตายไปที่พึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ และเขานั้นก็เป็นผู้มีเมตตาพร้อม บำรุงบำเรออยู่ด้วยกันคุณอันเป็นทิพย์ ในชั้นสวรรค์นั้น เขานั้นได้เกิดความคิดอย่างนี้ว่าเรานั้นได้ทำกุศลกรรมเอาไว้ก่อน เพราะเหตุที่เราได้ทำกุศลกรรมเอาไว้แล้ว เราจึงได้เสวยเวทนาเห็นปานนี้ได้ ขอลงถวายพระพร เวทนามีการได้รับเป็นลักษณะ และมีการเสวยเป็นลักษณะ ดังที่กล่าวมาจะมีเถ.

๑.๒. เรื่องเกี่ยวกับพระไตรปิฎก โดยเฉพาะพุทธพจน์ที่มีลักษณะ ๒ เรื่อง เช่น พระเจ้ามีฉันทวิธานพระนาคเสนว่า พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราดลาคคไม่มีใครเป็นครูอาจารย์ มิใช่หรือ พระนาคเสนถวายพระพรว่า พระพุทธองค์ตรัสดังนั้นจริง พระองค์จึงตรัสถามต่อไปว่า โฉนพระพุทธรูปที่องค์เจ้า คริสต อหาลาปส ผู้เป็นอาจารย์ของเราผู้เป็นศิษย์ไว้เสมอด้วยคนเล่า พระนาคเสนถวายพระพรว่า อหาลาปสเป็นอาจารย์ของพระองค์เมื่อยังมิได้ตรัสรู้และศึกษาอยู่ ณ สำนักของลาปสนั้น และหากจะว่าถึงพระอาจารย์ของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็มีอยู่มากมาย เช่น พรหมณ์ธัมมิก ผู้ซึ่งพระชนกทรงฝากให้ศึกษาวิชาเบื้องต้น อุททลาปสผู้เป็นอาจารย์ของพระพุทธองค์ก่อนอหาลาปส เป็นต้น อย่างไรก็ตามอาจารย์เหล่านั้นเป็นแต่สอนวิชาทางโลก หรือหากเป็นวิชาทางธรรมก็เป็นแต่ชั้นโลกิยะเท่านั้น หาได้สอนถึงธรรมส่วนโลกุตตะด้วยไม่ ดังนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้โลกุตรธรรมจึงตรัสว่า เราดลาคคไม่มีใครเป็นครูอาจารย์

พระเจ้ามีฉันทวิธานว่า พระคุณเจ้านาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า

อาจารย์ของเราไม่มีหรือ บุคคลผู้เสมอเหมือนเราก็ไม่มี บุคคล

ผู้เปรียบได้กับเรา หามีไม่ ในโลกพร้อมทั้งเทวดา ดังนี้^{๔๔}

และยังตรัสอีกว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านอหาลาปสผู้เป็นอาจารย์ของเราได้แต่งตั้งเราเป็นศิษย์ ให้เป็นผู้เท่าเทียมกับคน ทั้งได้บูชาเราด้วยการบูชาที่ยิ่งใหญ่อย่างนี้ ดังนี้ พระคุณเจ้านาคเสน ถ้าหากว่า พระดลาคคตรัสไว้ว่า อาจารย์ของเราไม่มีหรือ

^{๔๔} มัชฌิม. (ปาถิ) ๖.๕. มัชฌิม. (โท) ๑๕๑-๑๕๔.

^{๔๕} น.ม. อาจริโย อตุลิต สหโตเม น วิชุตติ

สหพทกมม โลกภูมิ นคฺคิเม ปฏิปคฺคโลกิ. วิ. มห. (โท) ๔/๑๑/๑๑. วิ.มหา.
(ปาถิ) ๔/๑๑/๑๔.

บุคคลผู้เสมอเหมือนเราก็ไม่มี บุคคลผู้เปรียบได้กับเรา หามีไม่ ในโลกพร้อมทั้งเทวดา ดังนี้
จริงใจหรือไม่อย่างนั้นคำที่ครีตไว้ว่า ลูกภิกษุทั้งหลาย ท่านอาหารกาลามะผู้เป็นอาจารย์
ของเรา ได้แต่งตั้งเราผู้เป็นศิษย์ ให้เป็นผู้เท่าเทียมกับคน ดังนี้ ก็ย่อมไม่ถูกต้อง ถ้าหากว่า
พระศาสดาครีตไว้ว่า ลูกภิกษุทั้งหลาย ท่านอาหารกาลามะผู้เป็นอาจารย์ของเราได้แต่งตั้ง
เราผู้เป็นศิษย์ ให้เป็นผู้เท่าเทียมกับคน ดังนี้จริง ถ้าอย่างนั้น คำที่ครีตไว้ว่า อาจารย์ของเรา
ไม่มีหรือ บุคคลผู้เสมอเหมือนเราก็ไม่มี บุคคลผู้เปรียบได้กับเรา หามีไม่ ในโลก
พร้อมทั้งเทวดา ดังนี้ ก็ย่อมไม่ถูกต้อง ปัญหาแม้ข้อนี้ ก็มี ๒ เงื่อน ตกถึงท่านแล้ว ขอท่าน
จงกลักลายปัญหานี้เถิด

พระนาคเสนอวาทะพระพรว่า มหาบพิตร พระศาสดาครีตความข้อนี้ไว้ว่า
อาจารย์ของเราไม่มีหรือ บุคคลผู้เสมอเหมือนเราก็ไม่มี บุคคลผู้เปรียบได้กับเรา หามีไม่
ในโลกพร้อมทั้งเทวดา ดังนี้จริง และครีตไว้ว่า ลูกภิกษุทั้งหลาย ท่านอาหารกาลามะ
ผู้เป็นอาจารย์ของเรา ได้แต่งตั้งเราผู้เป็นศิษย์ ให้เป็นผู้เท่าเทียมกับคน ทั้งได้บูชาเราด้วย
การบูชาที่ยิ่งใหญ่อย่างนี้ ดังนี้จริง ก็แต่ว่า คำนั้นครีตหมายเอาความที่พระองค์ทรงเป็นผู้มี
อาจารย์ ก่อนการตรัสรู้ ยังไม่ตรัสรู้ ยังเป็นพระโพธิสัตว์เท่านั้น

ก่อนการตรัสรู้ พระองค์ผู้ยังไม่ตรัสรู้ยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ทรงมีอาจารย์
ถึง ๕ พวก ซึ่งเป็นบรรดาอาจารย์ที่อนุศาสน์พระโพธิสัตว์ ให้พระองค์ทรงใช้เวลาตลอด
ทั้งวันให้ล่วงไปในศาสน์นั้น ๆ อาจารย์ ๕ พวก มิใคร่บ้าง ขออวาทะพระพร พวกแรกได้
พราหมณ์ ๔ คน ที่ได้ทำนายพระลักษณะเมื่อคราวพระโพธิสัตว์ประสูติใหม่ ๆ คือท่านมระ
ท่านธชะ ท่านลักขณะ ท่านมันตี ท่านยัญญะ (โกณฑัญญะ) ท่านสุยามะ ท่านอุโฆชะ
ท่านสุทัตตะ พวกพราหมณ์ทั้ง ๔ นั้น ได้สวดถวายโสตถิมงคล ทำการรักษามะพระโพธิสัตว์นั้น
ก็พราหมณ์พวกนั้น จักว่าเป็นอาจารย์พวกแรก

ยังมีอีกคนหนึ่ง พระเจ้าสุทโธทนะพระราชชนก ของพระโพธิสัตว์ ทรงนำ
พระโพธิสัตว์เข้าไปพราหมณ์ชื่อว่า สัพพมิตตะ ผู้รับหมั้นอันสูงเป็นอภิชาติ ผู้มีกวี
พยากรณ์อันมีองค์ ๖ ทรงใช้พระเศ้าทองเหลืองน้ำ (เหนือมือพราหมณ์นั้น) มอบพระกุมารไป
รับสั่งว่า ท่านจงฝึกสอนเด็กคนนี้เถิด ดังนี้ สัพพมิตตะพราหมณ์ผู้นี้ จักว่าเป็นอาจารย์ที่ ๒

เทวดาผู้ที่ทำให้พระโพธิสัตว์สถลพระทัย เป็นผู้ให้พระโพธิสัตว์ทรงสดับคำพูด
แล้วก็ทรงสถลหาวาดหัวพระทัย เสด็จมาหาภิเษกกรรมในขณะนั้นนั้นนันทิย เทวดาคณนี้จักว่า
เป็นอาจารย์คนที่ ๓

ยังมีอีกผู้หนึ่ง ท่านอาฬารกาลามะผู้บอกสอนการบริกรรมอาถิณฺณปัญญาคณณาน ท่านผู้นี้ จัดเป็นอาจารย์คนที่ ๔

อีกท่านหนึ่ง ท่านอุททกรมบุตรผู้บอกสอนการบริกรรมเนวสัณฺณานาปัญญา-
คณณาน ท่านผู้นี้จัดว่าเป็นอาจารย์คนที่ ๕ ขอถวายพระพร ก่อนการครุสรี พระองค์
ผู้ยังไม่ครุสรี ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ทรงมีอาจารย์ ๕ พวกเหล่านี้แล ก็แต่ว่าท่านเหล่านั้น
ล้วนเป็นอาจารย์ผู้อนุศาสน์ในโลกียธรรม ขอถวายพระพร ก็แต่ว่าอาจารย์ผู้ยอดเยี่ยม
ผู้อนุศาสน์พระคณาณ เพื่อการแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณในโลกุตตรธรรมนี้หาไม่
ขอถวายพระพร พระคณาณทรงเป็นพระสัทมภู (ผู้เป็นเอง) ไม่มีอาจารย์ เพราะเหตุนี้
พระคณาณจึงครุสรีว่า อาจารย์ของเราไม่มีหรอก บุคคลผู้เสมอเหมือนเราก็น่าไม่มี บุคคลผู้
เปรียบได้กับเรา หาไม่ในโลกพร้อมทั้งเทวดา ดังนี้ พระเจ้ามีสินท์ครุสรีว่า ดิจฺจิง
พระคุณเจ้ามาเสณ ข้าพเจ้าขอยอมรับคำคมที่ท่านกล่าวมานี้^{๕๕}

๑.๓ เรื่องธรรมชาติ อาจจะเรียกว่าเป็นสภาวะธรรมก็ได้ เช่นพระเจ้ามีสินท์
ได้ครุสธตามพระนาคเสนว่า เหตุไรสุริยะจึงต้องแผ่รัศมีแรงกล้าในฤดูหนาว ส่วนในฤดูร้อน
ไม่แผ่รัศมีแรงกล้า พระนาคเสนถวายพระพรว่า เพราะในฤดูร้อนมีฝนเล็กน้อย มีฝุ่นละออง
ในท้องฟ้าน้อย มีหมอกหนา มีลมแรงกล้า สิ่งเหล่านั้นปิดรัศมีแห่งสุริยะไว้ เพราะฉะนั้น
ในฤดูร้อนสุริยะจึงแผดแสงน้อยไป ส่วนในฤดูหนาว เบื้องต่ำแผ่นดินเย็น เบื้องบน
มีเมฆใหญ่ตั้งขึ้น มีฝนจุติมาก ส่วนละอองสบงจึงอยู่ ไม่เที่ยวไปในท้องฟ้า ท้องฟ้า
ปราศจากมลทิน ลมบนอากาศพัดอ่อน ๆ เมื่อเป็นอย่างนั้น สุริยะก็บริสุทธิ รัศมีแห่งสุริยะ
ก็แรงกล้าเพราะพ้นจากเครื่องขัดขวาง ส่วนที่ประกอบกับเครื่องขัดขวาง มีเมฆเป็นต้น
ย่อมทำให้รัศมีแห่งสุริยะไม่แรงกล้า ด้วยเหตุนี้แหละ สุริยะจึงเปล่งรัศมีแรงกล้า ในฤดูหนาว
ไม่เปล่งรัศมีแรงกล้าในฤดูร้อน พระองค์จึงครุสรีอีกว่า สุริยะพ้นจากเครื่องกีดขวางทั้งปวง
จึงแผ่รัศมีแรงกล้า ถ้าประกอบด้วยเมฆเป็นต้น ก็ไม่แผ่รัศมีแรงกล้า^{๕๖}

๒. คุณค่าทางด้านวรรณคดี คัมภีร์มีสินท์ปัญหาเป็นคัมภีร์ที่แสดงถึงความรู้
ความสามารถทางด้านการใช้ภาษาของผู้แต่งมาก เพราะคำอธิบายที่พระนาคเสนวิสัชนา
แก่พระเจ้ามีสินท์ แต่ละตอนชัดเจน ลักษณะการแต่งที่เด่นที่สุด คือ การใช้อุปมาอุปไมย

^{๕๕}มีสินฺท. (บาลี) ๒๑๔๔ - ๒๑๔๖. มีสินฺท. (ไทย) ๔๓๕ - ๔๔๒.

^{๕๖}มีสินฺท. (บาลี) ๒๑๔๕.

กล่าวเปรียบเทียบลักษณะธรรมกับสิ่งต่าง ๆ ที่เห็นได้ง่าย หรือเป็นการอธิบายที่เปลี่ยนจากนามธรรมให้เป็นรูปธรรม ดังตัวอย่างที่พระนาคเสนกล่าวเปรียบเทียบลักษณะร่างกายกับส่วนต่าง ๆ ของรถที่นำมาประกอบกันเข้าเป็นรถโดยที่เมื่อแยกส่วนต่าง ๆ ออกจากกันแล้วก็ไม่มีส่วนใดเรียกว่ารถร่างกายเราก็เช่นกัน ถ้าพิจารณาทีละส่วนแล้วก็ไม่มีส่วนใดที่เรียกว่าตัวคนได้ พระนาคเสนจึงถวายพระพรต่อไปนี้ พระวชิรภิกษุณีได้กล่าวคาถานี้ เมื่อพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า

ยถา हि अङ्गसमग्रा इति सत्त्वो रโ ओ อิदि;

เอวံ ขนฺเธสุ สมนฺเตสุ इति สत्त्वโदि สมนฺตฺติ

(คัทท (โฆหาร) ว่า รถ ย่อมมี เพราะมีองค์เครื่องประกอบฉันใด

เมื่อชิ้นส่วนทั้งหลายมีอยู่ ที่ย่อมมีสมนุติว่า ตัว นั้นนั่นเหมือนกัน) ^{๔๔}

ในฐานะที่คัมภีร์มีลัทธิปัญหาที่มีคุณค่าทางด้านวรรณคดี นักวิชาการยกย่องว่าบรรดาวรรณคดีบางสิ่งทั้งหลาย นอกจากพระไตรปิฎกแล้ว ไม่มีคำกล่าวใดจะสูงส่งยิ่งเท่าคำของพระนาคเสนในเรื่อง อนาถมวาท (Anatmavada) หรือนิคคา ^{๔๕} ดังนั้น มิติปัญหาจึงเป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักเกณฑ์ได้ทั้งด้านอภิปรัชญาของพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านจริยศาสตร์และจิตวิทยา นักศึกษาพระพุทธศาสนาควรจะได้ศึกษา เพราะนอกจากจะเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่สำคัญแล้ว ยังมีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์และวรรณคดีอีกเป็นอันมาก มิติปัญหามีหลักฐานดีแน่ชัด ชนิดที่วรรณคดีร้อยแก้วของอินเดียในศตวรรษที่ ๑ เปรียบเทียบไม่ได้ กล่าวสั้น ๆ ว่า มิติปัญหามีฐานะเด่นในวรรณคดีอินเดียไม่ว่าจะมองแง่ปรัชญา วรรณคดี ประวัติศาสตร์ หรือความรู้ทางภูมิศาสตร์ เป็นข้อเท็จจริงที่ได้แจ้งไม่ได้ว่า วรรณคดีหลังพระไตรปิฎกไม่มีคัมภีร์พระพุทธศาสนา คัมภีร์ใดจะมีคุณค่า

^{๔๔} จ.ม. (ไทย) ๒๕/๘๒๕/๕๐๐๒, จ.ม. (บาลี) ๒๕/๘๒๕/๕๐๐๒.

^{๔๕} อนิคคา ไม่ใช่ชัคคา มีใจตัวคน มีลักษณะเป็นของสูง คือ ๑. เป็นเพียงการประจบเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อย ๆ ทั้งหลาย วางแปลจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวคน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่าง ๆ ๒. เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง ๓. ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใคร ๆ ๔. เป็นสภาวะธรรมอันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัว แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์อิงอาศัยกันอยู่ทั้งอื่น ๆ ๕. โดยสภาวะของมันเองก็แข็งหรือค้ำค่อความเป็นอิตตา มีสภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็น อิตตา, ดูใน พระเทพเวที (ประสิทธิ์ ปญฺญโก), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๓๖.

มีลิตนปัญหา^{๙๕} การได้คอบระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนว่า เหมือนกับการได้คอบระหว่างพระอรุณและพระกฤษณะในกวกวีกา อาจถือได้ว่ามีลิตนปัญหามีลักษณะการแต่งเป็นแบบภาพอีย^{๙๖}

^{๙๕} ดูใน ตถกการศึกษามหาหมกุฎราชวิทยาลัย, พุทธศาสนประวัติระหว่าง ๒๕๐๐ ปีที่ล่วงแล้ว, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุวิทย์, ๒๕๓๗), หน้า ๑๗๓.

^{๙๖} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พุทธสาธกณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๔๐.

บทที่ ๓

ชีวประวัติของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน

เมื่อศึกษากำเนิด และพัฒนาการของคัมภีร์มิลินทปิฎกมาแล้ว ต่อไปผู้วิจัย จะได้ศึกษาเรื่องราวอันเป็นชีวประวัติของบุคคลสำคัญ คือ พระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์ ประวัติของบุคคลทั้งสองมีทั้งตำนาน และเรื่องราวด้านประวัติศาสตร์บันทึกไว้ แตกต่างกัน ฝ่ายหนึ่งเป็นภิกษุในพุทธศาสนา อีกฝ่ายหนึ่งเป็นนักปกครอง พระนาคเสน มีประวัติเพียงเล็กน้อยอยู่ในคัมภีร์มิลินทปิฎก ส่วนพระเจ้ามิลินท์เป็นกษัตริย์นักปกครอง เชื้อสายกรีก มีการเสวยราชย์เหมือนนักปกครองอื่น ๆ ส่วนในคัมภีร์มิลินทปิฎกามีประวัติ ของพระนาคเสนกับพระเจ้ามิลินท์ ทั้งที่เป็นเรื่องอดีตชาติ และปัจจุบันชาติ ดังนี้

๓.๑ ประวัติในอดีตชาติของพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน

ข้อความในมิลินทปิฎก บทที่กประวัติในอดีตชาติของพระนาคเสนกับ พระเจ้ามิลินท์ ว่าบุคคลทั้งสองเคยเกิดร่วมกันในสมัยพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสปะ เล่าว่า ในพระศาสนาของพระผู้มีพระภาคกัสสปะ ภิกษุรูปหนึ่งปัดกวาดขยะที่บริเวณ ลานวัด รวมขยะไว้เป็นกอง ๆ แล้วเรียกสามเณรให้เก็บขยะเอาไปทิ้ง แม้จะเรียกถึง ๓ ครั้ง สามเณรก็ยังไม่ไปเลย ภิกษุจึงใช้ด้ามไม้กวาดตีสามเณร ๆ ร้องให้หอบขยะไปทิ้ง ขยะทั้งขยะ สามเณรได้ถึงความปรารถนาว่า ด้วยกรรมที่เป็นบุญคือการทิ้งขยะ คราบไคที่ตนยังไม่ บรรลุพระนิพพาน ขอให้เป็นผู้มีศักดิ์ใหญ่ มีเดชมาก เหมือนดวงอาทิตย์ตอนเที่ยงวัน ใน ทุกสถานที่ที่เราบังเกิดแล้ว พอทิ้งขยะก็ไปสงวน้ำที่แม่น้ำคงคา เห็นระลอกคลื่นใน แม่น้ำคงคาที่หนุนเนื่องกันไม่ขาดสาย ก็ถึงความปรารถนาอีกครั้งที่ ๒ ว่า คราบไคที่ตน ยังไม่บรรลุพระนิพพาน ขอให้เป็นผู้มีความเยือกแหลม มีปฏิภาณไม่รู้จักสิ้นสุดเหมือน ระลอกคลื่น

ฝ่ายภิกษุหลังจากทำความสะอาดเสร็จ ก็ไปอิงแม่น้ำคงคาเพื่อสงวน้ำ ได้ยิน คำปรารถนาของสามเณรก็คิดว่าสามเณรถูกเราใช้ก็ยังปรารถนาถึงเพียงนี้ เราจะไม่ปรารถนา บ้างเลยหรือ จึงถึงความปรารถนาว่า คราบไคที่ตนยังไม่บรรลุพระนิพพานขอให้ตน

มีปฏิภาณไม่รู้จักสิ้นเหมือนระลอกคลื่นในแม่น้ำคงคานี้ สามารถจะเปลี่ยนปัญหาปฏิภาณที่สามประการมาได้ทุกอย่าง

เมื่อบุคลทั้ง ๒ สิ้นชีวิต ได้เกิดในภพภูมิหาวดาและมนุษย์ตลอดพุทธจักรหนึ่ง พระภิกษุได้เกิดมาวาเป็นพระในพระพุทธศาสนานามว่า พระนาคเสน ส่วนสามเณรได้เกิดเป็นพระราชาทรงพระนามว่า มิตินท์ ที่สาถนกรในชมพูทวีป ทรงเป็นบัณฑิตผู้เฉลียวฉลาด ในปัจจุบันชาติ

พระผู้มีพระภาคทรงทำนายไว้ว่า เมื่อกาลล่วงไปได้ ๕๐๐ ปี นับแต่การปรินิพพานของรา บุคคลทั้ง ๒ นี้ จักเกิดขึ้น จำแนกธรรมและวินัยที่ร่ำแสดงไว้มิให้สับสนหมดเงื่อนงำ*

๓.๒ ประวัติในปัจจุบันชาติของพระเจ้ามิตินท์

พระเจ้ามิตินท์และพระนาคเสน คือบุคลที่มีอยู่ในประวัติศาสตร์ ผู้วิจัยได้รวบรวมทรรศนะของนักวิชาการที่เห็นตรงกันว่าทั้งพระเจ้ามิตินท์และพระนาคเสนมีชีวิตอยู่ในประวัติศาสตร์ ดังนี้

นักวิชาการชื่อ ภรวัด สิงห์ ดูปียายะ (Bharat Singh Upadhyaya) ได้ให้คำตอบในปัญหานี้ว่า พระเจ้ามิตินท์นั้น เป็นองค์เดียวกับพระเจ้าเมนันดอร์ กษัตริย์ชาติอินโดกรีก ซึ่งเป็นผู้ทรงอุปถัมภ์และสนับสนุนพระพุทธศาสนา ที่สำคัญพระองค์หนึ่งระหว่างศตวรรษที่ ๒ คำว่า มิตินท์ มาจากคำภาษากรีกว่า เมนันดรอซ (Menandros) นักเขียนในสมัยนั้นเรียกพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้หลายอย่างด้วยกัน เช่น ในหนังสืออวทานกัลปလာ ของท่าน เกษเมนทร (Ksemendra's Avadanakalpalata) เรียกพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้ว่า มิตินทร (Miliotra) ซึ่งเป็นนามเดียวกับที่พบในหนังสือหมวดคันเซอร์ (the Bstān-hygar) แห่งพระโคโรปิกอิลเบต คำจารึกหีบศพภาษาชินกอต (Shinkot) เป็นตัวอักษร ขาโรนฐี (Kharosthi) เรียกพระนามของกษัตริย์พระองค์นี้ว่า เมนัทร (Menadra) หลักฐานเก่าที่สุดที่พอจะประมวลเรื่องราวของกษัตริย์ชาติอินโดกรีกพระองค์นี้ ก็คือมิตินทิปัญหานันมอง เรื่องราวของนักประวัติศาสตร์กรีก เช่น สตราโบ (Strabo) พลูตาร์ค (Plutarch) และจัสติติ (Justin) และเหรียญของพระเจ้าเมนันดอร์เอง ซึ่งจารึกตัวอักษรว่า "Basileus Sotteros Menandros" ที่ค้นพบในที่ต่าง ๆ ๒๒ แห่ง ในลุ่มน้ำกาบูล (Kabul)

*พระธรรมมหาวิราญุวัด, มิสสัพปัญหา, (กรุงเทพมหานคร : ลูก ศ.ธรรมกิตติ, ๒๕๐๘),

และสินธ์ (Sindh) และในบริเวณภาคตะวันตก ของมณฑลอุตตรประเทศ (Uttar Pradesh) นักปราชญ์หลายท่านมีความเห็นแตกต่างกันในเรื่องสมัยอันแน่นอนของพระเจ้าเมงันเดอร์ สมิธ (Smith) มีความเห็นว่า พระเจ้าเมงันเดอร์รุ่งเรืองอยู่ในกลางศตวรรษที่ ๒ ก่อน ค.ศ. เอช. ซี. เรย์ชาฮูรี (H.C. Raychaudhuri) กล่าวว่า พระองค์ทรงพระชนม์อยู่ในศตวรรษที่ ๑ ก่อน ค.ศ. ในมิลินทปัญหากล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ทรงพระชนม์อยู่ หลังพุทธปรินิพพาน ๕๐๐ ปี ฉะนั้น จึงมีเหตุผลเพียงพอที่จะกล่าวว่า กษัตริย์กรีกพระองค์นี้ ทรงครองราชย์ในศตวรรษที่ ๑ ก่อน ค.ศ. หรือราว ๆ นั้น ซึ่งมีข้อเท็จจริงอื่น ๆ ยืนยันอีกเป็นอันมาก ในมิลินทปัญหากล่าวว่า พระเจ้าเมงันเดอร์เป็นพระราชแห่งพวกโยนก-โยนกานั ราชา มิลินโท*

ศาสตราจารย์ ดร. เดวิดส์ ได้ให้คำอธิบายในเรื่องนี้ว่า พระเจ้ามิลินท์นั้น เข้าใจกันว่า คือพระเจ้าเมงันเดอร์ ซึ่งมีพระนามปรากฏอยู่ในบัญชีกษัตริย์กรีก ที่ปกครองบัลแกเรีย (คืออัฟกานิสถาน) ในตำนานนั้นกล่าวว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์แห่งโยนกะ (กรีก) (the Euthydemia of the Greeks) ครองราชย์ในเมืองซาคละ และที่ปรากฏว่าไม่มีพระนามอื่นในบัญชีดังกล่าวที่ใกล้เคียงกับคำว่า มิลินท์ จึงมั่นใจได้ว่า นามทั้งสองดังกล่าวแล้ว เป็นบุคคลคนเดียวกัน ราชอาณาจักรคงจะได้เปลี่ยนแปลงชื่อภาษากรีกเสียใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับภาษาท้องถิ่นของอินเดียที่นำมาใช้ในการรจนา (มิลินทปัญหานี้) หรือ ไม่ใช่เป็นเพราะความเปลี่ยนแปลงไปเองตามธรรมชาติ ในทางการออกเสียง (phonetic decay) หรืออาจจะเป็นไปเพราะสาเหตุทั้งสองประการดังกล่าวแล้วก็ได้ คำว่า "อินทรา" หรือ "อินท" นั้น ไม่ใช่สำหรับใช้ลงท้ายคำทั่วไปที่ใช้เป็นชื่อของชาวอินเดีย เพราะความหมายว่ากษัตริย์ก็ควรจะเหมาะสมกับกษัตริย์เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระนามของกษัตริย์ คำว่าที่ลงท้ายคำว่า "แอนเดอร์" (Ander) ก็น่าจะต้องใช้คำลงท้าย (ในภาษาอินเดีย) ว่า "อินท" อย่างไม่ต้องสงสัย แต่กฎในการเปลี่ยนอักษร ม-น-น ในภาษาท้องถิ่นของอินเดียนั้น อาจจะมิวิธีเปลี่ยนไม่เหมือนกันบ้าง ในบางโอกาส วี. เทรคเคเนอร์ (V. Trenckner) ได้ให้ตัวอย่างเกี่ยวกับการใช้ ล แทน น หรือ ใช้น แทน ล ได้ในความหมายที่เหมือนกันในภาษาบาลีไว้ถึง ๑ ตัวอย่าง

ก็ยังเหลือแต่ปัญหาในการเปลี่ยนสระตัวแรก คือ "เอ" (E) ในคำว่า เมงันเดอร์ เป็น "อิ" (I) ในคำว่า มิลิน เท่านั้น ในบางตอนของศิลาจารึกของอินเดีย และในเหรียญ

*มิลินทปัญหามีฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๖๕๐ - ๖๕๑.

ที่เชื่อกันว่าเป็นของพระเจ้ามนันเดอร์นั้น เคยอ่านพระนามกษัตริย์พระองค์นี้ว่า “มินันตะ” (Minanda) แม้ว่าปัจจุบันนี้เราจะไม่เชื่อการอ่านออกเสียงดังกล่าวแล้วพระมหากษัตริย์ใหม่ที่ดีกว่าก็ตาม แต่ก็ไม่ต้องสงสัยว่า คำว่า มินินท นั้น พุคได้คล่องปากกว่าคำว่า เมลินท และคำว่า “มิล” (Mil) จะเป็นคำเริ่มต้นที่เหมาะสมกับชื่อของ “มิลักซะ” ดีกว่า และเพราะคำว่า “อินทร” นั้น ใช้เฉพาะกับพระนามของพระเจ้าแผ่นดิน ฉะนั้นคำว่า เมนันเดอร์ จึงกลายเป็น “มินินท” ไป

นอกจากนี้ ราชอาณาจักรก็ยังได้กล่าวถึงชื่อที่เป็นภาษากรีกอื่น ๆ อีกหลายชื่อ เช่น เทวมันติยะ อนันตคายะ มังกูระ และสัทททินนะ และยังมีการกรีกในรูปภาษาบาลีที่พยายามทำให้มีความหมายเข้ากันได้กับภาษาท้องถิ่นของอินเดีย แต่ว่ารูปคำใหม่ของแต่ละชื่อดังกล่าวแล้วนั้น ไม่เป็นภาษาอินเดียอย่างแท้จริง เหมือนกับคำว่า มินินท ดังนั้น คำว่า เทวมันติยะ ซึ่งเข้าใจว่ากลายรูปมาจากคำว่า เดเมทริโอส (Demetrios) นั้น พอเห็นก็รู้ว่าเป็นคำภาษาอินเดียจริง แต่เมื่อมาตีความหมายกันแล้ว ก็มีความหมายแต่เพียงว่า “มนตรีของเทพดา” เท่านั้น และอีก ๒ คำคือ อนันตะ และคายะ ก็เป็นภาษาอินเดียเช่นกัน แต่เมื่อผสมกันเข้าเป็น อนันตะ และ คายะ มีความหมายว่า “มีกายไม่มีที่สุด” กลายเป็นคำขบขันไป ไม่สมกับเป็นชื่อของนายทหารข้าราชการชั้นนี้อาจจะคิดขึ้นเพื่อล้อเล่นคำว่า แอนติโอโกส (Antiochos) ก็ได้ สำหรับคำว่า มังกูระและสัทททินนะ นั้น หากที่จะบอกได้ว่าหมายถึงใคร แต่ที่ว่า มินินท เป็นคำเดียวกับคำว่า เมนันเดอร์ นั้น เป็นการถูกต้องแน่นอน เช่นเดียวกับคำว่า จันทคุดคะ เป็นคำเดียวกับคำว่า แซนโดรโคตโตส (Sandrokottos)

ข้อเขียนของพวกกรีกหรือโรมันเองนั้น ให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องของกษัตริย์กรีกที่ครองบาคเตรียอย่างมาก แต่ถึงกระนั้นพวกเขาก็ยังบอกให้เราผู้ได้มากที่สุกกว่าที่อื่น ๆ ว่า เมนันเดอร์ กับ มินินท นั้นเป็นคน ๆ เดียวกันแน่นอน

สตราโบ (Strabo) กล่าวไว้ในหนังสือภูมิศาสตร์ของเขาว่า พระเจ้ามนันเดอร์นั้นเป็นกษัตริย์ที่สำคัญองค์หนึ่ง ในจำนวน ๒ องค์ ของบาคเตรีย ที่ทำให้อำนาจของกรีกแผ่ไปไกลที่สุดทางตะวันออกจนเลยเข้าไปถึงอินเดีย พระองค์ได้ข้ามไฮปานิส (Hypanis) (คือ Audaj) และรุกเข้าไปไกลถึง ไอซาโมส (Isamos) (บางทีอาจจะได้แก่ Jumna) แต่ใน

บทความเกี่ยวกับงานนิพนธ์ของ Justin กล่าวว่า พระเจ้าเมเนนเดอร์ กับพระเจ้าอพอลโลโดตุส (Apollodotus) นั้นเป็นกษัตริย์ชาวอินเดีย*

พลูตาร์ค (Plutarch) นักประวัติศาสตร์ชาวกรีก ได้ให้ความรู้เบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับพระเจ้าเมเนนเดอร์ว่า พระองค์ทรงเป็นนักปกครองที่เที่ยงธรรม ทรงปกครองให้ประชาชนได้รับความสุขสบายและว่า พระองค์สิ้นพระชนม์ในค่ายทหาร ในการสู้รบกับพวกอินเดียที่ลุ่มแม่น้ำคงคา และเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว ประเทศต่าง ๆ ก็แสดงความประสงค์ที่จะได้พระอัฐิของพระองค์ไปไว้ แต่ในที่สุดก็ตกลงกันได้ว่าจะแบ่งพระอัฐิให้ทั่วกัน และทุกประเทศจะต้องสร้างอนุสาวรีย์ (สถูป) เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงพระองค์ด้วย หลักฐานอันสำคัญอย่างหนึ่งเกี่ยวกับพระเจ้าเมเนนเดอร์ หรือมิลินท์ ที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ก็คือ เหริอูที่ขุดได้ในประเทศอินเดีย^๔

ฮอนเนอร์ ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องราวของพระเจ้ามิลินท์ไว้ว่า พระเจ้ามิลินท์หรือเมเนนเดอร์นั้น เป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ที่มีชื่อเสียงและเป็นชาวกรีกที่มีตัวตนอยู่จริง ๆ ด้วย แม้ว่าจะกำหนดสมัยของพระองค์ไม่ได้อย่างแน่นอนก็ตาม แต่นักประวัติศาสตร์ปัจจุบันก็กำหนดว่า พระองค์มีพระชนม์มอยู่ในราวศตวรรษที่ ๒ ก่อนคริสตกกาล วินเซนต์ สมิธ (Vincete Smith) กำหนดที่รัชกาลของพระองค์ว่า ราว ๑๖๐-๑๔๐ ปี ก่อน ค.ศ. ลามอตเต (Lamotte) ว่าราว ๑๖๓ - ๑๕๐ ก่อน ค.ศ. นาราน (Naraia) ว่าราว ๑๕๕ - ๑๓๐ ปี ก่อน ค.ศ. ส่วน อ. ฟอน กุชมิช (A. von Cutschmid) ว่าราว ๑๒๕ - ๘๕ ปี ก่อน ค.ศ. เรฟสัน (Rapsen) ซึ่งเห็นพ้องกับกุชมิช ว่า กูราติเดส (Eukratides) ครองราชย์ราว ๑๘๕ ปี ก่อน ค.ศ. และเมเนนเดอร์กับกูราติเดสนั้น อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นบุคคลสมัยเดียวกัน

ชื่อของพระเจ้ามิลินท์นั้น ในคัมภีร์บาลีอื่น ๆ นอกจากมิลินทปัญหาแล้ว ไม่ค่อยจะมีกล่าวถึง ในจินกาลมาลีปกรณ์ที่แต่งเป็นภาษาบาลีในประเทศไทย โดยพระเถระชาวไทย (ชาวเชียงราย ชื่อรัตนปัญญาเถระ) เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐ กล่าวว่า พระเจ้ามิลินท์ประสูติที่เมือง ตาคละ ในประเทศอินเดีย ในขณะที่พระเจ้าอโฏกัณณดิศตะกำลังสวราชย์อยู่ที่เมืองอนุราธปุรี ระหว่าง พ.ศ. ๕๖๐ - ๕๖๑ ถึง ๕๘๒ - ๕๘๓ รัชกาล เลอ เมย์

*เรื่องอินเดีย, หน้า ๒๘๗.

^๔Sacred Books of the East Vol. xxxv, p. xviii - xx. อ้างใน มิลินทปัญหามหานิพนธ์แปลใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๒๘๗.

(Reginald le May) ซึ่งอ้างถึงชินกาลมาลีในหนังสือ “พุทธศิลป์ในสยาม” ของเขาก็กล่าวว่า ชินกาลมาลีนั้น เป็นหนังสือที่มีชื่อเสียงและเรื่องราวเชื่อถือได้ แต่มันเป็นไปไม่ได้ที่จะกำหนดให้พระเจ้านันทนครมีพระชนมายุยืนยาวมาถึงสมัยของพระเจ้าอู่ทองกษัตริศยะ (แห่งลังกา) ตามหลักฐานที่กล่าวแล้ว เพราะกษัตริย์องค์นี้ ปราบกว่า ได้เสวยราชย์เมื่อ ๕๐๐ ปี หลังพุทธปรินิพพานแล้ว (ราว ๔๘๑ ปีก่อน ค.ศ.) ชินกาลมาลิกจะถือปรัชาลของพระเจ้ามิลินท์ตามข้อความที่พบในมิลินทปัญหา ที่พระพุทเจ้าได้ทรงพยากรณ์ว่า หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว ๕๐๐ ปี บุคคลทั้งสอง (มิลินท์ - นาคเสน) จะมาเกิด ถ้าเราเชื่อข้อความตอนนี้ตามตัวอักษรแล้ว เราก็อาจจะเชื่ออย่างง่าย ๆ ว่าสมัยของพระเจ้ามิลินท์ ตรงกับสมัยที่พระเจ้าอู่ทองกษัตริศยะขึ้นครองราชย์ที่เมืองอนูราชปุระ หรือว่าพระเจ้าอู่ทองกษัตริศยะกำลังครองราชย์อยู่ ในขณะที่พระเจ้ามิลินท์กำลังเริ่มครอบครองดินแดนทางจังหวัดภาคเหนือของอินเดีย ที่พระองค์ได้รับมรดกตกทอดมาหรือที่ทรงดีได้มา กษัตริย์แห่งอนูราชปุระองค์นี้ก็คือ พระเจ้าอู่ทองกษัตริศยะผู้ใหญ่อายุซึ่งประสูติราว ๔๔ ปี ก่อน ค.ศ. ก็คือ พ.ศ. ๕๐๐ นั่นเองซึ่งก็ไม่ขัดกับปีขึ้นครองราชย์เมื่อ พ.ศ. ๕๖๐ - ๑ และปีสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๕๘๒ - ๑ เมื่อพระชนมายุได้ ๘๒ ปี แต่ก็ไม่น่าจะเป็นไปได้เพราะไม่มีหลักฐานยืนยันหากปีครองราชย์ของพระเจ้าอู่ทองกษัตริศยะ (ตามชินกาลมาลี) ถูกจริงในสมัยดังกล่าวนั้น จักรวรรดิอินโดกรีกหรือบาเกเรียในอินเดีย ก็ได้เสื่อมลงไปแล้วแล้วแต่สมัยของพระเจ้าเมนันเดอร หรือมิลินท์ (ตามที่กล่าวถึงในมิลินทปัญหา) นั้น ไม่มีอะไรที่แสดงให้เห็นว่ากำลังเสื่อมลงเลย แต่กลับแสดงให้เห็นว่ากำลังเจริญรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่นเต็มที่ด้วยซ้ำไปอีกประการหนึ่ง เราควรจะระลึกไว้ด้วยว่า ๕๐๐ ปี ตามที่กล่าวในมิลินทปัญหานั้น อาจจะ เป็นเพียงวิธีการพูดที่หมายถึงระยะเวลาอันยาวนาน แต่ไม่อาจจะกำหนดลงไปได้”

ลามอต (Lamotte) ให้ข้อสังเกตไว้อีกอย่างหนึ่งว่าในมิลินทปัญหานั้น พระเจ้ามิลินท์ไม่ได้ทรงถามปัญหาเกี่ยวกับเรื่องพุทธศิลป์เลย ฉะนั้น พระองค์จะต้องประสูติก่อนที่มีการสร้างพระพุทธรูปเป็นแบบมนุษย์ธรรมดาทั่วไป มิฉะนั้นแล้ว ก็ต้องมีการสนทนากัน

^๕Milinda's Questions Vol. I pp. xxiii - xxxiv, อ้างอิงมิลินทปัญหาฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๑๐๑.

ถึงปัญหาในเรื่องนี้บ้างและนักปราชญ์ทางยุโรปบางท่าน ยังให้รายละเอียดต่อไปอีกว่า
มหะเสีของพระเจ้ามิลินท์นั้นชื่อว่า พระนางอคาโรเคลีย (Agathocelia)^๖

พระเจ้ามิลินท์ พระองค์เป็นกษัตริกรีก พระนามว่า พระเจ้าเมนันเดอร์
(Menander) ประสูติที่เกาะฮอลลันดา หรือเกาะอันโครัส อันเป็นเกาะเล็ก ๆ แห่งหนึ่งใน
หมู่เกาะกรีก เมื่อก่อน พ.ศ. ๓๔๐ ปี^๗

ในคัมภีร์มิลินทปัญหาฉบับบาลี ลำดับวงศ์ของพระเจ้ามิลินท์ไว้ดังนี้ สมเด็จพระ
เจ้าปัทมพรพระนามว่า นรเทวราช สมเด็จพระเจ้ายาตรงพระนามว่า ตุมนเทวี สมเด็จพระ
เจ้าคัทธพรพระนามว่า โกสวันดราช สมเด็จพระเจ้ายาตรงพระนามว่า ตุนันทา สมเด็จพระ
พระราชบิดาพระนามว่า วิจิตาวิ สมเด็จพระราชมารดาพระนามว่า จันทเทวี ส่วน
อัคมรเสีของพระองค์ทรงพระนามว่า อินทเทวี

ขณะทรงพระเยาว์ พระเจ้ามิลินท์ได้ศึกษาศิลปวิทยาจนสำเร็จการศึกษามาอย่าง
สมบูรณ์ถึง ๑๙ สาขาวิชา คือ

๑. วิชาภาษาศาสตร์ (สตติ) รู้วิชาภาษาสวรรค์ร้องได้อันเสียงสวรรค์
ร้องก็ทรงทราบได้ทันทีว่า เสียงนั้นจะดีหรือร้าย
๒. วิชาพถกนศาสตร์ (สมมติ) รู้วิชาดูต้นไม้เห็นภูเขาหรือไม้มนาม
ชนิด ก็ทรงทราบได้ทันทีว่า สิ่งนี้ให้สุข หรือให้โทษ
๓. วิชาคณิตศาสตร์ (ตงฺขา) รู้เกี่ยวกับการนับจำนวน
๔. วิชาวิศวกรรมศาสตร์ (โยโค) วิชาช่าง
๕. วิชานิติศาสตร์ (นิติ) วิชากฎหมาย
๖. วิชาความรู้รอบตัว (วิเสทิกา) รู้วิธีเลี้ยงฝูงชนให้เป็นสิริมงคล
๗. วิชาโหราศาสตร์ (คณิกา) รู้วิธีนับนักขัตฤกษ์ รู้ตำราดาว
๘. วิชานาฏดุริยางคศาสตร์ (คณฺฐพฺพา) วิชาขับร้อง
๙. วิชาแพทยศาสตร์ (ติกฺขฺญา) วิชาแพทย์
๑๐. วิชาธนุศิลป์ (ธนฺพฺเพทฺทา) วิชาศิลปะการยิงธนู

^๖ Milinda's Questions Vol. I, pp. xxiii - xxiv. อ้างในมิลินทปัญหาฉบับบาลีในมหามหาวิทยาลัย
วิทยาธัย, หน้า ๓๐๑ - ๓๐๒.

^๗ เดอเรีย บุคชางกูร รวบรวม, พระเจ้ามิลินท์ เล่ม ๑, (พระนคร : โรงพิมพ์วิจิตรโกษะช่างจำกัด,
๒๔๕๕), หน้า ๒๒.

๑๑. วิชาโบราณคดี	(ปฐาณา)	รู้วิชาโบราณคดี
๑๒. วิชาประวัติศาสตร์	(อิตีหาสา)	รู้วิชาประวัติศาสตร์
๑๓. วิชาพยากรณ์ศาสตร์ (โชติสา)		รู้วิชาพยากรณ์ ทายว่าคนปี เดือน วัน คืน อย่างนั้นจะดีหรือร้าย
๑๔. วิชาภาษาศาสตร์	(มาฮา)	รู้วิชาภาษาศาสตร์
๑๕. วิชาสัตวศาสตร์	(วาญดา)	รู้วิธีเลี้ยงโคกระบือ รู้การหว่านพืช ลงในนาไร่ให้เกิดผล
๑๖. วิชายุทธศาสตร์	(ยทุธสา)	รู้ตำราพิชัยสงคราม
๑๗. วิชาเศรษฐศาสตร์	(ปาตัญจา)	รู้วิชาเศรษฐศาสตร์
๑๘. วิชาวรรณคดี	(ฉนุทสา)	รู้วิชาวรรณคดี
๑๙. วิชาศาสนคดี	(ลพฺธิ)	รู้เรื่องลัทธิศาสนาต่าง ๆ

พระองค์ทรงเชี่ยวชาญในวิทยาการทั้ง ๑๙ สาขา แต่ทรงพอพระทัยมากที่สุด
ในวิชาศาสนคดี คือทรงโปรดการชักชวนสนทนากับพระชนกต่าง ๆ พวกกันเกิดขุน
พระองค์ประหนึ่งว่าเป็นพระเจ้ามาตั้งแต่ยังมีได้เสวยราชย์ ต่อมาได้ครองราชย์เป็นพระเจ้า
แผ่นดินกรีกเมื่อ พ.ศ. ๓๘๒ สืบต่อจากพระเจ้ายุคราติดาสดำรงราชอยู่จนถึง พ.ศ. ๔๑๑ ปี
เป็นเวลา ๒๑ ปีบริบูรณ์ จึงเสด็จสวรรคต.^๔

พระลักษณะของพระเจ้ามีสินท์ ปรากฏตามมีสินท์ปัญหาว่า ทรงประกอบด้วย
พระพลังทางกาย พระพลังทางความคิด ด้วยความกล้าหาญ ด้วยปัญญา พระเจ้ามีสินท์นั้น
ทรงมั่งคั่งบริบูรณ์ด้วยราชสมบัติ มีพระราชทรัพย์และเครื่องราชูปโภคเป็นอันมากหั้นที่จะ
นับพรรณนา มีพลทหารมหาที่อุดมได้^๕

เกี่ยวกับดินแดนของพระเจ้ามีสินท์ นักปราชญ์ทางตะวันตกเชื่อว่า คืออาณาเขต
ในฆาซนี (Ghazni) ซึ่งติดต่อกับลุ่มน้ำกาบูล (Kabul) ทางตอนเหนือ หลักฐานทาง
ตะวันตกว่า พระเจ้ามีสินท์ จะต้องครอบครองดินแดนไม่น้อยไปกว่าปาโรปามิซาด
(Paropamisadae) และบางส่วนของภาคเหนือและตะวันออกของอาราคโซเซีย (Arachosia)
หรืออยู่ที่จุดพบนั้น ทำให้ได้รู้พระเจ้ามีสินท์ครองแคว้นกันธาระ ซึ่งมีศูนย์กลางสำคัญ

^๔เกอริเยร์ นูตยากร รวบรวม, พระเจ้ามีสินท์ เล่ม ๑, (พระนคร : โรงพิมพ์วิจิตรคณะช่างไม้, ๒๔๙๕), หน้า ๒๓-๒๔.

^๕มีสินท์ปัญหาฉบับแปลในมหานถุราชวิทยาลัย, หน้า ๓๐๒.

๒ แห่งคือ|สกะลาวตี และตักศิลา (Puskalavati, Taxila.) และปัจจุบันเชื่อกันว่า พระเจ้ามิลินท์ครองดินแดนทางตอนเหนือกาบูลและบางที่จะเลซเข้าไปถึงทางภาคเหนือของฮินดูกูช (Hindu Kuch) ด้วย**

สมัยที่พระเจ้ามิลินท์ทรงมีอำนาจปกครองบ้านเมือง พระองค์ทรงทำประโยชน์แก่ประชาชนพลเมืองของพระองค์ ผู้วิสัยชอบด้วยอย่างประโยชน์ในด้านการเมืองและประโยชน์ด้านศาสนา

- ผลงานทางการเมืองของพระเจ้ามิลินท์

ผลงานทางการเมือง นอกจากพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชแล้ว ยังไม่มีพระเจ้าแผ่นดินของกรีกองค์ใดเข้มแข็งยิ่งไปกว่าพระเจ้ามิลินท์ อาณาจักรกรีกเวลานั้นสับสนอลหม่าน แยกย้ายกันอยู่แต่ละแห่ง ๆ มีหัวหน้าปกครองเป็นอิสระ ที่ใดมีอิทธิพล มีอำนาจ ก็พยายามรวบรวมพวกเป็นหมวดเป็นหมู่เปลี่ยนแปลงปฏิวัติไปตามยุคตามคราว ไม่มีเมืองหลวงเป็นศูนย์กลางอย่างปัจจุบัน การปกครองดำเนินไปในรูปต่าง ๆ กัน ต่างฝ่ายต่างใช้อำนาจสิทธิปกครองโดยเสรี มีกฎหมายมาแข่งขันอำนาจกันในทางการเมืองและศาสนา แม้จะเป็นคนชาติกรีกเหมือนกันแต่ก็ปรากฏว่าไม่มีทางจะสามัคคีกันเป็นปึกแผ่นได้ สภาพการณ์บ้านเมืองประสพวิกฤต และที่สามารถกลับมารวมกันเป็นชาติมหาอำนาจได้ก็ด้วยสมรรถภาพและกุตโลบายที่เฉียบแหลมของพระเจ้ามิลินท์ พระองค์ทรงสร้างบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่นภายใน ๒๑ ปี จึงนับว่าเป็นกษัตริย์ที่ทรงอิทธิพลยิ่งใหญ่ในสมัยนั้น**

ดูแผนที่อินเดียโบราณ จะเห็นว่าทางด้านซ้ายมือแห่งเทือกเขาหิมาลัย มีประเทศหลายแห่งล้อมรอบเมืองสาละ (สังคละ) ทำให้เมืองสาละปรากฏเด่นชัดหมายถึงว่าสังคละเป็นเมืองศูนย์กลางแห่งอาณาจักรกรีก และกลุ่มประเทศที่ล้อมเมืองสาละ หมายถึงการเรืองอำนาจของพระเจ้ามิลินท์และแต่ละแห่งล้วนเป็นประเทศสำคัญในสมัยพุทธกาล การตกเป็นเมืองขึ้นของพระเจ้ามิลินท์ ก็บ่งถึงความมีอำนาจและความเข้มแข็งของพระเจ้ามิลินท์**

**Milinda's Questions, Vol. I, p. xxv. อ้างใน มิลินทปัญหาคัมภีร์แปลในมหานทีอุทฺตราชิวติยาธิย, หน้า ๑๐๒.

** เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๖.

** เสือธ ภูคยาสูตร, รวบรวม พระเจ้ามิลินท์ เล่ม ๑, หน้า ๒๖-๒๗.

- ผลงานทางศาสนาของพระเจ้ามินท

ในด้านศาสนา พระองค์ทรงส่งเสริมศาสนาอารยธรรมของกรีกอย่างจริงจัง ไม่ได้บำรุงพุทธศาสนา เพราะมิได้เลื่อมใสศรัทธามาก่อน ต่อมาทรงเห็นว่าพระราชภาระทางบ้านเมืองอยู่ในความสงบ จึงทรงใช้ชีวิตบั้นสุดท้ายหมกมุ่นอยู่ในวิชาศาสนคดี อันเป็นวิชาที่โปรดปรานมากอยู่ ๑๒ ปี ภายใน ๑๒ ปี ทรงพยายามได้ศึกษาทุกศาสนา มีพระราชประสงค์จะรวมศาสนาให้เป็นหนึ่งเดียวกัน เหมือนรวมบ้านเมืองที่แยกย้ายเข้าเป็นอาณาจักรกรีกเด่นั้น จึงทรงพยายามค้นหาวิธีหักล้างเอาชนะด้วยเหตุผล เพื่อนำอารยธรรมของกรีกให้บรรลุลุลลลลลลลล อันเป็นความหวังอย่างแรงกล้าและเป็นพระราชกรณียกิจในจิตใจของพระองค์

ช่วงที่พระองค์กำลังรุ่งเรืองด้วยอำนาจทางการเมือง ทางด้านวิชาการ และในศิลปกรรมต่าง ๆ แต่พระพุทธศาสนากลับเสื่อมลงโดยลำดับ เพราะหลักพระพุทธศาสนาขัดกับอุดมคติ ลัทธิ ธรรมเนียมของกษัตริย์นั้นอย่างรุนแรง คนสมัยนั้นต่างนิยมนับถือปรมาตมว่าเป็นพระเจ้า ส่วนพระพุทธศาสนาได้ปฏิเสธปรมาตมอย่างสิ้นเชิง พุทธศาสนิกชนกับปรมาตมลัทธิชน แม้จะเป็นมิตรกันโดยส่วนตัว แต่ด้านจิตใจย่อมถือพรคถือพวกเป็นศัตรูกัน

ผู้นำถือพระพุทธศาสนา ถ้ายึดเป็นอัตราส่วนจำนวน ๔ ส่วนจะมีผู้ที่เป็นพุทธศาสนิกชนอยู่ไม่ถึงเศษของสี่ว่ประชาชนนอกนั้นเป็นปรมาตม โดยเฉพาะชนชาติกรีกที่มีพระเจ้ามินทเป็นผู้นำอยู่ ต่างยกย่องปรมาตมเป็นพระเจ้า นอกจากเรื่องหลักศาสนาเหตุผลอีกประการหนึ่ง คือพระพุทธศาสนาสอนเรื่องกรรม ทุกสิ่งทุกอย่างเนื่องด้วยกรรมเป็นบุญเป็นบาปให้ผลแก่ผู้กระทำ แต่ละคน ๆ จึงเป็นเครื่องมอใจมอคิดของพวกเขาอย่างง่ายดาย กล่าวว่กรรมเป็นเรื่องที่ไม่เป็นสาระ ไร้เหตุผล พวกเขามองไม่เห็นเหมือนพระเจ้าของพวกคนซึ่งมีตัวตนปรากฏ ลอยสอต่อ่งบันดาลสุขทุกข์ให้ตลอดกาล เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ทำให้เกิดความขัดแย้งเข้าใจผิดกันโดยไม่มีที่สิ้นสุด^{๔๔}

^{๔๔}ความเห็นที่ผิดจากคลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี มารดาบิดาไม่มี คุณเป็นต้น และความเห็นที่ไม่นำไปสู่ความค้นคว้า, พระเทพวที (ประยูร ปุณฺณโค), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๑๓.

^{๔๕} เทอเธอ นูคองอร, รวบรวม พระเจ้ามินท เล่ม ๑, หน้า ๓๗-๓๘.

หลักที่ขัดแย้งกันคืออัครากับอนันดา พระพุทธศาสนายอมรับปรมอัคระโดยสมมติ แต่โดยปรมัตถ์ปฏิเสธอย่างสิ้นเชิง ปรมอัคระของเขาเป็นเรื่องสมมติ ไปจบลงที่พรหมโลก ส่วนพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องปรมัตถ์ไปจบลงที่นิพพาน ปรมอัคระของเขาสอนว่ามีอัครา ตามปรมัตถ์ในพระพุทธศาสนาว่าไม่มีอัครา (อนันดา) หลักอัครากับอนันดาค้างมีเหตุผลแสดงไว้มากมาย หลักอัครามีในพระคัมภีร์ของเขา หลักอนันดาในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในหลักพระไตรปิฎก เช่น สัพเพ ธมมา อนนตา**

อัคราในศาสนาของคนในยุคพระเจ้านิพนธ์มี ๕ ประการ คือ

๑. สามี อัคระเป็นสามี พวกเขาเชื่อว่าคนเรามีอัคราอยู่ตามร่างกายทุกส่วน อัคราเป็นผู้ปกครอง เป็นเจ้าของ เป็นนายทั่วโลก

๒. การก อัคระเป็นการกะ พวกเขาเชื่อว่าการที่กายวาจาของคนเราจะเคลื่อนไหวไปได้ ต้องเป็นไปตามบัญชาของอัคระ ผลแห่งการกระทำดีหรือชั่ว อัคระต้องรับผิดชอบคือเป็นผู้สวดยผลในชาติต่อ ๆ ไป

๓. เวทกะ อัคระเป็นเวทกะ พวกเขาเชื่อว่าการเสวยอารมณ์สุขทุกข์ของคนเรา เป็นหน้าที่ของอัคระโดยตรง

๔. นิวาสิ อัคระเป็นนิวาสิ พวกเขาเชื่อว่าอัคระเป็นของไม่ตายเป็นเที่ยงแท้แต่เคลื่อนที่ได้ เมื่อปรากฏว่าบ้านเก่าพังทะลาย ก็แยกย้ายไปอยู่บ้านใหม่ต่อไป

๕. สยัสสิ อัคระเป็นสยัสสิ พวกเขาเชื่อว่าการพูดกรทำการคิดคืออย่างใด ๆ ก็ดี เช่นดาเห็นรูป หูฟังเสียงเป็นต้น ต้องแล้วแต่อัคระ ตามใจอัคระทุกอย่าง**

ที่เขาถือว่าอัคราเป็นของมีอยู่จริง และเป็นพระเจ้านิพนธ์คนจริง ๆ ที่เนื่องมาจากหลัก ๕ ประการนี้ การที่จะรู้ว่าอัคราคามที่กล่าวมานี้เป็นการขัดแย้งกับหลักพระพุทธศาสนาอย่างไรรั้น จะต้องแปลคำว่า อัครา ให้ถูกต้องเสียก่อนจึงจะได้คำตอบที่ชัดเจน

อัคระมีความหมายเป็น ๔ อย่าง คือ

๑. อัคระ แปลว่า จิต

๒. อัคระ แปลว่า กาย

๓. อัคระ แปลว่า สภาพ

๔. อัคระ แปลว่า ปรมอัคระ (ปรมาคมัน)

** ศ.พ. (ไทย) ๑๗/๒๒๓๓/๑๕๒๐. ศ.พ. (บาลี) ๑๗/๒๒๓๓/๑๕๒๑.

** เสถียร บุคชางกูร, รวบรวม พระเจ้านิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๔๖.

จากคำแปลของอัคร๔ ประการนี้ เราจะเห็นได้ว่าความหมายของอัคร๓ ข้อข้างต้นสอดคล้องกัน ไม่ขัดแย้งกับพระพุทธศาสนา เช่น

๑. อัคร๓ในพระบาลีว่า อคฺคานํ ทมฺยนฺติ ปญฺจิตฺวา ปณฺจิตํทงฺกลายํยมํ ลิกฺขณฺตนฺ คนในที่นี่ได้แก่จิตใจ^{๔๔}

๒. อัคร๓ในพระบาลีว่า นคฺติ อคฺคสมํ เปมํ ความรักเสมอด้วยคนไม่มี คนในที่นี่ได้แก่กาย^{๔๕}

๓. อัคร๓ในพระบาลีว่า อคฺคฺทปฺปํ ภิกฺขเว วิหฺรตฺ ภิกฺขุทงฺกลายํ พวฺกเขอ ทงฺกลายงมฺเป็นผู้นั้นคนเป็นที่พึงอยู่ คำว่า คนในที่นี่ได้แก่กุศลธรรม^{๔๖}

๔. อัคร๓ในพระบาลีว่า ออํ อคฺคา นิจุโ จ ฐโว สตฺสโส อวิปริณามชฺโชโม คนนี้เป็นของเที่ยง แข็งแรง ค้ำจุนมั่นคง ไม่มีการแตกดับ คำว่า คนในที่นี่ได้แก่ปรมาตฺตหรือวิญญานวิเศษ^{๔๗}

อัคร๓ข้อ ๔ นี้ เป็นการขัดแย้งกับอนัตตาของพระพุทธศาสนา จะเห็นความได้ชัดว่าอัคร๓ข้อ ๔ ที่มีความหมายตรงข้าม คือเขามีความเชื่อว่าอัคร๓เป็นของเที่ยง พระพุทธศาสนาสอนว่าไม่เที่ยง เขามีความเชื่อว่าอัคร๓เป็นสุข พระพุทธศาสนาว่าอัคร๓เป็นทุกข์ เขามีความเชื่อว่าอัคร๓มีตัวตน ส่วนพระพุทธศาสนาว่าอนัตตาไม่มีตัวตน อัคร๓ข้อ ๔ พระพุทธศาสนาเรียกว่า อัคร๓ทูปาทาน^{๔๘} หมายถึง การถือมั่นว่าตน คือความยึดถือสำคัญมั่นหมายว่านั่นเป็นตัวตน เช่น มองเห็นเบญจขันธ์เป็นอัคร๓ อย่างหยาบขึ้นมา เช่น ยึดถือมั่นหมายว่า นี่เรา นั่นของเรา จนเป็นเหตุแบ่งแยกเป็นพวกเรา พวกเขาและเกิดความถือพวก อัคร๓ทหานี้ ทางพระพุทธศาสนาถือเป็นมิจฉาทิฏฐิ เป็นความเห็นที่ผิดจากความเป็นจริง พระพุทธศาสนาออกอ่อง ผู้ทำลายอัคร๓ทหานี้ว่า ไม่ต้องไปอธิบายภูมิ และบัญญัติเรียกบุคคลผู้นั้นว่า พระโศคาบันนุกถลอีกด้วย

^{๔๔} ม.ม. (บาลี) ๑๑/๕๓๔/๓๖๕. ม.ม. (ไทย) ๑๑/๕๓๔/๕๓๒.

^{๔๕} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๑/๖. ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๑/๔.

^{๔๖} ที.ป. (บาลี) ๑๑/๔๕/๖๖. ที.ป. (ไทย) ๑๑/๔๕. ที.ป. (บาลี) ๑๑/๔๕/๖๖.

^{๔๗} ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๑๒/๑๑. ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๑๒/๑๓.

^{๔๘} พระเทพเวที (ป.ธ. ปุตุโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๘๘.

หลักอนัตตาเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาซึ่งไม่มีสอนในลัทธิศาสนาอื่น ๆ^{๒๒} หลักอนัตตาไม่คล้อยตามความต้องการของใคร ๆ ดังพระบาลีในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อวสวคฺคณาการิ อนคฺคตฺถุญฺญํ ลักษณะการที่ไม่คล้อยตามความต้องการ เป็นลักษณะของอนัตตา”^{๒๓}

เพราะมีความเห็นขัดแย้งกันดังกล่าว จึงเห็นได้ว่าพระเจ้านิลนันททรงพยายามปฏิบัติศาสนาอื่น ๆ ให้เข้ากับอารยธรรมของกรีก หากผลลัพท์กลับวาทะ จะเห็นได้จากปัญหาที่พระเจ้านิลนันทถามพระนาคเสนส่วนมากมิได้นอกเหนือไปจากเรื่องเหล่านี้

จึงปรากฏว่า ภายใน ๑๒ ปี หลังจากหยุดพักเรื่องการเมืองหันมาสนใจทางศาสนา พระเจ้านิลนันทพระองค์ทรงว่าวันอยู่กับหลักพระพุทธศาสนา ไปโปรดถามปัญหาที่พระภิกษุสงฆ์เสมอ พระสงฆ์ถูกรุกรานด้วยวาทศิลปี ถึงกับทอดทิ้งวัดไปอยู่ตามป่าตามเขา จนวัดกลายเป็นวัดร้างไปถึง ๑๒ ปี

ในช่วงนี้พระพุทธศาสนาได้เสื่อมวัตรมีลงโดยลำดับ ทำให้เห็นเจตนามุ่งหวังของพระเจ้านิลนันทได้อย่างหนึ่งว่า การที่พระองค์คลั่งไคล้เรื่องศาสนา และศึกษาอย่างจริงจังก็เพื่อจะทำลายพุทธศาสนาก่อน ถ้าทำลายพระพุทธศาสนาสำเร็จลงเมื่อใด เมื่อนั้นพระองค์ได้ชนะจิตใจของปวงประชากรของพระองค์ ประเด็นครั้งนี้ ผู้วิจัยวิเคราะห์จากปรากฏการณ์ที่พระเจ้านิลนันทได้โปรดถามไล่เลียงเรื่องการบวชกับพระอาตุปาสเถระ ณ อสังเขยยบริเวณข้างคันทันนั้น เป็นเรื่องชี้ถึงเจตนารมณ์เบื้องหลัง และในช่วงนั้นไม่ปรากฏว่าพระองค์เลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก่อน ย่อมเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าพระองค์พร้อมแล้วที่จะต่อสู้เพื่อความยิ่งใหญ่ทางด้านศาสนาด้วย

๓.๓ ประวัติปัจจุบันชาติของพระนาคเสน

ประวัติของพระนาคเสนนั้น คัมภีร์มีลัทธิปัญหาถกบันทึกภาพชัดเจนกล่าวว่า มาตุภูมิของพระนาคเสน คือ แคว้นแคชเมียร์ (Kashmir) ซึ่งเป็นศูนย์กลางนิภายศรวาสติวาท ส่วนฉบับบาลีกถาวว่า ท่านเกิดที่เมือง คังคละ ซึ่งเป็นเมืองทางการค้าขาย ทางชายแดนตอนเหนือของมัชฌิมประเทศ พระนาคเสนนั้นปรากฏว่าเป็นผู้ฉลาดสามารถ เป็นนักพูด

^{๒๒} เสธียร บุคชางกูร (รวบรวม), พระเจ้านิลนันท เล่ม ๑, หน้า ๔๘.

^{๒๓} วิสุทธิมรรค. ๓/๒๖.

และคงแก่เรียน เป็นคลังแห่งข้ออุปมาที่สามารถนำมาใช้ได้ตามต้องการ และมีความสามารถอย่างไม่น่าเชื่อก็คือ สามารถเรียงพระอภิธรรมได้อย่างเชี่ยวชาญ โดยการฟังอธิบายของอาจารย์เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ในจินกาสถาธิปกรณ์ กล่าวถึงพระนาคเสนว่า เป็นผู้ผู้สร้างพระพุทธปฏิมาองค์หนึ่ง ซึ่งถ้าเรียงลงด้วยอำนาจของเทพคุณและฤทธิ์ของพระแก้วมรกต และกล่าวถึงพระขัมมวัคชิต อาจารย์ของพระนาคเสนว่า อยู่ที่ปูพวดิโนเมืองปาฏลีบุตร ในอรรคดาหิณนิกาย และอรรคดาหิงคุตครนิกาย ก็ปรากฏชื่อของพระยัสสกุศลเถระด้วย และได้รับยกย่องให้เป็นตัวอย่างของกัลยาณมิตรด้วย^{๕๔}

ส่วนเบอร์นอฟ (Burnouf) ได้อ้างหลักฐานทางธิเบตกล่าวว่า พระนาคเสนองค์นี้ คือองค์เดียวกับพระนาคเสนที่ทำให้เกิดมีการแยกนิกายต่าง ๆ ออกไป เมื่อ ๑๓๑๗ ปี หลังจากพุทธปรินิพพานโดยอ้างว่า พระนาคเสนได้แสดงความคิดเห็นในอภิธรรมโกสละวาทชายันเป็นคัมภีร์สำคัญกับคัมภีร์หนึ่งไว้อย่างยืดยาว ส่วนศาสตราจารย์ เคิร์น (Kem) แห่งลิเดิน (Lieden) นั้นไม่เชื่อว่า พระนาคเสนจะเป็นบุคคลที่มีตัวตนอยู่จริง และไม่เชื่อแม้กระทั่งว่า ในพระพุทธศาสนา จะมีพระภิกษุที่มีชื่ออย่างนี้อยู่ด้วย เขาเชื่อว่า พระนาคเสนนั้น เป็นเช่นเดียวกับ ปติยวสทธิณี ผู้ვნาคัมภีร์ปรีชญาผ่ายโศกะ ซึ่งไม่มีตัวตนอยู่จริง ทั้งยังมีสมญานามอื่น ๆ อีกด้วย คือ นาคกะ และ ผณิน แต่ศาสตราจารย์ ส. เควิดส์ ไม่เห็นด้วยกับความเห็นของทั้งสองท่านดังกล่าวมานี้^{๕๕}

เมื่อนึกถึงความเป็นไป สมัยที่พระเจ้ามิณทิเป็นศัตรูต่อพระพุทธศาสนา ครั้งกระโน้นมาเทียบกับครั้งกระโน้นแล้ว ทำให้ระลึกนึกถึงสำนวนไทยที่พูดกันจนติดปากว่า “กรุงศรีอยุธยา ยังไม่สิ้นคนดี” เพราะพระพุทธศาสนาซึ่งกำลังเสื่อมโทรมอยู่แล้วกลับรุ่งโรจน์ขึ้นในอินเดียได้อีกวาระหนึ่ง เนื่องจากมีคนดีเกิดขึ้นมารับอาสาต่อผู้ฝึกปากกับพระเจ้ามิณทิได้สมปรารถนา ได้คลี่คลายปมที่ยุ่งยาก จากข้อวิรูปปฏิบัติทั้งหลายให้หายสะอาก ปรับความเข้าใจในระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาอื่น ๆ ให้แต่ละฝ่ายคำมีความเข้าใจกันเป็นอันดี โดยมีให้เกิดความกระทบกระเทือนทางจิตใจแห่งกันและกันได้เป็นอย่างดี

^{๕๔} เสธียร นุคยางกูร (วาทะรวม), พระเจ้ามิณทิ เล่ม ๑, หน้า ๑๖๐.

^{๕๕} Sacred Books of the East Vol. xxxv, p. xxvi. อ้างใน มิณทิปัญหาฉบับแปลในมหาหมอดู-ราชวิทยาลัย, หน้า ๑๖๐.

คัมภีร์วรรคถามิณห์ปัญหาภิเษกเรื่องราวอันเป็นตำนานว่า ในขณะที่พระเจ้ามิลินท์กำลังบำเพ็ญพระองค์เป็นศรัทธพทธศาสนายุ่ภายใน ๑๒ ปี ดังกล่าวมาแล้วนั้น คณะภิกษุสงฆ์สมณะสาวกทั้งหลายพากันเดือดร้อนวุ่นวายเป็นอันมากโดยไม่มียุติจะอยู่อาศัยที่เสิกออกมาที่มาก ที่หลบหนีไปอยู่ตามป่าคามเขาก็มียุติมิใช่น้อย เพราะเนื่องด้วยพระเจ้ามิลินท์ที่เวยให้อำนาจลงปากฎกรณบิบบัน อันทำให้เสียกำลังใจลงไปเป็นอันมาก ในขณะสงฆ์เหล่านั้น มีพระเถระอาวุโสรูปหนึ่ง ชื่อว่า อัสตศุค เห็นความวุ่นวายจากลัทธิธรรมเกิดขึ้นดังนั้น จึงได้นำคณะสงฆ์ภิกษุสงฆ์ศรัทธาภายในถ้ำรักษิตเถระขึ้นในวันหนึ่ง เพื่อปรึกษาหารือเลือกคฤหะสงฆ์ ที่สามารถออกไปได้วาทีปรับความเข้าใจกับพระเจ้ามิลินท์ต่อไป ผลแห่งการประชุมวันนั้น ปรากฏว่ามีพระโรหณะเถระชาดประชุมไปรูปหนึ่ง และจากผลแห่งการคัดเลือกก็ไม่ปรากฏว่าได้ภิกษุผู้สามารถคังประสงฆ์ ท่านจึงประกาศในท่ามกลางสงฆ์ว่า การเรื่องนี้สำคัญมาก ซึ่งนับวันแต่จะขยายวงกว้างออกไปโดยลำดับ ถ้าพวกเราไม่ช่วยกันหาทางกำจัดเสี้ยนหนาม จากกลุ่มอธรรมวาทีให้สูญยั้งไปโดยเร็วแล้ว พระพุทธศาสนาจักดำรงอยู่ไม่ได้เป็นแน่นอน เราพิจารณาเห็นว่าผู้ที่สมควรจะเป็นสมณทูตออกไปปรับความเข้าใจกับพระเจ้ามิลินท์ได้มีอยู่คนเดียวเท่านั้น คือมหาเสนเทพบุตร ซึ่งเวลานี้อยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ยังมีได้ลงมาเกิดในมนุษยโลก พวกเราควรที่จะไปเชื้อเชิญให้ลงมาช่วยกันทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยความเมือเป็นดังนี้ ที่ประชุมสงฆ์จึงตกลงมอบภาระ เรื่องการไปติดต่อกับมหาเสนเทพบุตรนั้นให้เป็นหน้าที่แห่งพระอัสตศุคเถระต่อไป ต่อมาพระอัสตศุคจึงไปเชื้อเชิญมหาเสนเทพบุตรให้ลงมาเกิดในมนุษยโลก มหาเสนเทพบุตรก็รับคำเชื้อเชิญของท่านด้วยความยินดี แล้วได้ลงมาเกิดในสกุลโสณุตระซึ่งมีวงศ์ตระกูลสืบมาจากปู่ชื่อโสณพราหมณ์ ย่าชื่อโสณิพราหมณ์ ล่าชื่อโทณพราหมณ์ ยายชื่อโสณุตริพราหมณ์ ปิตุลาชื่อโสณุตระพราหมณ์ มารดาชื่อโสณุตริพราหมณ์^{๗๖} อันเป็นสกุลพราหมณ์มีฉาหิฏฐิ^{๗๗} แห่งหนึ่ง ในตำบลบ้านกัซังคละคามมีนามปรากฏว่า นาคเสน เป็นที่สมควรปรารอดของพระมหาเถระอัสตศุคทุกประการ

^{๗๖} เสือธ นุคองสุร, รวบรวม พระเจ้ามิลินท์ เล่ม ๑, หน้า ๕๔.

^{๗๗} มีฉาหิฏฐิ หมายถึง ความเห็นผิดจากท่านองคองธรรม ความเห็นที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ เช่นมีความเห็นว่า ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี บุญคุณของการทำดีไม่มี การเวียนว่ายตายเกิดไม่มี เป็นต้น, ดูใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๐๓.

การที่มาหาเสนเทพบุตรลงมาปฏิสนธิในสกุลมิจฉาทิฏฐิ ข่อมทำความหนักใจ ให้แก่คณะสงฆ์เป็นอันมาก เพราะการที่จะชักจูงคนนับถือศาสนาอื่นให้เกิดความเลื่อมใสมานับถือพระพุทธศาสนานั้น ข่อมเป็นการยากโดยประการทั้งปวง นอกจากเมื่อแรกต้องหาวิธีคิดค่อยทำให้เขาเกิดศรัทธาเลื่อมใสตามแนวทางพุทธศาสนาจนแล้ว ต้องรักษามรรยาททางพระวินัยมิให้เกิดความกระทบกระเทือนทางใด ๆ ขึ้นเป็นภาระที่หนักมาก แต่คณะสงฆ์ประชุมเห็นพร้อมกันว่า ควรมอบหมายเรื่องนี้ให้เป็นหน้าที่ของพระโรหมณะเรผู้ขาดการประชุมคราวนี้เป็นเหมาะที่สุด คณะสงฆ์ถือว่าการประชุมโดยการพร้อมเรียงกันเป็นเรื่องสำคัญที่สุด รูปโศขาคโดยไม่แจ้งให้ที่ประชุมทราบข่อมคิดหลักพระวินัย จะล่องถูกลงโทษโดยทางอ้อม มีการลงพรหมทัณฑ์^{๓๓}เป็นต้นจึงตกลงแจ้งเรื่องนี้ให้พระโรหมณะเรทราบ ท่านอินทปฏิตตามมติสงฆ์ทุกประการ หลังจากนั้นมาท่านได้พยายามติดต่อกับสกุลโศนุคคระนั้น โดยวิธีไปบิณฑบาตที่หน้าบ้านโศนุคครพราหมณ์ทุก ๆ เวลาเช้า ถึงแม้จะไม่ได้อะไร ๆ เลย ท่านก็พยายามไปบิณฑบาต ยืนคอยอยู่ที่หน้าบ้านทุก ๆ วัน มิได้เว้นปรากฏว่านับแต่วันที่พระนาคเสนออกจากครุฑมารดาแล้วจนบัดนี้ ท่านยังไม่เคยขาดกิจวัตรและยังไม่เคยได้อาหารแม้สักทัพพีหนึ่ง หรือการปฏิบัติธรรมาด้วยประการใด ๆ จากเจ้าของบ้านก็ตาม โดยที่สุดเพียงจะพูดออกปากว่า ขอจงไปโปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด ก็ไม่มีเลยเป็นเวลารวมทั้งสิ้นถึง ๑๖ ปี ๑๐ เดือนแล้ว แม้ดังนั้นท่านก็ได้พยายามติดต่อกับสกุลนี้ให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้สำเร็จสมตามความปรารถนา^{๓๔}

วิธีที่พระโรหมณะเรปฏิบัติต่อสกุลมิจฉาทิฏฐินั้น เป็นเรื่องที่แปลกประหลาดและน่าเลื่อมใสในวิธีการของท่านยิ่งนัก คือมิใช่ว่าสกุลนี้เขาเห็นท่านมาบิณฑบาตทุก ๆ วัน โดยที่ไม่เคยให้อะไรเลยเกิดเลื่อมใสขึ้นเอง หรือว่าการเลื่อมใสสำเร็จด้วยการประจบประแจงแต่อย่างใด ก็หาไม่ได้ คือ วันหนึ่งซึ่งเป็นวันสุดท้ายครบ ๑๐ เดือนนั้น เมื่อเสร็จจากการบิณฑบาตแล้วท่านเดินบ่าวนำกลับวัดตามปกติ เสด็จเข้าวันนั้นโศนุคครพราหมณ์เจ้าของบ้านกลับจากธุระ เดินสวนทางพบกับท่าน เขามึนใจว่า วันนี้เราไปธุระเสีย

^{๓๓} พรหมทัณฑ์ โทษอย่างสูง คือ สงฆ์ตกลงกันลงโทษภิกษุรูปใดรูปหนึ่งโดยภิกษุทั้งหลายพร้อมใจกันไม่พูดด้วย ไม่ว่ากล่าวตักเตือน หรือสั่งสอนภิกษุรูปนั้น พระวินัยะซึ่งเป็นพระเจ้าทอด ถือคำว่า เป็นคนทำโลภีหรือพระพุทธเจ้ามาก่อนใครอื่น ใครว่าไม่ฟังภายหลังถูกสงฆ์ลงพรหมทัณฑ์ถึงกับเป็นลมล้มสอหายหมดได้ ดูใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๘๒.

^{๓๔} เสถียร บุคธางกูร, รวบรวม พระอัมมวินัย เล่ม ๑, หน้า ๕๑-๕๖.

ทางนอกบ้าน สมณะนี้เข้าทางหลังบ้าน และคงได้อะไรมาแล้วเป็นแน่นอน เมื่อคิดแล้ว ก็ใครจะรู้เรื่อง แม้จะยังไม่เคยพูดกันมาถึง ๑ ปี ๑๐ เดือน ก็ยิ่งปากไว้ไม่อยู่ จึงถามท่านไปก่อนว่า วันนี้เธอไปที่บ้านเราหรือเปล่า พระโรหณะเถระตอบว่า เราไปมาแล้ว โสณครุฑธมมอีกว่า เธอได้อะไรบ้างหรือเปล่า พระโรหณะเถระตอบว่า เราได้แล้ว แต่ความจริงท่านไม่ได้อะไรไปเลย

จากการที่ได้พูดหักทลายกันเพียงเท่านี้แล้ว ต่างฝ่ายต่างก็เดินจากกันไป ส่วน โสณครุฑธมมเกิดความรู้สึกเกี่ยวกับคำพูดของพระโรหณะ นึกว่าท่านได้อะไรไปจริง ๆ จึงรีบเดินกลับบ้านตามกรรยาของคนที่ว่า วันนี้ได้ให้อะไรกับสมณะหัวโสดไปบ้างหรือเปล่า เมื่อได้รับคอบจากภรรยาว่าไม่ได้ให้อะไรไป โสณครุฑธมมแม้จะพอใจว่าไม่ได้เสียของอะไรเลย แต่ก็ยังพยายามที่จะกล่าวโทษท่านต่อไปอีก โดยคิดแต่ในใจว่า ถ้าวันพรุ่งนี้สมณะหัวโสดมาเยือนที่หน้าบ้านเรา ๆ จะคว่ำหน้าเสียให้สมใจ ที่ชุมมุตาสถ ๑ ร้อน ๆ กับเรา ซึ่งความจริงเธอไม่ได้อะไรไปเลยแต่กลับบอกเราว่า “ได้” ครั้นวันรุ่งขึ้นพระโรหณะเถระได้ออกบิณฑบาต มาเยือนคอบที่หน้าประตูบ้านตามเคย เขาจึงออกไปบอกว่าเรื่องที่พูดไว้เมื่อวันวาน โดยกล่าวหาว่าท่านเป็นผู้ชุมมุตาสถ ซึ่งทำให้เขาหลงเชื่อว่าเป็นความจริงตามที่พูด พระโรหณะเถระได้รับแจ้งเหตุผลให้ฟังทันทีว่า คือที่เราคอบไปว่า “ได้” นั้น หมายถึงว่าเราได้รับคำปราศรัยจากท่านเป็นครั้งแรกที่เราได้พยายามมาตั้งแต่ ๑ ปี ๑๐ เดือนนี้ เรายึดว่าเป็นลาภของเราอย่างประเสริฐแล้ว เราจึงคอบท่านไปเช่นนั้น โสณครุฑธมมเมื่อได้ฟังคำคอบอันผิดจากความคาดหมายของคนเช่นนั้น รู้สึกตะอาบใจตนเองที่เข้าใจผิดไปจนบัดนี้ ได้ความรู้ใหม่ทางจิตใจซึ่งคนยังไม่เคยได้รับจากสมณะรูปใดในโลก เป็นที่รู้สึกทราบซึ่งจริงใจในคำปราศรัยคอบของพระเถระในขณะที่เดียวกัน เห็นใจในความพยายามของท่านที่มาโดยไม่ต้องการอามิสใด ๆ ต้องการเพียงให้เราพูดด้วยเท่านั้นก็เป็นพอใจ เขาจึงได้เริ่มมีความเลื่อมใสในพระโรหณะเถระตั้งแต่บัดนั้นมา

เพราะฉะนั้น ในวิธีการปฏิบัติต่อสกุลมิจาติภูมิฐานที่พระโรหณะเถระได้ปฏิบัติมาแล้วนี้ เป็นเหตุให้เราได้ข้อคิดในวิธีดำเนินงานของท่านได้เป็นอย่างดียิ่งว่า การทำอะไร ๆ ทุก ๆ อย่าง ไม่เป็นแต่เพียงพยายามอย่างเดียว จะต้องใช้ความไหวพริบให้เหมาะสมไปในตัวด้วย นอกจากทำให้เราชมความสามารถของท่านว่า เพียงใช้คำพูดคำเดียวทำให้เขาเกิดศรัทธาความเชื่อความเลื่อมใสได้แล้ว ยังทำให้เราได้ความรู้ถึงจิตใจของคนสมัยนั้นว่า ช่างหันหลังให้พระพุทธศาสนา และพระพุทธรูปที่กำลังเสื่อมโทรมลงจริง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ถูกพระจัมมสินทโฆมคืออยู่ทุก ๆ วิธีดังที่กล่าวมาแล้ว การที่คณะสงฆ์ทำการใด ๆ

ลงไปในขณะที่นั้น จึงต้องเป็นการฝ่าอันตรายอย่างมากาย ซึ่งจะต้องสังวรมิให้เกิดความกระทบกระเทือนขึ้นได้ ไม่ว่าในทางใด ๆ ดังนั้นการที่พระโรหมณะพยายามทำให้สฤณีเสื่อมใสในพระพุทธศาสนา โดยทั้งที่ตัวท่านเองและเขาไม่นึกไม่ฝันว่าจะเกิดความเสื่อมใสแต่กลับมาเสื่อมใสได้ดังนี้ นอกจากจะเรียกว่าเป็นเอกลักษณ์ที่น่าประหลาดแล้ว ทำให้เรารู้สึกทราบบ้างในความพยายามของท่าน แม้จะเป็นความสำเร็จเพียงขั้นแรกก็ตาม ซึ่งท่านต้องพยายามต่อไปอีก โดยที่ตามความมุ่งหมายของคณะสงฆ์อันมีพระอัสสสุตตะเถระเป็นประมุขนั้น ยังไม่เป็นที่สำเร็จตามที่ตั้งเป้าหมายไว้ก็จริง”

อีกประการหนึ่งที่เป็นภาระหนักของพระโรหมณะ ก็คือต้องพยายามติดต่อกับบุครชายโศภนุครพราหมณ์ (คือพระนาคเสน) ซึ่งเวลานั้นมีอายุได้ ๑ ขวบเศษ จะต้องนำมาบวชในพระพุทธศาสนาให้ได้ นี่เป็นเรื่องสำคัญมากที่ท่านต้องพยายามอีกเป็นครั้งสุดท้าย แต่ครั้งนี้ท่านรู้สึกว่าจะมีความหนักใจด้วยประการใด เพราะเมื่อเจ้าของบ้านเปิดประตูให้ท่านเดินได้แล้วย่อมเป็นการสะดวกมาก แต่ถึงดังนั้นความสำเร็จของท่านก็ต้องเกี่ยวด้วยเวลาและโอกาสที่จะต้องหาช่องทาง ให้นาคเสนกุมารเกิดความพอใจในเหตุการณ์ที่ควรก่อนตามเรื่องปรากฏว่า ที่ท่านนำนาคเสนกุมารออกมาบวชได้ ก็ต้องอาศัยความไหวพริบคือหนีมาออกก็เอาหนามบ่ง คือหลังจากบิดาได้เป็นผู้เสื่อมใสในตัวของท่านแล้วไม่ช้าลูกชายซึ่งตามธรรมชาติเป็นเด็กฉลาดหลักแหลม ปรากฏว่าในขณะที่มีอายุเพียง ๑ ขวบได้เรียนคัมภีร์ไตรเพท^{๓๓}จบหมด และสามารถสาธยายได้คล่องแคล่วจำนึ้นจำนอยมากเมื่อเห็นพระเถระมาบิณฑบาตที่หน้าบ้านทุก ๆ วัน เกิดความสงสัยใคร่จะรู้ว่า ทำไมหนอยเป็นสมณะจึงต้องโกนผม และนุ่งห่มผ้าสีคร่ำคร่ำผิดกับชาวบ้าน แต่ยังไม่ได้อีกโอกาสที่จะถามท่านมาวันหนึ่งเป็นโอกาสเหมาะ เห็นท่านอินบิณฑบาตอยู่จึงรีบออกไปหาท่าน ได้ถามถึงเรื่องข้อใจของคนว่า ด้วยเหตุอะไร ท่านจึงโกนผมนุ่งห่มผ้าเหลืองห่มนุ่งสีคร่ำคร่ำดังนี้ พระเถระตอบว่า เราเป็นบรรพชิต ผิดกับเพศของเจ้า ด้วยเรื่องอะไร ท่านจึงเป็นบรรพชิต

^{๓๓}เกยิธร นุคองกูร, รวบรวม พระคำฉันท์เล่ม ๑, หน้า ๕๔ - ๖๐.

^{๓๔}ไตรเพท คือพระเวท ๓ อย่าง ซึ่งเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ ๑. ดุรเวท ประมวลบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า ๒. ยชุรเวท ประกอบด้วยบทสวดอันอ่อนโยนในพิธีบูชาอัญแห่ง ๓. สามเวท ประมวลบทเพลงขับสำหรับสวดหรือร้องเป็นทำนองในพิธีบูชาอัญ ต่อมาเพิ่มอรรถพาท หรือชาตรพณเวท อันว่าคือคาถาอาคมทางไสยศาสตร์เข้ามาอีกเป็น ๔, คูใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๖.

นาคเสนไม่เข้าใจจึงถามต่ออีก เพราะเราไม่มีบ้านเป็นที่อาศัยอยู่เหมือนเจ้า เราหมดภาระทางบ้านแล้ว ไม่มีเครื่องผูกมัดทำให้เกิดกังวลใจเหมือนอย่างเพชของเจ้า พระเถระตอบโดยให้แง่คิดในเรื่องเพศ ผสมของท่าน ทำให้ไม่ต้องโกนด้วยเล่า

พระเถระตอบว่า การที่ไม่โกนผม จะต้องมีความกังวลหลายอย่าง เช่น ๑. ต้องกังวลหาเครื่องประดับ ๒. ต้องกังวลตกแต่ง ๓. ต้องกังวลหาน้ำมันใส่ผม ๔. ต้องกังวลสระผม ๕. ต้องกังวลประดับดอกไม้ที่มวยผม ๖. ต้องกังวลหาน้ำหอม ๗. ต้องกังวลอบกลิ่น ๘. ต้องกังวลหาสมอมาสระผม ๙. ต้องกังวลจับเขม่า ๑๐. ต้องกังวลเกล้าผม ๑๑. ต้องกังวลหวีผม ๑๒. ต้องกังวลตัดผม ๑๓. ต้องกังวลสาธยายไม่ให้เหมือนสาว ๑๔. ต้องกังวลหาหา ๑๕. เมื่อผมหยอกขาวโพลนหรือผมร่วงโกรน ต้องเป็นกังวลหาหูกตามาบำรุงอีก รู้สึกว่าเป็นเรื่องที่ยุ่งมาก เพราะเหตุนี้เราจึงโกนเสียให้หมดห่วงว้างว้างขึ้นเป็นห่วงกังวลอยู่เราที่อยู่ในเพศนี้ไม่ได้ เพราะทำให้ความรู้เสื่อมทรามหมด”

นาคเสนถามต่อไปว่า คำนึงห่มของท่าน ทำให้สับสนจึงไม่เหมือนกับของชาวบ้านที่เขาบ่งห่มกันเล่า พระเถระตอบว่า สัตว์ของเวา เป็นสัตว์ที่ชาวโลกเขาสามแล้ว แต่เป็นสัตว์ที่เราชอบราปรารณา เพราะสัตว์อย่างนี้ โดยที่พูดจะให้ใครก็ไม่มีใครเขาต้องการอยากได้ เราจึงชอบบ่งห่มค้ำอย่างนี้ นาคเสนถามเป็นเด็กช่างพูดช่างถาม จึงถามท่านต่อไปว่า ท่านรู้วิชาพหุมนครอะไรบ้างหรือ พระเถระตอบว่า เรารู้พหุมนคร นาคเสนถามว่า ถ้าอย่างนั้นท่านให้ข้าพเจ้าเรียนบ้างได้ไหม พระเถระตอบว่าเธอขึ้นหัดสอนให้ ทั้งนี้เขาหาู้สึกไม่ว่าได้ถ้อยลงไปนุกูลโสมของพระโรหณะแล้ว จึงเร่งเร้าพระเถระให้สอนวิชาพหุมนครให้ในเวลาขึ้น แต่พระเถระตอบว่า เวลานี้เป็นเวลาบิณฑบาต ไม่ใช่กาลเวลาที่จะสอนวิชาประเภทนี้ เมื่อเธอต้องการจะเรียนให้ได้ดีจริง ๆ เธอต้องไปขออนุญาตจากบิดามารดาเสียก่อน แล้วโกนผมบ่งห่มค้ำเหมือนอย่างเรา เราจึงจะสอนให้ได้

ความที่นาคเสนถามเป็นผู้มีนิสัยชอบศึกษาเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ มาตั้งแต่อายุ ๘ ขวบ ได้กระตุ้นเตือนใจเขาให้ใคร่ที่จะทราบว่ พหุมนครต่างจากเวทมนคร ที่คนเคยศึกษามาแล้วอย่างไร เขาจึงพยายามไปวิงวอนบิดามารดาเพื่อขออนุญาตให้เรียน พหุมนครจากสำนักพระโรหณะเถระ ทางฝ่ายบิดามารดาเมื่อได้รับคำวิงวอนรบเร้าจากบุตร

***มีนิพนธ์ (บทที่) ๑๒.

หนักขึ้น แม้จะมีความเป็นห่วงไม่อยากให้บุตรไกลไปจากอก แต่ด้วยความเกรงใจพระเถระ และความที่ตนรักถูกประกอบกันเข้า ที่สุดก็อนุญาตให้บุตรชายไปเรียนพุทธมนตร์ได้ตามปรารถนา ดังนั้น ในกาลต่อมา ๒ - ๓ วัน เขาก็กราบลาบิดามารดาไปอยู่ที่สำนักของพระโรหมเถระที่ถ้ำรักจิตเถระภายในภูเขาภูคันธรเป็นลำดับมา เป็นอันว่าพระโรหมเถระได้นาเคนเสนกุมารมาเป็นศิษย์ สมดังปรารถนาด้วยประการฉะนี้^{๓๓}

เพราะฉะนั้น ความหวังขึ้นที่ ๒ ของท่านที่ต้องใช้ความพยายามคิดคดกับบุตรชายโสมคุตรพราหมณ์เป็นอันสำเร็จแล้ว ผลแห่งความพยายามปฏิบัติงานของท่านด้วยความอดทน ได้ผลเป็นที่สมประสงค์แก่คณะสงฆ์เป็นอันมาก ต่อจากนี้ยังเหลืออยู่แต่ภาระภายใน เนื่องด้วยการอบรมนาเคนเสนกุมารให้รู้ให้เข้าใจในพุทธมนตร์ตามที่รับปากไว้แต่แรกว่าจะสอนให้ จนกว่าจะได้วิชาความรู้มีโอกาสมาได้พบกับพระเจ้ามิลินท์ต่อไปท่านนั้นจึงเป็นอันหมดภาระของท่าน และพ้นโทษที่ทางคณะสงฆ์ได้ลงพรหมทัณฑ์ไว้ในเบื้องต้น.

ส่วนเรื่องอดีตชาติของพระนาเคนเสนและพระเจ้ามิลินท์ ทั้งฉบับบาลีและฉบับภาษาจีน บันทึกไว้ต่างกันอย่างสิ้นเชิง ดังนี้^{๓๔}

๑. ฉบับบาลีเริ่มเรื่องในสมัยของพระกัสสปพุทธเจ้า กล่าวถึงสามเศรษฐีคนหนึ่งซึ่งไม่นำพาต่อคำสั่งที่พระเถระสั่งถึงสามครั้งสามหน จึงถูกพระเถระนั้นตีด้วยค้อนไม้กวาดสามแฉกนั้นขณะที่ย่องให้ไปปลาท่างธุระของคนไปปลานั้น ก็ได้ตั้งความปรารถนาขอให้เมียและรุ่งโรจน์เหมือนพระอาทิตย์เที่ยงวัน อนึ่ง สามเศรษฐีเมื่อเห็นกลิ่นอันหอมหวานของแม่น้ำคงคาซึ่งส่งเสียงดังสนั่นหวั่นไหว และมีกลิ่นพัดเข้ากระพริบผิงด้วยกำลังอันแรง ก็ตั้งความปรารถนาขอให้เป็นผู้สามารถปราบการได้พาหะทั้งหมดได้ เหมือนอย่างกลิ่นของแม่น้ำคงคานั้น สามเศรษฐีก็ได้กลับมาเกิดเป็นพระเจ้ามิลินท์กษัตริย์แห่งสาละวะเชื้อสายกวักริในประเทศอินเดีย สมตามความปรารถนา ส่วนพระเถระเมื่อลงในแม่น้ำและได้ยินเสียงการตั้งความปรารถนาของสามเศรษฐีนั้น ก็ตั้งความปรารถนาเพื่อให้ตนเป็นผู้สามารถแก้ปัญหาทั้งหลายที่สามเศรษฐีถามได้ทุกข้อ เพราะความปรารถนานั้น ต่อมาพระเถระนั้นก็ให้เกิดเป็นพระนาเคนเสน

^{๓๓} เสืออร บุคตางกูร, รวบรวม พระเจียมินท์ เล่ม ๑, หน้า ๖๓ - ๖๔.

^{๓๔} มิลินทปัญหาลาภนิพนธ์มหาภูตราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : มหาภูตราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๕๔๖.

มีถิ่นที่อยู่อาจนับภาษาจีนแตกต่างจากฉบับบาลีอย่างสิ้นเชิง ฉบับจีนสืบสาวย้อนอดีตขึ้นไปถึงพิธีกรรมของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ไม่ถึงสมัยของพระกัสสปพุทธเจ้าได้กล่าวถึงสมัยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเบื่อหน่าย ด้วยภาระสิ่งไหลเข้ามาของเหล่าสาวกอย่างไม่หยุดยั้ง และแล้วก็ทรงปลีกพระองค์ออกไปสู่ที่อันสงบเงียบ ครั้นนั้นพญาราชดำหนึ่งใคร่จะปลีกตัวออกไปจากความวุ่นวายของใจของช้าง จึงได้ติดตามพระองค์ไปยังที่ประทับในป่า เมื่อพระองค์ทรงรู้วาระจิตของพญาราชานั้น พระพุทธองค์ก็ทรงสั่งสอนธรรมแก่ช้างนั้น ช้างนั้นก็ได้รับใช้พระพุทธองค์ด้วยการปิดกวาง ดักน้ำ และปรนนิบัติให้เรียบร้อย เพื่อเป็นที่เสด็จไปมาของพระพุทธองค์ กาลต่อมาช้างนั้นก็ตาย แล้วไม่เกิดเป็นบุตรของสกุลพรหมณ์สกุลหนึ่ง เมื่อเติบโตใหญ่ขึ้นแล้ว ก็ได้สละครอบครัวออกไปศึกษาหาวิปัสสนาปฏิบัติอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง ได้อาศัยอยู่ใกล้ ๆ กับถ้ำหินหนึ่ง และแล้วคนทั้งสองก็ได้กลายเป็นสหายกัน ในสองคนนั้น คนหนึ่งได้ถึงความปรารถนาขอให้เป็นภิกษุและมานะพยายามเพื่อความเป็นพระอรหันต์ แล้วเขาก็ได้เกิดใหม่เป็นนาเชียน ส่วนอีกคนหนึ่งก็ได้ถึงความปรารถนา ขอให้ตนเกิดเป็นกษัตริย์และสามารถทำให้ชนทั้งปวงปฏิบัติตามคำสั่งสอนของตน แล้วเขาก็ได้เกิดใหม่เป็นกษัตริย์มีสิน

๒. ฉบับบาลี มีข้อความยึดถือคือกล่าวถึงเรื่องพระอรหันต์จำนวนนับไม่ถ้วนไปอ้อนวอนขอให้มหาเสนทวารบุตรลงมาเกิดในมนุษย์โลก เพื่อปราบพระเจ้ามิลินท์และเพื่อคุ้มครองรักษาพระธรรม เรื่องมหาเสนทวารบุตรกลับมาเกิดใหม่เป็นพระนาคเสน ในตระกูลโสณคุตรพรหมณ์ เรื่องพระนาคเสนศึกษาพระเวท และเรื่องราวต่าง ๆ ของพรหมณ์ เรื่องพระโรหณะกำหนดวิธีที่จะชักนำนาคเสนกุมารให้มาบวชศึกษาธรรม และเรื่องที่พระโรหณะไปรับบุตรที่บ้านของนาคเสนกุมารประจำ เป็นเวลา ๘ ปี ๑๐ เดือน กระทั่งพบนาคเสนกุมารและบวชนาคเสนกุมารให้เป็นสามเณร และเรื่องพระโรหณะสอนอภิธรรมแก่พระนาคเสนเป็นเบื้องต้น

ฉบับภาษาจีน กล่าวอย่างธรรมดา ๆ ว่า นาเชียนนั้น เมื่ออายุได้ ๑๔ - ๑๕ ขวบ มีลุงฝ่ายบิดาอยู่คนหนึ่งชื่อ โลหัน ซึ่งเป็นพระอรหันต์และมีอิทธิฤทธิ์ นาเชียนได้มาเยี่ยมลุงและแจ้งให้ลุงทราบว่าเขามีความยินดีในพุทธธรรม และขอบวชด้วย ท่านโลหันสงสารนาเชียน จึงบวชให้เป็นสามเณร นาเชียนได้ท่องบ่นสวดมนต์ทุกวัน พิจารณาไตร่ตรองทั่วทั้งพระธรรมและพระวินัย จนได้บรรลุญาณ ๔ และมีความเข้าใจในอรรถธรรมเป็นอย่างดี ในฉบับภาษาจีนไม่ได้กล่าวถึงการสอนอภิธรรมแก่พระนาคเสนเป็นครั้งแรก

๓. จบับบาลี พระนาถเสนสอนอภิธรรมอันสุขุมคัมภีรภาพ และหลักสุญญตา แก่อุบาสิกาคนหนึ่ง

จบับบาภาษาจีน นาเขียนสอนทาน ศีลและสววรรค์แก่อุบาสิก เมื่อรู้ว่าเขาอินดีแล้ว จึงสอนอภิธรรมอันลึกซึ้งยิ่งแก่เขา เพราะสุญญตาธรรม อาจจะทำให้เขามีความทุกข์ใจก็ได้ ในจบับบาภาษาจีน ไม่ได้กล่าวถึงอภิธรรม^{๓๗}

ข้อความที่ไม่ปรากฏในแต่ละฉบับ

ข้อความที่ไม่มีในฉบับภาษาจีน^{๓๘}

๑. ภิกขุสามเณรเกิดแล้วเกิดอีก เป็นเทวดาบ้าง เป็นมนุษย์บ้าง นับชาติไม่ถ้วน ในระหว่างกัศยปพุทธกาล และโคตมพุทธกาล และพระโคตมพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ภิกขุ และสามเณรทั้งสองนั้น เหมือนกับที่ได้ทรงพยากรณ์เกี่ยวกับพระโมคคัลลีย์บุตรติสสะว่า หลังจากพุทธปรินิพพานแล้วได้ ๕๐๐ ปี ท่านทั้งสอง จะปรากฏขึ้นในโลก ประกาศธรรม และช่วยขัดความยุ่งยากต่าง ๆ เกี่ยวกับศาสนาธรรมเสียได้

๒. จบับบาลี กล่าวถึงครูทั้งหก^{๓๙} และกล่าวถึงการสนทนากันระหว่างพระเจ้า-มิตินท์กับปุณณกัศยปและมกขลโคตม ซึ่งไม่สามารถจะตอบให้พระเจ้ามิตินท์พอพระทัยได้ และเป็นเหตุให้พระองค์ประกาศว่า ทัวชมพุทธวิป วาจแปลจากสมณพราหมณ์ผู้สามารถจะ ได้ตอบกับพระองค์เสียแล้ว

๓. จบับบาภาษาจีน ไม่ได้พูดถึงตอนที่ว่าด้วยเรื่องขุนนุนพระอรหันต์ที่ไป ย้อนวอนขอให้มหาเสนเทวบุตร มาเกิดในมนุษย์โลกเพื่อเผชิญหน้ากับพระเจ้ามิตินท์ และ เพื่อปกป้องรักษาพระธรรมแลย ทั้งไม่ได้กล่าวถึงตอนที่พระโรหณะถูกใช้ให้ไปรับบิณฑบาต ที่บ้านของโสณบุตรพราหมณ์เป็นเวลา ๗ ปี ๑๐ เดือน และตอนที่พระโรหณะได้สอน พระอภิธรรมแก่พระนาถเสน

^{๓๗} มิตินท์ปัญหาฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๕๔๖ - ๕๔๘.

^{๓๘} เรื่องเหียวตัน, หน้า ๕๔๘.

^{๓๙} ศิดดถุ เจ้าถิริ หมายถึง คณาจารย์ ๖ คน คือ ๑. ปุณณกัศยปะ ๒. มกขลโคตม

๓. อชิตเกสภิกข ๔. ปุทฺธกัจจายณะ ๕. ติสฺสวัณณโกตมบุตร ๖. นิครนธนาถบุตร, พระเทพเวที (ป.ธ. ปุณฺณโก), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๓.

๔. ฉบับภาษาบาลี พุทธเชิงอักษรธรรม ๕ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๑ ในอารัมภกถา ที่กล่าวถึงพระนาคเสนว่าเชื่อชาวญในอักษรธรรม ครั้งที่ ๒ เมื่อพระวิพนวเสนสอนพระอักษรธรรม ๘ คัมภีร์แก่พระนาคเสน ครั้งที่ ๓ เมื่อพระนาคเสนสวดพระอักษรธรรม ๘ คัมภีร์จบบริบูรณ์ ต่อที่ขุนนุนพระอรหันต์ ได้รับสรรเสริญสนับหว่านไหจากพรหม และได้รับการโปรดคอกมณฑารพ (ดอกไม้สวรรค์) ครั้งที่ ๔ พระนาคเสนสอนพระอักษรธรรมแก่อุบาลีฯ หลังจากกัศลาหารเสร็จ แล้วทั้งสองก็ได้บรรลुโสดาบัน และครั้งที่ ๕ พระนาคเสนได้แสดงพระอักษรธรรม แก่พ่อค้าที่ให้การต้อนรับขณะเดินทางไปเมืองปาฏลิบุตร

ข้อความที่ไม่มีในฉบับบาลี แต่มีในฉบับภาษาจีน^{๔๔}

๑. เรื่องพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันและช้างแสวงหาที่วิเวก (เหมือนเรื่องภิกษุชาวโกสัมพี) เรื่องช้างมาสู่พระอารามหลังจากพุทธปรินิพพานเพื่อสดับเสียงสวดพระพุทธรมณต์ การที่ช้างนั้นกลับมาเกิดใหม่ในสกุลพราหมณ์ และเมื่อเติบโตเป็นหนุ่มขึ้นแล้ว ไม่เคยได้ยินได้ฟังเรื่องพระพุทธศาสนา ไม่เคยได้เห็นพระสงฆ์ การเป็นเพื่อนกันกับฤาษีอีกคนหนึ่ง การตั้งความปรารถนาแล้วมาเกิดเป็นนาเซียนและมีสัน เรื่องเหล่านี้ไม่ปรากฏในฉบับบาลี

๒. นาเซียนถูกขับออกจากหมู่สงฆ์เนื่องจากไม่นำพาต่อคำสั่งของอาจารย์ รู้สึกน้อยใจตนเอง จึงพยายามจนบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วกลับปฏิบัติตามคำสั่งของอาจารย์อีก เรื่องเหล่านี้ไม่มีในฉบับบาลี

๓. หลังจากบรรลุพระอรหันต์แล้ว นาเซียนที่ชั่วสิ่งสอนไปคามหมู่บ้านและเมืองต่าง ๆ การได้ธรรมภิกษมย์ของผู้ที่ฟังสั่งสอนของนาเซียน นาเซียนได้รับการต้อนรับทั้งมุนย์และเทวดา พรหม ราชละเขียดเหล่านี้ไม่มีในฉบับบาลี

ดังกล่าวนี้นี้ จะเห็นว่าเรื่องราวในอติตชาติของพระนาคเสน และพระเจ้ามิถินานั้นแตกต่างกันอย่างมาก ในสองฉบับนี้ แม้ว่าข้อใหญ่ใจความทั่ว ๆ ไปจะไม่ขาดหายไปก็ตาม ฉบับภาษาจีนนั้น พุทธอย่างรักษาค้นฉบับ ฉะนั้นจึงมีเหตุผลอย่างเพียงพอ

^{๔๔} มีฉันทปัญหยาฉบับมหาวิทยาลัย, หน้า ๕๔๘.

ที่จะเชื่อว่า ต้นฉบับเดิมนั้น ได้ถูกรจนารจารย์ฝ่ายภาษาบาลีดัดแปลงแก้ไข เพื่อให้เหมาะสมกับลัทธิหรือนิกายของตน^{๔๔}

พระพนะของ คร. ทิช มิน เขา ได้กล่าวสรุปว่า ด้วยข้อเท็จจริงดังกล่าวมาแล้ว ทำให้สามารถกล่าวหักล้างได้อย่างเต็มปากว่า ฉบับแปลเป็นภาษาจีนนั้น ใกล้เคียงต้นฉบับเดิมมากกว่าฉบับภาษาบาลี และว่า ฉบับภาษาบาลีนั้น ผู้รจนาได้รจนารขึ้นใหม่โดยอาศัยฉบับเดิมเป็นหลัก เพิ่มเติมเรื่องราวและเหตุการณ์ต่าง ๆ เข้ามากมาย เพื่อให้เข้ากันกับหลักคำสอนฝ่ายเถรวาท และขยายต้นฉบับเดิมออกไปอีก จนมีขนาดใหญ่อีกดังปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ ท่านทิช มิน เขา ได้อ้างผลของการค้นคว้าและความเห็นของศาสตราจารย์เดอมิวิลด์ (Prof. Demieville) มาสนับสนุนความคิดเห็นของท่านว่า ต้นฉบับเดิมนั้นประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ คือ (๑) อารัมภกถาพร้อมด้วยรายละเอียดต่าง ๆ คือการพรรณนาสถานที่ พรรณนาประวัติของพระนาคเสนเกี่ยวกับชีวิตทางพระมจรยิ์ในระยะต่าง ๆ (เช่น บวชเป็นสามเณร บรรลุประสูตบัน บรรลุประสูตหัต) พร้อมด้วยประเพณีบางอย่างเกี่ยวกับวัดและอาจารย์ของพระนาคเสน ให้ความรู้เกี่ยวกับการได้วาตะอันไร้ผลกับพระภิกษุรูปหนึ่ง และการพบกันระหว่างพระเจ้ามีสินท์กับพระนาคเสน (๒) บันทึกการได้วาตะส่วนที่ ๒ ของค่อนนี ดูเหมือนจะได้เพิ่มเติมเข้ามาแต่โบราณกาลแล้ว และค่อนแรกนั้นได้ดัดแปลงจนราวในสภาพที่สมบูรณ์ที่สุดโดยมี ๒ ภาค ในอารัมภกถานั้น ได้เพิ่มเรื่องอวตารของบุคคลสำคัญทั้งสองเข้ามา และประวัติของพระนาคเสน ก็มีการแก้ไขเพิ่มเติม เพราะการกระทำดังนี้เองก่อให้เกิดการแก้ไขที่แตกต่างกันออกไปเป็น ๒ อย่าง คืออย่างแรกได้แปลเป็นภาษาจีนราวคริสต์ศตวรรษที่ ๔ และอย่างหลังแปลเป็นภาษาบาลีในคริสต์ศตวรรษที่ ๕ ส่วนฉบับแปลเป็นภาษาจีนนั้น ได้รื้อยกรอขึ้นโดยมีการแก้ไขเป็น ๒ แบบ คือแบบแก้ไขสมบูรณ์ และแบบแก้ไขไม่สมบูรณ์ ซึ่งทั้งสองแบบก็ไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ตรงกันข้ามฉบับที่แปลเป็นภาษาบาลีนั้นได้ผ่านการปรับปรุงมาหลายครั้ง ส่วนที่พอจะเชื่อถือได้นั้น ได้ถูกเพิ่มเติมลงในสมัยต้น ๆ ในประเทศลังกา หลังคริสต์ศตวรรษที่ ๕ แล้ว พระประวัติของพระเจ้าอชาตศัตรูและพระเจ้าอโศก และ ๔ ตอนที่เพิ่มเติมเข้ามา ก็อาจจะเป็น

^{๔๔} Milindapantha and Nagasenabhiṅkṣusūtra, pp. 1-8. อ้างใน มิสินเพียหาฉบับแปลใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๘๒๐.

ได้ว่า เพิ่มเข้ามาในประเทศลังกา ซึ่งในประเทศศรีลังกาเองได้พบว่าส่วนแรก (ของมิลินท-
ปิฎก) ยังบริบูรณ์คืออยู่จนถึงศตวรรษที่ ๕ แม้กระนั้นก็ดี ก็ยังเป็นการยากอยู่ที่จะพิสูจน์
ให้เห็นว่า ส่วนที่เพิ่มเติมเข้ามาที่หลัง ๔ ตอนนั้น ได้เพิ่มเข้าในประเทศลังกา ตามที่
ศาสตราจารย์เคอมีวัลธ์ยืนยัน แต่ความเห็นของเขาก็อ้างสนับสนุนข้อที่ว่า จบบัณฑิตเงินมีมา
ก่อนกว่าและถูกต้องตามต้นฉบับเดิมมากกว่าจบบัณฑิตได้เป็นอย่างดี^{๔๐}

^{๔๐} Milindapanha and Nagasenabhikkhusutra, p. 35. อ้างใน มิลินทปิฎกฉบับแปลใน
มหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๘๒๐-๘๒๑.

บทที่ ๔

ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาอุปไมยในนิพนธ์ปัญหา

ผู้วิจัยได้นำเสนอประวัติความเป็นมาแห่งคัมภีร์นิพนธ์ปัญหา ประวัติผู้รจนาคัมภีร์นิพนธ์ปัญหา พร้อมทั้งประวัติของพระเจ้ามลิந்த องค์กรอุปมาอุปไมยต่างๆ และพระนาคนาถนเรศวร องค์กวีสุนทรนิพนธ์และเนื้อแห่งคัมภีร์นิพนธ์ปัญหา ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอเรื่องอุปมาอุปไมยดังต่อไปนี้

๔.๑ ความหมายแห่งอุปมา

อุปมา หมายถึง สิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบ มักใช้เข้าคู่กับอุปไมยในประโยค เช่น เรื่องนี้มีอุปมาดั่งใจ อุปไมยที่ฉันนั้น^{*} ซึ่งในการพูด หรือการเขียนเมื่อผู้พูด หรือผู้เขียนต้องการจะให้ผู้ฟัง หรือผู้อ่านเกิดความเข้าใจความหมายตามที่ผู้พูด หรือผู้เขียนต้องการแล้ว ยังสร้างความสละสลวยให้แก่ประโยคนั้น ๆ ด้วย และทำให้ผู้อ่าน หรือผู้ฟังเกิดความประทับใจในอุปมาที่ยกขึ้นมาเปรียบเทียบกับ เพื่อให้เนื้อความชัดเจนยิ่งขึ้น โดยนำสิ่งที่ป็นรูปธรรมมาเปรียบเทียบกับนามธรรม จะเห็นในพระโคตมปิฎกที่กล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างดังนี้

วิญญูชนบางกลุ่ม ย่อมเข้าใจความหมายแห่งคำพูดได้ด้วยข้ออุปมา^{*}

*ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๔), หน้า ๔๕๗.

*"อุปมาอุปไมยของ วิญญู ปุริสา ภาสิตตส อคฺคํ อาชาบนฺติ", น.ม. (ไทย) ๑๓/๘๐/๒๒๒, น.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔/๕๑.

ข้าพเจ้าจะยกข้ออุปมาให้ท่านฟัง ท่านอรินทมะ ท่านจงฟัง
ข้ออุปมานั้น บัณฑิตบางกลุ่มย่อมเข้าใจความหมายได้ด้วยข้ออุปมา^๕
ข้ออุปมา ที่วิญญูชนทั้งหลายแสดงแล้ว ย่อมให้เข้าใจความหมาย^๖

พระมุนีผู้ทรงฉลาดในข้ออุปมา ทรงทราบความคิดของชน
ทั้งปวงเมื่อทรงตอบปัญหาสักข้อหนึ่ง ก็คิดความสงสัยของประชาชนได้^๗

คัมภีร์สุโพรสาถ์การ ซึ่งแต่งขึ้นโดย พระมหาสมณสังฆวิภิกขุ รวาทุทธศวรรณ
ที่ ๑๒ กล่าวถึงอุปมาว่าเป็น วัฏฏคติ ซึ่งเป็นเครื่องประดับข้อความ (อรรถาถ์การ)
ประการหนึ่ง กล่าวถึง อรรถาถ์การและวัฏฏคติ ไว้ดังนี้ อรรถาถ์การ การตกแต่งหรือ
มีสองประการ โดยประเภทแห่งสภาวะวัฏฏคติ และวัฏฏคติ บรรดาอรรถการทั้งสองประการนั้น
สภาวะวัฏฏคติประการต้นเป็นเครื่องแต่งหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ของวัฏฏทั้งหลาย “สภาวะวัฏฏคตินี้
เกวหา อลงกิริยา ปจมา คคฺค วคฺคณิ นานาวคฺคาวิกาวินิ” และการแสดงสภาวะวัฏฏ
อันใดเป็นอย่างอื่น การแสดงนั้นจึงเป็นประการหลัง คือเป็น วัฏฏคติ “วัฏฏี วคฺคสภาวะสุส
ชาณณชา สา ปราภเว”^๘

อีกประการหนึ่ง หมายถึงการเปรียบเทียบระหว่างของสองสิ่ง ซึ่งมีธรรมชาติ
เหมือนกัน คือการเปรียบเทียบระหว่างวัฏฏอันเป็นลัทธิเปรียบเทียบ และวัฏฏที่ถูกเปรียบเทียบ
มีธรรมชาติเหมือนกัน “อุปมาโนปมยฺหํ สมนมคฺคํ สียูปมา”^๙

คามพรรณสะของพันจัน ผู้แต่งกาพย์อาทรศะคัมภีร์อถ์การศาสตร์ของสันสกฤต
อันเป็นคัมภีร์เก่ากว่าสุโพรสาถ์การ กล่าวไว้ว่า สิ่งที่มีความคล้ายคลึงกันปรากฏอยู่ ย่อมมี

^๕“อุปมา เค กริสุตมมิ ตํ สุโฆมิ อวินทม

อุปมานนเรกขจ อคฺคํ รานนฺติ ปญฺจิตา อุโน พฺ.ว. (ไทย) ๒๔/๑๖๓/๒๕๑. พ.ว.
(บาลี) ๒๔/๒๔/๒๕๑.

^๖“อคฺคสุตฺยา วิญญาปณิ อุปมา วิญญูมิ เทหิตา” อุโน พฺ.ว. (ไทย) ๒๖/ ๓๔๔/๒๕๑. พ.ว.
(บาลี) ๒๖/๑๐๓/๒๖๑.

^๗“สาสุทฺธํ จิตฺตมณฺเฑน โยปมฺมกฺคสฺส มิน

เธกํ ปญฺหิ กณฺณโค ว วิมสิ จินฺนํ ปาณิน อุโน พ.อป. (ไทย) ๓๒/๓/๑๔. พ.อป.
(บาลี) ๓๒/๓๔๔/๔๒.

^๘ดู พระมหาสมณสังฆวิภิกขุ, สุโพรสาถ์การ, แปลโดย น.ธ. แอ้ม ประพันธ์ทอง, (พระนคร :
โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๒), หน้า ๑๓๑-๑๔๐.

^๙เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

การเปรียบเทียบกัน “ยถาถณญจุ สาทถุชฺช ชคฺโรทฺถุคฺ ปฺรติชฺเช อูปมา นาม”^๔

บาลีอภิธานปิปปิกาสูจิ ได้ให้ทรรคนะไว้ว่า สภาพที่มีการเปรียบกับสภาพที่
ทำให้เหมือนกัน ชื่อว่า อูปมา “อูปมิตติ สทิสกิริยติ เอคยาชติ อูปมา”^๕

ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ (Prof. Rhys Davids) และวิลเลียม สเตด นักวิชาการ
ชาวอังกฤษ ได้อธิบายไว้ว่า อูปมาที่สมบูรณ์ (ปุโรโฆปมา) จะต้องประกอบด้วยองค์ ๔
ประการคือ

๑. ตัวนำมาเปรียบ (อูปมาน)
๒. ตัวถูกเปรียบ (อูปเมย)
๓. สภาพที่คล้ายคลึงกัน (สาธารณธรรม)
๔. ศัพท์ที่กล่าวเปรียบเทียบ (อูปมาวาจก หรือ สาทถุชฺช ปฺรติปาทก)^๖

ปริชา ช้างขวัญอิน ได้อธิบายว่า การที่จะเปรียบเทียบได้อย่างแจ่มแจ้งมีหลัก
๓ ประการ คือ

๑. กำหนดสิ่งที่จะนำมาเปรียบเทียบกับให้แน่นอน
๒. ดูความเหมือนและความแตกต่างที่สำคัญของสิ่งทั้งสองนั้น
๓. ดูบริบทของสิ่งทั้งสองนั้นว่า ถ้าอยู่ในที่อย่างนั้นจะมีความหมายอย่างไร^๗

^๔Heramba Nath, Chatterjee, *Comparative Studies in Pali and Sanskrit Alankāras*
(Calcutta : Sanskrit Pustak Bhandar, 1960), p. 12. อ้างใน

^๕โมกข์ธรรมาภรณ์, บาลีอภิธานปิปปิกาสูจิ, รวบรวมโดย นาคะประทีป, (กรุงเทพฯ :
โรพิมพ์ไท, ๒๕๖๕), หน้า ๒๕๘.

^๖Rhys Davids, and Stede, *The Pali Text Society's Pali English Dictionary*, (London :
The Pali Text Society, 1966), p. 168. อ้างใน บุญชอบ เจริญทรัพย์, “อูปมา อูปไมอ ในพระไตรปิฎก”
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (แผนกวิชาภาษาบาลี) บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๒๐), หน้า ๕.

^๗ปริชา ช้างขวัญอิน, *พื้นฐานของการใช้ภาษา*, (พระนคร : ไทอวิวัฒนาพานิช, ๒๕๑๗),
หน้า ๗๐.

๔.๒ ประเภทแห่งอุปมา

ในสุโฆธังการ แบ่งอุปมาออกเป็น ๓ ประเภท คือ :-

๑. อุปมาที่รู้ได้ด้วยศัพท์ (ศัพท์คัมมุปมา)^{๓๓} หมายถึงการเปรียบเทียบที่มีศัพท์แสดงการเปรียบเทียบบ่งชี้ชัด เช่น ความงามวิมาบุโพทมิวโพทมิว เต มุขี คอกบัวเหลืองดังพระพักตร์ของพระองค์ พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังคอกบัว ประโยชน์นี้มีนินาคบออกอุปมาอุปไมย คือ อิว ศัพท์ เป็นเครื่องหมายบอก

๒. อุปมาที่รู้ได้ด้วยความรู้ (อคตคัมมุปมา) หมายถึงอุปมาที่เข้าใจจากข้อความถึงแม้จะไม่มีศัพท์ที่บ่งอุปมาปรากฏ เช่น ภิกขุ เณยานิ จกฺขุณิ นามุทฺธี มุชฺฌเมวาทิ^{๓๔} วัตถุเหล่านี้มีไข่แมลงงู เป็นดวงตาทั้งหลาย วัตถุนี้มีไข่คอกบัว เป็นดวงพักตร์แท้ ๆ ประโยชน์นี้มีนินาคบออกอุปมาอุปไมย แต่รู้ได้ด้วยความรู้ว่า มีไข่แมลงงูเป็นดวงตา มีไข่คอกบัวเป็นดวงพักตร์แท้ ๆ ก็เท่ากับการเปรียบเทียบ ดวงตาเหมือนกับแมลงงู และดวงพักตร์เหมือนกับคอกบัว

อคตคัมมุปมา แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

- สรุโปปมา เปรียบอย่างสมบูรณ์
- ปริกัปปโปปมา เปรียบด้วยความคำวิ
- ตัตโธปมา เปรียบด้วยความสงสัย
- ปฏิวัตอุปมา เปรียบด้วยวัตถุที่เหมือนกัน

๓. อุปมาที่รู้ได้ด้วยความรู้ของพหุวิ (วากอคตวิธูปมา) หมายถึงว่า เราทราบว่าเป็นอุปมาก็ต่อเมื่อพิจารณาความทั้งหมดของความนั้น เช่น

ดูกรดวงจันทร์ พระพักตร์ของจอมมุณี จู่งใจได้เป็นอย่างดี

ด้วยความงามสว่างอยู่ ประโยชน์อะไรด้วยความองอาจของ

ท่านแม้จะขึ้นไปเบื้องสูงแล้ว^{๓๕}

^{๓๓}ศัพท์ คือ เสียง, คำ, คำยาที่ด้อมแปด, คำยาที่ลืออริบาธ ดูใน พระภททวาทิ (ประคฤทธิ์ ปุตุโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๕๐.

^{๓๔}ดูรายละเอียดใน สุโฆธังการ, หน้า ๑๖๒ - ๑๖๓.

^{๓๕}ดูอภิธานมมาชาติ

วิเทศมโนหรี

อุทฺธิ สมุคคตฺตฺตฺตฺตฺตฺ

กิมเม ชนฺท วิชฺฌนฺท, เวียงเดียวกัน, หน้า ๑๖๗.

ในตัวอย่างนี้ ยกย่องความงามของพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า ซึ่งนำอารัมภ
ของดวงจันทร์ เข้ามาเปรียบพระพักตร์ของพระองค์

วากัถฺตวิสตูปมา แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ :-

๑. อิวูกฺคตวากัถฺตูปมา หมายถึง อุปมาด้วยความของพากย์ที่ประกอบด้วยศัพท์
สำหรับอุปมา เช่น อิว ศัพท์เป็นต้น

๒. อิววิูกคตวากัถฺตูปมา หมายถึง อุปมาด้วยความของพากย์ที่ปราศจากศัพท์
สำหรับบ่งอุปมา เช่น อิว ศัพท์เป็นต้น

๔.๓ ศัพท์แสดงอุปมา

ศัพท์แสดงอุปมา เพื่อให้ทราบว่สิ่งที้นำมาเปรียบเทียบนั้นมีศัพท์เป็น
เครื่องหมายบ่งบอก โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ศัพท์สมาสที่บอกอุปมา (สมาสสัททุกมฺมา) หมายถึงศัพท์สมาสที่มีอุปมา
แฝงอยู่ในศัพท์สมาสนั้น เช่น จณฺทิมานโน มีหน้าเพียงดังดวงจันทร์ จากวิเคราะหว่า
จณฺทิมาว อานโน

๒. ศัพท์กิริยาที่บอกความอุปมา (ปฺจยสสัททุกมฺมา) หมายถึงคำกิริยาที่เกิดจาก
ปัจจัย ๒ ตัว คือ อย กับ อธิ ปัจจัยทั้งคู่นี้ใช้ประกอบกับนาม เพื่อทำนามที่ประกอบแล้ว
นั้นให้เป็นกิริยา และให้ความหมายเป็นอุปมา เท่ากับ อิว อาจรติ ประพฤติเพียงดัง เช่น
ปฺจุคฺคิตฺติ ประพฤติเพียงดังบุตร

๓. ศัพท์แสดงความอุปมาโดยตรง (อิวาทิสสัททุกมฺมา) ศัพท์ดังกล่าวนี้มี ๕๓
ศัพท์ คือ อิว = เพียงดัง, ว = เพียงดัง, อคฺคฺลย = เทียบไม่ได้, สมาน = เสมอเหมือน, นิกล =
เปรียบเหมือน, สณฺนิภา = เปรียบเหมือน, ธา = ฉ้นใด, สฏฺกาส = เหมือน, ดุคฺคิ = เทียบ,
เทียบเท่า, ปกาส = เพียงดัง, ปฏฺฐูปก = เปรียบ, สวิ = เท่าเทียม, สวิฏฺษ = เท่าเทียม, สวาทิ =
เสมอกัน, เท่าเทียมกัน, วิโรชิ = ตรงกันข้าม, สทิส = เช่นกัน, วิย = ราวกะว่า, ปฏฺฐิปฏฺษ = ตรง
กันข้าม, ปฏฺฐนิค = ตรงกันข้าม, สทฺพิฏฺษ = เห็นเสมอ, เท่าเทียมกัน, อุปฺมิต = เปรียบ, อุปฺมา =
การเปรียบ, ปฏฺฐิพฺพ = พิมพ์เดียวกัน, ปฏฺฐิดฺนุ = เหมือนกัน, สรฺอุป = มีรูปรเสมอกัน,
สม = เสมอกัน, สมฺมตฺติ = จักว่าเหมือนกัน, สวณฺณ = มีพระณะเหมือนกัน, อาภา =
ส่องเพียง, ปฏฺฐินิชิ = เท่าเทียม, สรฺมม = มีสภาพเสมอกัน, สาธารณ = ทั่วไป, สจฺจณ = มีเงา
เหมือนกัน, สจฺจณณ = มีลักษณะเหมือนกัน, ษยติ = ชนะ, อฏฺโกสติ = ค่า, หติ = แอ้นหั้น,
ปฏฺฐิตฺตฺติ = แบ่งผู้, ทุพฺกติ = ประทุษร้าย, อุตฺตฺตฺตฺติ = วิชา, อวฺชานาติ = ดูถูก, อฺหณฺ, อนุหณฺ,

นิมฺมิตฺติ = นินทา, อธิโรหิตี = รุ่งเรืองยิ่ง, วิภาตฺต = หยั่งลง, ชเนวฺติ = ไปตาม, ออนุพฺรตฺติ = ไปตาม, นิเสตฺติ = ห้าม, ปฏิเสท, ออนุโรติ = ทำตาม, วิญฺญปฺติ = ปลื้มแจ้ง^{๙๙}

๔.๔ ความสำคัญแห่งอุปมา

แท้จริง แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะทรงเป็นผู้ฝึกฝนมนุษย์ชั้นเลิศ ทรงฝึกพุทธบริษัทให้เข้าใจชัดด้วยอุปมา เทคนาที่มีพระองค์ทรงใช้มี ๒ อย่างคือ อัมมมาธิฏฐาน^{๑๐๐} และปุคฺคฺคาธิฏฐาน^{๑๐๑} อัมมมาธิฏฐาน ได้แก่เทศนาที่ยกธรรมล้วน ๆ ขึ้นแสดงตามสมควรแก่ผู้ปฏิบัติ ส่วนปุคฺคฺคาธิฏฐาน ได้แก่เทศนาที่ยกบุคคลเป็นที่ตั้งเพื่อเทียบเคียงธรรมนั้น พระองค์เป็นยอดนักสอนคน (อนุคฺคโร ปุริสทฺมมสารถิ) กลวิธีการสอนที่ทรงใช้บ่อย คือ ยกสภาวะแวดล้อมใกล้เคียงมาเปรียบเทียบจะเรียกว่าใช้เป็นสื่อการสอนก็ได้ ตามปกติของคนทั่วไปจะรู้จักสิ่งที่เป็นรูปธรรมมากกว่านามธรรม เพราะที่เป็นรูปธรรมสามารถสัมผัสได้ และคนทั่วไปรู้จัก แทนนามธรรมไม่สามารถที่จะให้เกิดความชัดเจนเหมือนรูปธรรม ในการอธิบาย ก็จำเป็นที่จะต้องนำเอาสิ่งซึ่งคนรู้จักมาเปรียบเทียบกับอีกสิ่งหนึ่งที่คนไม่เข้าใจ จะสามารถทำให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านเข้าใจง่ายยิ่งขึ้น นี่เป็นความสำคัญของอุปมาประการหนึ่ง ในกรณีนี้ถือว่าเป็นหลักสำคัญ ที่พระนาคเสนนำไปใช้เป็นแนวทางในการตอบคำถามของพระเจ้ามิลินท์ จนสามารถทำให้พระองค์เกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนา

^{๙๙}ศัพท์อื่น ๆ ที่เป็นรูปนิบาตและรูปคุณศัพท์นั้น มีทางที่พอจะทำความเข้าใจได้โดยไม่ลำบาก แต่คำทวิวิธศัพท์ เช่น ชยติ อ่อนชวย อุกฺโกตฺติ อ่อนค่า หยิ หิวระ ฯลฯ ใช้เป็นอุปมาเป็นข้อยที่นำถ้อยคำเข้าใจว่าเป็นთანเอยตรงกับทวิวิธในทางภาษาไทย ท่านชมความงามต่าง ๆ ว่างามอย่างนั้นอย่างนี้ เช่น

โสมฺหอยฺยฺสํมณฺเฑ	งามเลิศงามด้วยแสง
รูปํคิณฺโณจิตฺตํ	งามดีด้วยใจ (ลิลิตพระเอก)

ความหมายของโสมฺหอยฺยฺสํมณฺเฑ ก็คือโสมของพระเอกขณะผู้งามในสถานภาพนั้นเอง หากจะใช้ศัพท์วิธิตามกรในวรรณกรรมว่า ชยติ ก็ไม่ผิดเชิงภาษา และศัพท์ทวิวิธบางศัพท์ ท่านต้องความเป็นรูปประโยคในใจ เช่น ศกฺศ กายํ วิญฺญปฺติ อ่อนปลิ้นวิเศษของท่านเป็นคณ ประโยคเหล่านี้ล้วนมีความหมายเป็นอุปมาอุปไมยตามรูป, พระมหาสมณีสังฆนิกจฺฉิ, สุโพธยํการ, แปลโคต น.ธ. แฉม ประพันธ์ทอง, หน้า ๑๔๘-๑๕๐. อุปมาเปรียบศัพท์ที่ใช้อุปมาใน Comparative Studies in Pali and Sanskrit Alankāras หน้า ๑๔.

^{๑๐๐}พระพุทธพินิ (ประเสริฐ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๑๑.

^{๑๐๑}เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๑๔.

ความสำคัญของอุปมาอีกประการหนึ่ง คือช่วยทำให้ข้อความนั้นเกิดความงดงาม ไพเราะ เป็นที่ประทับใจของผู้ได้ฟังหรืออ่าน ในทางอภิปรัชญา ศาสตร์ ทั้งภาษาบาลี และ ภาษาสันสกฤต การใช้อุปมาจุดมุ่งหมายเพื่อความงดงามของบทประพันธ์ และการเปรียบเทียบระหว่างสิ่งสองสิ่ง ถ้าไม่ก่อให้เกิดความเจิดจรัส เพราะพริ้ง ไม่เรียกว่า อุปมา “จมฺคุการาชนกํ สาทฤศย์ โนปมาถฺการ”^{๑๑}

ปรีชา ช้างขวัญอิน อธิบายว่า การเปรียบเทียบอาจเป็นสิ่งที่ถูกหรือผิดก็ได้ ความสำคัญของการเปรียบเทียบมิได้อยู่ที่ความถูก ผิด แต่อยู่ที่ลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. ทำให้ความคิดของเราสะดวก โดยเปรียบเทียบสิ่งหนึ่งกับสิ่งที่เราได้คิดมาก่อนว่าจะเอามาเปรียบเทียบกันได้

๒. ทำให้เกิดจินตภาพอย่างแจ่มชัดขึ้นในใจของผู้อ่านผู้ฟัง ทำให้เกิดอารมณ์ คล้อยตามไปด้วย

๓. เป็นเครื่องมือในการกล่าวถึงบางสิ่ง เช่น ลักษณะ หรือคุณสมบัติของวัตถุ เหตุการณ์ อย่างหนึ่งอย่างใด โดยนำเอาส่วนที่เหมือนกับสิ่งที่เรารู้จักอยู่แล้วมาพูด^{๑๒}

จุดมุ่งหมายที่สำคัญของอุปมา คือ ทำให้ผู้อ่าน หรือผู้ฟังเห็นภาพพจน์ที่ชัดเจน เพิ่มพูนความสละสลวยแก่บทประพันธ์ เพื่อให้เกิดความประทับใจในบทประพันธ์นั้น ๆ

การเปรียบเทียบไม่มีผลกระทบต่อเนื่องของอุปมาโดยตรงที่จะพูดหรืออธิบาย ให้เข้าใจแต่ประการใด ถ้อยคำบางคำนั้นเพียงแต่กล่าวเป็นข้อความเท่านั้น ย่อมไม่ทำให้เกิด ความเข้าใจ ความซาบซึ้งในอรรถรสได้ หรือมีเจตนาที่ไม่สามารถทำให้ผู้ฟังนึกเห็น ลักษณะต่าง ๆ ของสิ่งที่ผู้พูดปรารถนาจะให้เห็นได้ แม้จะหาคำขยายมาประกอบโดยตรง แล้ว ค่อยเมื่อนำอุปมามาเปรียบเทียบ ก็จะทำให้ประโยชน์นั้นงดงาม เห็นเป็นรูปธรรมขึ้นมา อย่างชัดเจน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ชดา สฺกการธานุมี	อุชฺณิดสุมี นหาปถ
ปทุมํ คคฺคฺ ฆาถ	สุจินฺธุ มโนรมิ
เฮวํ สฺกการภูเตสุ	อนฺธภูเต ปฺจุชฺชน
อดิโรจติ ปญฺญา	สมฺมาสมฺพุทธฺสาวโก .

^{๑๑}Heramba Nath Chatterjee, op. cit., p. 13

^{๑๒}ปรีชา ช้างขวัญอิน, พื้นฐานของการใช้ภาษา, (พระนคร : ไรท์วัฒนาพานิช, ๒๕๑๐),

(ลोकบัว ถึงเกิดในกองแห่งหยากรเอื้อที่เขาทิ้งไว้ริมทางใหญ่นั้น
 ยังเป็นที่พอใจได้ฉันใด พระสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
 (แม้เกิด) ในหมู่ชนผู้เป็นดังหยากรเอื้อ ย่อมรุ่งเรืองสว่างไปจนทั้ง
 หลายที่เป็นผู้มีค้ำด้วยปัญญาฉันนั้น) ”

กาถาที่ออกมาเป็นตัวอย่างนี้ หากจะกล่าวว่า สาวกของพระพุทธเจ้าแม้จะอยู่ใน
 หมู่ชน ย่อมรุ่งเรืองสว่างจนทั้งหลายได้ (สว่างด้วยคุณธรรมต่าง ๆ) ผู้อ่านหรือผู้ฟังก็เข้าใจ
 ความหมายได้ แต่เมื่อนำเอาสาวกไปเปรียบกับลोकบัว (เกิดความงงงามในสถานที่สับสนปรก)
 ทำให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น

๔.๕ โทณแห่งอุปมา

การใช้อุปมาเป็นถือว่าเป็นส่วนแนวทางภาษาที่ทำให้ประโยค หรือคำพูดเกิดความ
 ไพเราะทางด้านภาษาและชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ถ้าใช้อุปมาผิดความหมาย หรือนำสิ่งที่มาเปรียบ
 เทียบให้เกิดความคล้อยค้ำทางด้านภาษา ก็ทำให้เกิดจากจุดประสงค์เดิม การใช้อุปมาผิด หรือ
 อุปมาที่เป็นโทษ ในทางอสังการศาสตร์ภาษานามิ แบ่งออกเป็น ๘ ประเภท คือ ๑.อุปมา
 ค้างลึงค์ คืออุปมากับอุปไมยต่างเพศกัน” ๒. อุปมาค้างพจน์ คือ อุปมากับอุปไมยต่างพจน์
 กัน” ๓. อุปมาเกินความจริง” ๔. อุปมาทรมาน คือ เอาสิ่งที่คำทรมานมาอุปมา”

”พ.ร. (บาลี) ๒๔/๑๔/๑๖. พ.ร. (ไทย) ๒๔/๑๔/๑๗. ดู Heramba Nath, Chatterjee, op. cit., pp. 29-31.

”หิวัน สติ คงจันทร์เหมือนนางหงส์ คงจันทร์ บาลีเป็น จนฺโท อิลิงค์ (เพศชาย) นางหงส์
 เป็น อิลิงค์ (เพศหญิง) พระมหาสมณังวรภัจฺจ, ดูโพธิสังการ, แปลโดย น.ธ. แฉ่ม ประพันธ์ทอง, หน้า ๗๐.

”อากาศี สราวิ อากาศเหมือนสระน้ำทั้งหลาย อากาศเป็นเอกวจนะ สระน้ำเป็นพหูวจนะ,
 เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐

”ขุไซโร ภาณูมาลิว วิภาติ หิงห้อยสว่างเพียงดังดวงอาทิตย์ หิงห้อยเป็นหีนะ ดวงอาทิตย์
 เป็นอภิกะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐

”สา ว ภคฺโค กโฏทิป จ้างรักในเจ้าเหมือนหมา คนเป็นอภิกชาติ หมาก็เป็นหีนชาติ,
 เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐.

๕. อุปมาไม้เด่น^{๖๕} ๖. อุปมาแห่งเงา คือ ข้อความที่นำมาเปรียบเทียบกับจะเข้าใจได้จะต้องดูความที่นำมาเข้าประกอบด้วยจะดูเฉพาะศัพท์ที่นำมาอุปมาไม้ได้^{๖๖} ๗. อุปมากระต่อนกระแต่น คือ อุปมาไม้เต็มความ เช่น เกรวกาโร สกหญฺโก นิสาโก ควงจันทรมีรอยกระต่ายคล้ายดอกโกนุท ความยังไม่สมบูรณ์นัก เพราะมีเนื้อความขาดหายไป ความจะสมบูรณ์ได้จะต้องเป็น “ควงจันทร มีรอยกระต่าย คล้ายดอกโกนุทมีเมลงงู”^{๖๗}

๔.๖ อุปมา อุปไมย ในมิลินทปัญหา

มิลินทปัญหามีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สิ่งที่ควรพิจารณาก็คือใครเป็นผู้รวบรวม และรวบรวมเมื่อไร มีการเพิ่มเติมลงไปบ้างหรือไม่ และถ้ามีการเพิ่ม เพิ่มเติมเมื่อไร มินักวิชาการเสนอว่ามิลินทปัญหาไม่ใช่เป็นคันถ์ที่รจนขึ้นโดยบุคคลคนเดียว เพราะแต่ละตอน มีลีลาการแต่งแตกต่างกัน บางที่จะมีการเพิ่มเข้าไปภายหลังเป็นบางตอน ก็ได้ ข้อพิศุจน์คำที่กล่าวนี้ก็คือ ฉบับที่แปลเป็นภาษาไทยระหว่างคริสต์ศักราช ๓๑๓ - ๔๒๐ (พุทธศักราช ๘๖๐ - ๙๖๓) ซึ่งเรียกว่า นาคเสนสูตรนั้นมีเพียง ๓ ตอนแรก เมื่อพิจารณาตามหลักนี้ จะเห็นได้ว่า ๔ ตอนที่เหลือเพิ่มมาภายหลัง ข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่ง ที่สนับสนุนคำกล่าวข้างต้น คือ เมื่อจบตอนที่ ๓ แล้วก็แสดงว่าพระเจ้ามิลินททรงถามปัญหาจบลง แต่ถึงตอนที่ ๔ กลับเหมือนทรงเริ่มต้นถามใหม่อีก จึงมีทางสันนิษฐานได้เป็น ๓ ทาง คือ (๑) อาจจะมีการเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังอีกหลายตอน (๒) อาจจะแต่งขึ้นครบ

^{๖๕} พถาญโพธิ์ สาโค วิธ สขุภิกิ สมุทพลกรระจกการณ่อน เหมือนสาครคนองคคั่น ศัพท์แสดงความมากมายของผล ใช้ อุปุโพธิ์ ซึ่งแปลว่าสมุทรหรือทะเลมาแล้ว เวลาอุปมาซึ่งจะใช้สาครศัพท์ซึ่งมีความหมายอย่างเดียวกันอีก ไม่ปรากฏความพิเศษอะไรขึ้นมา, ดูโพธอ้างอิงการ, หน้า ๑๘๑.

^{๖๖} จุนเท กหญฺโก ภิกฺโข ว รอยกระต่าย เพื่อค้นเมลงงูในควงจันทร เปรียบเทียบเท่านี้ไม่พอ ต้องใช้ความเปรียบควงจันทรว่า กุสมคจุลสพิส เหมือนกลอยดอกไม้ เข้ามาอีกเพราะเมลงงูจะเกิดในควงจันทรไม่ได้ แต่เกิดในกลอยดอก, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๑.

^{๖๗} ที่นำดอกโกนุทมาเปรียบกับควงจันทรนั้น ต้องการจะว่ามีรอยกระต่ายซึ่งเป็นสีดำ แต่ดอกโกนุทซึ่งนำมาอุปมา ไม่มีอะไรที่ระบุว่ามีสีดำ จะเอาศัพท์ สกหญฺโก ไปเป็นวิเศษณะอีกก็ไม่ได้อันใด ความจึงขาดไป ถ้าใช้ศัพท์ สกฺยฺจ เข้ามาเป็นวิเศษณะของ เกรว ความความจะสมบูรณ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๑.

บริบูรณ์อย่างที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้มาแล้ว และ (๓) ชาวจีนอาจจะเลือกแปลไว้เพียง ๓ ตอนแรกก็ได้^{๒๕}

ต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะนำอุปมา อุปไมยในมิลินทปัญหา จัดแยกกัน รวม ๖ กัณฑ์ มีความแตกต่างกัน การตอบปัญหาของพระนาคเสนส่วนใหญ่มีอุปมา - อุปไมย จากสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมเพื่อให้เกิดความชัดเจน ผู้วิจัยพบว่าอุปมาที่พบมากที่สุดคือ โอปัมมกถาปัญหากัณฑ์ มี ๘ วรรค มีปัญหา ๖๘ ข้อ ซึ่งบางข้อมีอุปมาถึง ๘ อย่าง เช่น องค์ ๘ แห่งดวงอาทิตย์ ในจักรวัตติวรรค ในวรรคที่ ๓ และ องค์ ๘ แห่งราชสีห์ ในสิหวรรค ในวรรคที่ ๕ ที่มีอุปมาน้อยที่สุดคือ อนุमानปัญหากัณฑ์ มีปัญหาอยู่ ๕ ข้อเท่านั้น

๔.๖.๑ ปุพพโยกัณฑ์

ปุพพโยกัณฑ์ กัณฑ์แรกไม่มี อุปมา - อุปไมย เกี่ยวกับอศิสชาติของ พระเจ้ามิลินท์ และพระนาคเสน ทั้งด้านการศึกษา การเมือง การพระศาสนาของพระเจ้ามิลินท์ ทั้งด้านการศึกษา การบรรลุมรรคของพระนาคเสน จนถึงเหตุการณ์ที่คนทั้งสองสนทนากัน

๔.๖.๒. มิลินทปัญหากัณฑ์

มิลินทปัญหากัณฑ์ การสนทนาโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน เนื้อหาแบ่งเป็น ๘ วรรค มีปัญหาอยู่ ๘๖ ข้อ เป็นการสนทนาโต้ตอบปัญหาเกี่ยวกับลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ ยกมาเป็นอุปมา - อุปไมย ดังนี้

วรรคที่ ๑

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	รด	ร่างกาย	การเรียกองค์รวมของร่างกาย ^{๒๖}

^{๒๕}2500 Year of Buddhism, pp. 206-207. อ้างในมิลินทปัญหาค้นฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๖๔๖-๖๔๗.

^{๒๖}มิลินท. (บาลี) ๒๔.

๒	เงา	พรมมา	สิ่งที่อาศัยตัวเราปรากฏขึ้น ^{๗๗}
๓	-การรวบกำข้าว -ตัดกำข้าวด้วยเคียว	-ลักษณะโยนิโส มนสิการ -ลักษณะปัญญา	-การรวบเกิดสิ่งที่เกิดขึ้น ^{๗๘} -การตัดก็เลส
๔	แผ่นดิน	ศีล	ที่เกิดของคุณธรรมทุกอย่าง ^{๗๙}
๕	-น้ำ -สารร้าย, ขอก, -แก้วมณี	-จิต -กิเลส -ศรัทธา	-จิตเดิมเป็นจิตสะอาดบริสุทธิ์ ^{๘๐} -ทำให้จิตเศร้าหมอง -จิตที่มองใสปราศจากนิวรณ์
๖	ไม้ค้ำเรือน	ลักษณะวิริยะ	ประคองใจมิให้เสื่อมจากความดี ^{๘๑}
๗	-นายคลังพระราช -นายทวารพระราช	-ลักษณะสติ -ลักษณะสติ	-คอยเตือนให้รู้สิ่งที่ดีและไม่ดี ^{๘๒} -กันความชั่วเลือกความดีไว้ในจิตใจ
๘	พระมหากษัตริย์	ลักษณะสมาธิ	เป็นประธานความดีทั้งหลาย ^{๘๓}
๙	-โคมไฟ -ความมืด	-ลักษณะปัญญา -ความโง่เขลา	-ทำให้เกิดแสงสว่างคือความรู้ ^{๘๔} -ความไม่รู้ตามความเป็นจริง
๑๐	สงคราม	ธรรมะต่าง ๆ	ฆ่ากิเลสเหมือนกัน ^{๘๕}

^{๗๗}มีชัยนุท. (บาลี) ๒๑๘.^{๗๘}มีชัยนุท. (บาลี) ๓๓๓.^{๗๙}มีชัยนุท. (บาลี) ๓๓๔.^{๘๐}มีชัยนุท. (บาลี) ๓๔๕.^{๘๑}มีชัยนุท. (บาลี) ๓๔๘.^{๘๒}มีชัยนุท. (บาลี) ๓๔๘-๓๔๙.^{๘๓}มีชัยนุท. (บาลี) ๔๑๐.^{๘๔}มีชัยนุท. (บาลี) ๔๑๐-๔๑๑.^{๘๕}มีชัยนุท. (บาลี) ๔๑๑.

วรรคที่ ๒

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	วัยเด็ก-วัยผู้ใหญ่	ความสับสนแห่งธรรม	ผู้คลายแล้วกลับมาเกิดอีกจะว่าเป็นอีกคนหรือคนเดียวกันก็ไม่รู้ ^{๔๑}
๒	นางข้าวไม่เต็ม	ผู้ไม่ปฏิบัติจน	หุดเหตุที่ก่อให้เกิดอีก ^{๔๒}
๓	แสงไฟ	ปัญญา	ขจัดความมืดคือความไม่รู้จริง ^{๔๓}
๔	-ก้อนหิมะ -ก้อนเหล็กแดง	-สุขเวทนา -ทุกขเวทนา	-เป็นกุศลคือเย็นก็มี ^{๔๔} -เป็นอกุศลคือร้อนก็มี
๕	กองไฟลามไปไหม้ที่อื่น	การถือปฏิบัติแห่งนามรูป	นามรูปนี้จะแปรไปเป็นนามรูปหน้าที่จริง แต่ผู้ก่ออุบายไปไว้ จึงเกิดมีนามรูปอื่นแทน ^{๔๕}
๖	-สิ่งใดเป็นรูปหยาบ -สิ่งใดเป็นของละเอียดคือจิต	-รูป -นาม	-มีลักษณะมองเห็นสัมผัสได้ ^{๔๖} -มองไม่เห็นสัมผัสได้ยาก

วรรคที่ ๓

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	เมล็ดพืช	นามรูปเดิมไม่ปรากฏ	ไม่สามารถงอตัวหาต้นคอได้ ^{๔๗}
๒	สถานที่ชุ่ม	มโนวิญญาณ	อารมณ์เกิดขึ้นใหม่ไปหาเสมอ ^{๔๘}

^{๔๑} มัชฌิมก. (บาลี) ๔๒๑.^{๔๒} มัชฌิมก. (บาลี) ๔๓๓.^{๔๓} มัชฌิมก. (บาลี) ๔๔๔.^{๔๔} มัชฌิมก. (บาลี) ๔๖๗.^{๔๕} มัชฌิมก. (บาลี) ๔๕๕.^{๔๖} มัชฌิมก. (บาลี) ๕๒๑.^{๔๗} มัชฌิมก. (บาลี) ๕๔๔.^{๔๘} มัชฌิมก. (บาลี) ๖๑๑.

๓	-แพะตัวที่หนึ่ง -แพะตัวที่สอง -แพะชนกัน	-จักขุ -รูป -ผัสสะ	-ประสาทสำหรับรับรู้ทางตา ^{๔๑} -สิ่งที่ตามองเห็น -การรับรู้รูปเกิดการกระทบกัน
๔	ทวิทย์,ยศ,บิรवार	ลักษณะเวทนา	เสวยอารมณ์ที่ตนได้รับ ^{๔๒}
๕	เจ้าพนักงานพระคลัง	ลักษณะสัญญา	จำสิ่งต่าง ๆ ได้ ^{๔๓}
๖	บุรุษผู้ปรองอพิณแล้ว กินมอ	ลักษณะเจตนา	มีความตั้งใจ ^{๔๔}
๗	บุรุษผู้รักษาเมืองนั่ง อยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง	ลักษณะวิญญาณ	รู้เห็นผู้ที่มาจาก ๔ ทิศ ^{๔๕}
๘	ปูนโบกไม้ที่ค่อกัน	ลักษณะวิคก	ประกบแนบสนิทอยู่กับจิต ^{๔๖}
๙	เสียงคราวูระฆัง	ลักษณะวิจารณ์	มีการเส้าอารมณ์ต่าง ๆ ^{๔๗}

วรรคที่ ๔

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบกับ
๑	พ่อครัวปรุงอาหาร หลาการส	การจำแนกธรรมมี ผัสสะเป็นคั่น	ไม่สามารถแยกเป็นประเภทได้ แต่ปรากฏตามลักษณะของคน ^{๔๘}
๒	เมล็ดพืชชนิดต่าง ๆ ที่หว่านลงในไร่	อายตนะ ๕ อย่างเกิด จากกรรมต่าง ๆ กัน	ทุกตเกิดจากกุศล ตุกตเกิดจากกุศล ^{๔๙}

^{๔๑} มิสฺนุท. (บาลี) ๒๔.^{๔๒} มิสฺนุท. (บาลี) ๒๕.^{๔๓} มิสฺนุท. (บาลี) ๒๖.^{๔๔} มิสฺนุท. (บาลี) ๒๖.^{๔๕} มิสฺนุท. (บาลี) ๒๗.^{๔๖} มิสฺนุท. (บาลี) ๒๘.^{๔๗} มิสฺนุท. (บาลี) ๒๘.^{๔๘} มิสฺนุท. (บาลี) ๒๘.^{๔๙} มิสฺนุท. (บาลี) ๒๙.

๓	ต้นไม้ไม่เหมือนกัน	ความต่างกันแห่งกรรม	มนุษย์ทุกคนไม่เหมือนกัน ^{๑๖}
๔	การสร้างป้อมก่อน เกิดสงคราม	ฝึกหัดกาชวหาใจก่อน เกิดทุกข์	ความเป็นผู้ไม่ประมาท เพราะ ไม่รู้จะ ตายเมื่อไหร่ ^{๑๗}
๕	จระเข้กินก้อนหิน	ไฟไหม้รถ	มีความร้อนละลายก้อนหินได้ ^{๑๘}
๖	ฉมกรกเต็มด้วยน้ำ	น้ำรองแผ่นดิน	การพองตัวของแผ่นดิน ^{๑๙}
๗	คนไม่เคยถูกคัดมือ และเท้าเชื่อว่าเจ็บ	คนไม่ได้นิพพานแต่รู้ ว่านิพพานเป็นสุข	ได้สดับเสียงสรรเสริญของนิพพาน ก็รู้ได้ว่าเป็นสุข ^{๒๐}

วรรคที่ ๕

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	แม่น้ำอุทานที่ได้ยิน ชื่อแต่ยังไม่เห็น	พระพุทธรเจ้ามีอยู่จริง	พระพุทธรเจ้ามีจริงโดยมีโลกุตรธรรม ๘ เป็นเครื่องยืนยัน ^{๒๑}
๒	ทะเลกว้างใหญ่	พุทธเจ้าไม่มีใครตีเท่า	พระสาวกปฏิบัติดีงามตามธรรมของ พระองค์ได้รับความสุขใจ ^{๒๒}
๓	รูปภาพที่เลื่องลือ คนนิยมชมชอบ	ความดีของพระพุทธรเจ้า	พระองค์นิพพานแล้วแต่ธรรมะที่ตรัสรู้ ยังอยู่ให้สาวกปฏิบัติตาม ^{๒๓}
๔	การค่อไฟจาก ตะเกียงดวงเก่า	จิตไม่เคลื่อนไปด้วย กัปฏสนธิ (เกิด) ได้	จิตดวงก่อนกับจิตดวงหลังเป็นคนละ ดวงกัน ^{๒๔}

^{๑๖} มัชฌิม. (บาลี) ๑๑.

^{๑๗} มัชฌิม. (บาลี) ๑๒.

^{๑๘} มัชฌิม. (บาลี) ๑๓.

^{๑๙} มัชฌิม. (บาลี) ๑๔.

^{๒๐} มัชฌิม. (บาลี) ๑๖.

^{๒๑} มัชฌิม. (บาลี) ๑๗.

^{๒๒} มัชฌิม. (บาลี) ๑๘.

^{๒๓} มัชฌิม. (บาลี) ๑๘.

^{๒๔} มัชฌิม. (บาลี) ๑๘.

๕	บุรุษลักษณะม่วงคัน อินอันมิไรคันเคิม	การเคลื่อนจากกายนี้สู่ กายอื่น	ไม่อาจพ้นจากกรรมดีและกรรมชั่วที่ ตนกระทำไว้ในกายเคิม ^{๖๕}
๖	-เงา -คันไม้ยังไม้ออกผล	-บุญกับบาป -สถานที่อยู่บุญกับบาป	ติดตามตัวเราไปตลอด ^{๖๖} ไม่ตามรอดชี้ได้ว่าอยู่ตรงจุดไหน
๘	-ฝนตกลงในพื้นนา ที่ขาวนาหว่านข้าว -พืช	-ผู้ที่จะบังเกิดอีก -บุญกับบาป	-สามารถรู้ตัวเองว่าจะเกิดอีกโดยมี กรรมเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง -ตัวทำให้เกิดอีก ^{๖๗}
๑๐	เปลวไฟ	พระพุทธรเจ้ามีอยู่	ไม่สามารถชี้สถานที่ประทับอยู่ได้ ^{๖๘}

วรรคที่ ๖

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	การรักษานาคนาแล	การทะนุบำรุงร่างกาย	ภิกษุไม่อาลัยร่างกาย ดูแลเพื่อบำเพ็ญ ประโยชน์ตนและผู้อื่น ^{๖๙}
๒	หมอรู้อรรถพคุณยา	ไม่บัญญัติศึกษาบท ก่อน	เพราะเห็นว่าหยาบหยาบแก่ผู้แรกเข้ามา บวช ด้วยความอนุเคราะห์ ^{๗๐}
๓	ดอกบัว	พระพุทธรเจ้า	ทรงถือกันนิดแค่พระชนกชนนี แต่ พิเศษกว่าพระความดี ^{๗๑}
๔	เมตตากฎาของ พรหม	เมตตากฎาของพระ พุทธรเจ้า	เป็นคุณธรรมที่มีลักษณะเหมือนกันแต่ มิได้เลียนแบบ ^{๗๒}

^{๖๕} มิตินุท. (บาลี) ๑๘.

^{๖๖} มิตินุท. (บาลี) ๔๐.

^{๖๗} มิตินุท. (บาลี) ๘๑.

^{๖๘} มิตินุท. (บาลี) ๘๒.

^{๖๙} มิตินุท. (บาลี) ๘๒.

^{๗๐} มิตินุท. (บาลี) ๘๒.

^{๗๑} มิตินุท. (บาลี) ๘๓.

^{๗๒} มิตินุท. (บาลี) ๘๔.

๕	การบริโภคอาหาร	การผนวชของพระพุทธเจ้า	ไม่มีอุปนิสัยอย่างร้ายเพราะการผนวชนั้นมีพร้อมกับการศรัทธา ^{๘๓}
๖	ที่อยู่ของลม	ที่อยู่ของปัญญา	มีอยู่แต่ไม่ปรากฏสถานที่อยู่ ^{๘๔}
๗	ชาวสวนเพาะเมล็ดมะม่วงที่กินแล้ว	สังสารวัฏ	ทราบโคที่ยังมีเหตุคือบุญกับบาปที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ครานั้น ^{๘๕}
๘	ครูอาจารย์	สติ	คอยเตือนแนะนำสั่งสอน ^{๘๖}

วรรคที่ ๘

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่น่ามาเปรียบเทียบกับ
๑	-เรื่อ -ศิลา	-บุญกุศล -บาปกรรม	-ประสงค์จะให้ลบล้างไปในทุกคติ -ถ่วงตัวให้เกิดในนรก ^{๘๗}
๒	การเตรียมป้องกันข้าศึก	ฝึกกาย วาจา ใจเพื่อดับทุกข์บัดนี้และจะมาถึง	เพื่อรับกับทุกข์ที่เกิดขึ้นและที่จะมาถึงด้วยความไม่ประมาท ^{๘๘}
๓	คนทั้งสองเกิดพร้อมกัน	ความไปเกิดในพรหมโลกและกัสมิระ	ความเร็วของจิตที่ฝึกดีแล้วสามารถทำกายให้เร็วเหมือนจิต ^{๘๙}
๔	-ดาบ -ฝึกดาบ	-อัมมวิจยะ -องค์ทั้ง ๖	-คุณธรรมศักดิ์สิทธิ์ให้เกิดขาด ^{๙๐} -อันเป็นส่วนสนับสนุนอัมมวิจยะ
๕	การจับก้อนเหล็กลูกโซน	ผู้ไม่รู้บาปทำบาปลงไป	ไม่มีความคะฉิบคะขงใจ ถ้าทำบาปตามอำเภอใจ ^{๙๑}

^{๘๓} มัชฌิมน. (บาลี) ๘๔.^{๘๔} มัชฌิมน. (บาลี) ๘๖.^{๘๕} มัชฌิมน. (บาลี) ๘๖.^{๘๖} มัชฌิมน. (บาลี) ๘๗.^{๘๗} มัชฌิมน. (บาลี) ๘๘.^{๘๘} มัชฌิมน. (บาลี) ๘๙.^{๘๙} มัชฌิมน. (บาลี) ๙๐.^{๙๐} มัชฌิมน. (บาลี) ๙๑.^{๙๑} มัชฌิมน. (บาลี) ๙๑.

๖	ตักน้ำขึ้นมาหยกว่า มาจากแม่น้ำไหน	พระคำวิซึ่งเกิดขึ้นใน ขณะจิตหนึ่ง ๆ	เป็นการยากที่แยกออกว่า นี่คัสสะ นี่เวทนา เป็นต้น ^{๓๖}
๗	ราชสีห์ถูกขังอยู่ใน กรงทอง	การอยากจะออกบวช ของพระเจ้ามีสินท์	มีความปรารถนาทุกขณะจิต ^{๓๗}

๔. ๖. ๓. ถักขณปัญหากัณท์

ถักขณปัญหากัณท์ พระเจ้ามีสินท์ได้ทรงสดับการวิสัชนาปัญหาจากพระนาคเสน จนมีความรู้ในธรรมอย่างแตกฉาน พระองค์ทรงเห็นว่า มีปัญหาที่ยาก มีความหมายเป็น ๒ แห่ง จึงได้นิมนต์พระนาคเสนให้ตอบปัญหานี้ตามลำดับกับพระองค์ในป่า การสนทนาปัญหาคครั้งนี้ ถือว่าเป็นภาคสองของการปูฉาววิสัชนา แบ่งปัญหาเป็น ๗ ข้อ ดังนี้

๑. อัญญวัตตบทปัญหา พระเจ้ามีสินท์สอบถามวัตตบท^{๓๘} เจริญแล้วตามปัญหาพระนาคเสน

๒. อัญญมันตปวิวัชณียัญฐานปัญหา พระเจ้ามีสินท์อาราธนานิมนต์พระนาคเสน ไปยังสถานที่ศักดิ์แล้ว ครว้กับพระนาคเสนถึงเรื่องที่ผู้ต้องการสนทนากัน พึงวันฐานะ^{๓๙} ประการ

๓. อัญญมันตวินาสกุปคคปัญหา พระเจ้ามีสินท์ครว้กับพระนาคเสนถึงเรื่องที่

^{๓๖} มินิพุทธ. (บาลี) ๕๘.

^{๓๗} มินิพุทธ. (บาลี) ๑๐๐ - ๑๐๑.

^{๓๘} วัชรบทมี ๘ ข้อ ที่พระเจ้ามีสินท์สอบถาม ดังนี้คือ ๑. เราจะไม่มีวินิจฉัยราชอรธคคิ, ๒. เราจะไมทำจิตอันเป็นที่ตั้งแห่งวราจะให้เกิดขึ้น, ๓. เราจะไมทำจิตอันเป็นที่ตั้งแห่งโทสะให้เกิดขึ้น, ๔. เราจะไมทำจิตอันเป็นที่ตั้งแห่งโมหะให้เกิดขึ้น, ๕. เราจะเป็นผู้มีความประพฤติด้อยคน แม้ในชนที่เป็นทาสกรรมกรคนรับใช้, ๖. เราจะคอยรักษาความประพฤติทางกาย และความประพฤติทางวาจา, ๗. เราจะคอยรักษาหยาตตะนะทั้ง ๖ โดยไม่มีเหลือ, ๘. เราจะใส่ใจไว้ในเมตตากาวาญ, มินิพุทธ. (บาลี) ๑๐๒ - ๑๐๓.

^{๓๙} สถานที่ควรเว้น ๘ แห่ง คือ ๑. สถานที่จุรูพระ, ๒. สถานที่มีก๊อ, ๓. สถานที่ที่มีลมแรงเกินไป, ๔. สถานที่ที่เปียก, ๕. สถานที่ที่เป็นทางดิน, ๖. สถานที่มีสงคราม, ๗. สถานที่ที่ติดทำน้ำ, ๘. เทวสถาน, มินิพุทธ. (บาลี) ๑๐๓ - ๑๐๔.

บุคคล ๘^{๖๖} พวก ปรีกษากันแล้วทำประโยชน์ให้เสียไป

๔. นวคูหมันควิรังศกบุคคลปัญหา พระเจ้ามีลิตที่ครีวกับพระนาคเสนถึงเรื่องทีบุคคล ๘^{๖๖} พวก เปิดเผยเรื่องทีปรีกษากัน ไม่เก็บเป็นความลับ

๕. อัญญปัญญาปฏิลาภการณปัญหา พระเจ้ามีลิตที่ครีวกับพระนาคเสนถึงเรื่องปัญญาย่อมแก่กล้าด้วยเหตุ ๘^{๖๖} ประการ

๖. ปัญจวิสตติจาจวิคฺขปัญญา พระเจ้ามีลิตที่ครีวกับพระนาคเสนถึงเรื่องคุณของอาจารย์ ๒๕^{๖๖} ประการ

^{๖๖}บุคคลผู้ทำเรื่องที่ปรีกษากันให้เสียหายไป ๘ จำพวก คือ ๑.คนราคะจริต, ๒.คนโทสะจริต, ๓. คนโมหะจริต, ๔. คนมานะจริต, ๕. คนที่กำธงอยากได้, ๖. คนเกียจคร้าน, ๗. คนชอบคิดคนเดียว, ๘. คนหาญ, มินิพุท. (บาติ) ๑๐๔.

^{๖๖}บุคคลทีเปิดเผยเรื่องทีปรีกษากันลับ ๆ ๘ จำพวก คือ ๑. คนราคะจริต, ๒. คนโทสะจริต, ๓. คนโมหะจริต, ๔. คนขลาดกลัว, ๕. คนหนักในอาณัติ, ๖. หญิง, ๗. นักเลงสุรา, ๘. กะเทย, ๙. พารณ, มินิพุท. (บาติ) ๑๐๕.

^{๖๖}ปัญญาย่อมแก่กล้าด้วยเหตุ ๘ ประการ คือ ๑. ย่อมถึงความแก่กล้าเพราะความเจริญแห่งวัย, (ความเต็มแห่งวัยทีเรียกว่าปัญญาสก คือ ช่วง ๑๐ ปี ทีปัญญาเกิดจายาวระหว่าง ๔๐ ปี ถึง ๕๐ ปี สำหรับมนุษย์ทีมีอายุเฉลี่ย ๑๐๐ ปี) ๒. ย่อมถึงความแก่กล้าเพราะความแน่นหนาแห่งศก, ๓. ย่อมถึงความแก่กล้าเพราะปริจฺจยา, (คนหมั่นได้ดาม) ๔. ย่อมถึงความแก่กล้าเพราะการอยู่ในสำนักทีเป็นครูทั้งเจ็ด, (ไม่คบคนมิชฌาปฏิริ) ๕. ย่อมถึงความแก่กล้าเพราะโณนิสฺสนสติการ, ๖. ย่อมถึงความแก่กล้าเพราะการสนทนากัน, ๗. ย่อมถึงความแก่กล้าเพราะการคบหาบุคคลผู้มีน้ำใจไว้, ๘. ย่อมถึงความแก่กล้าเพราะอยู่ในประเทศเหมาะสม. มินิพุท. (บาติ) ๑๐๖.

^{๖๖}คุณของอาจารย์ ๒๕ ประการ คือ ๑. พึงรู้ปฏิญญาปริกษาศิษย์เป็นประจําสม่ำเสมอ, ๒. พึงรู้จักเวลาทีควรเสวนาและไมควรเสวนา, ๓. พึงรู้วาทินัยถงลิมหรือไม่ถงลิม, ๔. พึงรู้จักโอกาสทีดีกว่า, ๕. พึงรู้ถึงความเปนใจ, ๖. พึงรู้วาทินัยให้ชงกนของไว้แล้วหรือยังไม่ไว้, ๗. พึงรู้จักศิษย์ผู้มีคุณแตกต่างกัน, ๘. พึงเป็นนออาหารในภาชนะ, ๙. พึงปล่อยโยนศิษย์เจ้านอย่นีว่า เธออย่ากลัวไปเลย ผลทีต้องการจะก้าวมาหาขอ ดังนั้นเป็นต้น, ๑๐. พึงรู้จักบุคคลทีศินยิตดด้วย ว่า ศินยิตดอยกับบุคคลนี้, ๑๑. พึงรู้จักบุคคลทีศินยิตดด้วยในบ้าน หรือในวัด, ๑๒. ไม่ควรถ่มคนละองกับศินย, ๑๓. ควรทำการพักหาปราศรัยกับศินย, ๑๔. พบความผิดของศินยแล้วทีชงอศกลัน ไม่ถ่มโกโทะระ, ๑๕. พึงเป็นผู้มีปกติทำอย่างเคารพ, ๑๖. พึงเป็นผู้มีปกติทำอย่างไมขาดตอน, ๑๗. พึงเป็นผู้มีปกติทำอย่างไมปิดบัง, ๑๘. พึงเป็นผู้มีปกติทำอย่างไมมีเหลือ, ๑๙. พึงถึงความคิดทีจะให้ศินยรู้ อย่างนี้ ว่า เราจะให้ศินยผู้นี้ได้รู้ในศกประทั้งหลาย ดังนี้, ๒๐. พึงถึงความคิดแต่จะให้ศินยรู้ อย่างนี้ ว่า ศินยผู้นี้จะไม่เสื่อมได้ออย่างใด ดังนี้, ๒๑. พึงถึงความคิดไว้ อย่างนี้ว่า เราจะทำศินยผู้นี้ให้เป็นคนมีกำลัง ด้วยกำลังกการศิกษา ดังนี้, ๒๒. พึงถึงความคิด, ๒๓. ไม่พึงละทิ้งศินยในคราวมิอันศว, ๒๔. ไม่พึงถงลิมในกิจทีควรทำ, ๒๕. เมื่อศินยถ้งทั้งหลาย ทีพึงประคัประคองโดยธรรม, มินิพุท. (บาติ) ๑๐๖-๑๐๗.

๘. ทศอุปาตกคุณปัญหา พระนาคเสนแสดงคุณ ๑๐^{๖๖} ประการของอุปาตกแก่พระเจ้ามิตินท์

๘.๖.๔. เมณฑกปัญหากัณฑ์

เมณฑกปัญหากัณฑ์ ปัญหา ๒ เลื่อน เป็นปัญหาวิเคราะห์ความหมายหรือเหตุการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก แบ่งเป็น ๘ พรรค คือ

อิทธิพลวรรณ

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	กองไฟใหญ่ที่ลุกโพลมออกไปไม่อินดีต่อเชื้อ	พระพุทธรเจ้ามีพระทัยเกื้อกูลแก่ชาวโลกแต่ไม่คิดอยู่ในโลก	ไมอินดีอินร้ายต่อการบูชา เป็นเหตุให้การบูชาของเราได้ผลมาก ^{๖๗}
๒	คันไม้คันหนึ่งมีผลเต็มคัน แต่ยังไม่ร่วง หล่นลั่นกลผลเดียว	ความเป็นสัพพัญญูของพระพุทธรเจ้า	พระองค์มีความบริบูรณ์อย่างรู้ทุกสิ่งทุกอย่างแต่ไม่ได้อยู่กับพระเหตุทุกขณะ เว้นแต่เวลาจะนำมาใช้เท่านั้น ^{๖๘}
๓	บิดาฝันใจทำโทษทรมานบุตร	พระพุทธรเจ้าทรงทราบที่ไร้พทศบวชแล้วยังสงฆ์ให้แตกกัน	เพื่อให้เกิดทุกข์อย่างสาหัสให้เกิดความหลาบจำจะได้ละนิสัยที่ไม่ดีและเปลี่ยนพฤติกรรมให้ดีขึ้น ^{๖๙}

^{๖๖}คุณธรรมของบุคคลผู้เป็นอุปาตก ๑๐ ประการ คือ ๑. ย่อมเป็นผู้ร่วมสุขร่วมทุกข์กับพระสงฆ์, ๒. ย่อมเป็นผู้มีธรรมเป็นใหญ่, ๓. ย่อมเป็นผู้มีอินทิในการแบ่งปันตามสมควรแก่กำลัง, ๔. เห็นความเสื่อมแห่งพระศาสนาของพระชินวรเจ้าแล้ว ก็พยายามเพื่อให้เจริญ, ๕. ย่อมเป็นบุคคลผู้เป็นสัมมาทิฐิ ปราศจากการถือมงคลต้นข้าว ไม่อ้างผู้ตนว่าเป็นศาสนา แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต, ๖. มีอินทิรักษาความประพฤติทางกายและทางวาจา, ๗. มีความพร้อมเพรียงเป็นอันดี อินทิในความพร้อมเพรียง, ๘. เป็นคนไม่มีกวีณา, ๙. ไม่ประพฤตินในพระศาสนาด้วยอำนาจแห่งความหลงคลวง, ๑๐. เป็นผู้ถึงพระพุทธรเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะ, มิสิญฺห. (บาลี) ๑๐๗-๑๐๘.

^{๖๗}มิสิญฺห. (บาลี) ๑๑๐ - ๑๑๑.

^{๖๘}มิสิญฺห. (บาลี) ๑๒๐.

^{๖๙}มิสิญฺห. (บาลี) ๑๒๓-๑๒๔.

๔	อำนาจของราชา มี ๖ คนเท่านั้น	เหตุผลแผ่นดินไหว มี ๘ อย่างเท่านั้น	กล่าวถึงเหตุที่สำคัญและเกิดขึ้น เนื่อง ๆ เท่านั้น ^{๔๔}
๕	สัตยาธิษฐาน	จักมุประสาทของพระเจ้า เสวยวิราชย์ยอมกลับคืน ดีได้อย่างเดิม	มีอานุภาพมากด้วยความตั้งใจจริงอย่าง ใดอย่างหนึ่ง ^{๔๕}
๖	-สระ -น้ำ	-พระศัทรธรรม -ศิลาจารและวัตรปฏิบัติ	-ศาสนาตั้งอยู่ได้ถ้ามีการประพฤติ -ทำให้ศาสนาบริบูรณ์ครบถ้วนเท่าที่ยังมี การปฏิบัติ ^{๔๖}
๗	บุรุษผู้หมั่นเข้าเฝ้า พระมหากษัตริย์ แล้วได้รับทรัพย์	พระพุทธเจ้ายังเข้าเฝ้า อยู่ แม้จะครีตวิสัยมา แล้ว โภธิญาณแล้ว	การเข้าเฝ้าเป็นปกติฐานมาก่อนจึง ครีตวิสัยเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ถึงเช่น นั้น พระองค์ก็ยังไม่ละทิ้ง ^{๔๗}
๘	น้ำของพระเจ้าจักร พรรคี่วังเร็วดัง ลมพัด	กำลังอิทธิบาทสามารถ ต่ออิศราของพระพุทธ องค์ได้	พระพุทธองค์ไม่ขัดอาดูให้ยืนยาว เพราะ ไม่มีความประสงค์เช่นนั้นให้ เป็นไปตามคติของสังขาร ^{๔๘}

อภิชักรวรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบกับ
๑	พระเจ้าจักรพรรดิ ครีตสกะพระโอรส ว่าเขตแดนมากมาย จะทิ้งบ้างก็ได้	พระพุทธองค์อนุญาต ให้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยบ้างก็ได้	มีพระพุทธประสงค์จะลงใจพระภิกษุ สงฆ์ แต่พระหฤทัยทรงมุ่งจะให้สงฆ์ คุ้มครองสิกขาบทเล็กน้อยด้วย ^{๔๙}

^{๔๔} มติสุนท. (บาลี) ๑๒๑๗.^{๔๕} มติสุนท. (บาลี) ๑๓๒๒.^{๔๖} มติสุนท. (บาลี) ๑๔๔๔.^{๔๗} มติสุนท. (บาลี) ๑๕๖๓.^{๔๘} มติสุนท. (บาลี) ๑๕๔๔.^{๔๙} มติสุนท. (บาลี) ๑๕๕๕.

๒	อำมาลย์ที่พระราช ทรงแต่งตั้งไว้	พระอรหันต์ไม่สยงต่อ ความตาย	สัตว์ทุกจำพวกสยงต่อความตาย พระ อรหันต์คัดราคความสยงหมดแล้ว ^{***}
๓	-คันไม้เฉาเพราะ ดินแห้ง รดด้วยน้ำ -คันไม้แก่	-คนที่พอจะต่ออายุได้ ด้วยการสวดพระปริตร -คนที่ถึงวาระที่ค้องตาย	-ทำให้มีกำลังกายและกำลังใจต่อสู้กับ โรคที่เกิดขึ้นทำให้อายุยืนยาว -หนีไปอยู่ที่ใดก็ไม่พ้นความตาย ^{***}
๔	บุญน่าน้ำผึ้งมา ถวายราชาแต่ถูก นายทวารห้ามไว้	มารผู้มีบาปครอบงำจิต ของชาวบ้านมิให้ถวาย อาหารแก่พระพุทธเจ้า	มิใช่ว่าบุญบารมีของพระพุทธเจ้าไม่มี พระองค์กลับร่ำรวยด้วยบิณฑบาตที่ บุคคลเหล่าอื่นถวาย ^{***๒}
๕	สัตว์ทั้งหลายล้วน อาศัยแผ่นดินอยู่	สัตว์ทั้งหลายพึ่งพระ ศากยโคตรธรรม แต่ พระองค์มิได้ทรงแยแส	เพราะพระองค์ทรงทำกุศลให้เกิดขึ้น แก่สัตว์ทั้งหลาย และคอยตามรักษา ด้วย ^{***}

ปณามิตถรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	พระราชกุมารศึกษา ในสำนักบุโรหิต ครั้นทรงอภิเษกก็ยิ่ง	อุปาสกผู้เป็นโสดาบันก็ ยังกราบไหว้วัณิกและ สามเณรผู้ยังไม่เป็น	เพราะมีคุณธรรมสร้างความเป็นสมณะ ๒๐ อย่าง และเพศ ๒ อย่าง ธรรม เหล่านี้มีเฉพาะวัณิกแต่ไม่มีแก่อุปาสก

^{***} มติญท. (บาลี) ๑๕๕.

^{***} มติญท. (บาลี) ๑๖๔.

^{***๒} มติญท. (บาลี) ๑๖๕ - ๑๖๘.

^{***} มติญท. (บาลี) ๑๗๓.

^{***๔} มติญท. (บาลี) ๑๗๖.

	กราบไหว้ปูโรหิต	โสคาบัน	ผู้บรรลุโสคาบัน ^{๓๔}
๒	คนเจ็บป่วยได้รับ ทุกขเวทนา แต่ญาติ ไม่สามารถรับรู้ได้	พระองค์ทรงนิรมิต อวัยวะเปรียบคิ้ว อวัยวะลับ เพื่องให้เสาะ พราหมณ์เห็นคนเดียว	อำนาจฤทธิ์ของพระองค์เพื่อตัดความ สงสัย เป็นเหตุที่จะนำเสาะพราหมณ์ ไปสู่มรรคผล ^{๓๕}
๓	โมมบุตร	ผุสวาทาของพระพุทธ เจ้าที่ใช้กับพระสุทิน	พระองค์มีเจตนาที่ประกอบด้วยพรหม วิหารธรรม ที่ใช้ค่าเช่นนั้น ถือว่าเหมาะ สมกับความคิด ^{๓๖}
๔	หน้าที่ของวรรณะ ๔ ที่มีความต่างกัน	พระพุทธองค์ทรง อนุญาตการบูชาซึ่งเป็น กิจของเทวดาและ มนุษย์	กิจที่พระภิกษุจะต้องทำคือการ พิจารณาสังขาร ให้รู้แจ้งเห็นจริง มิให้ชวนชวากับการบูชา ^{๓๗}
๕	การเทน้ำลงที่ฝ่ามือ	ตะกิดหินที่กระทบ ภูเขาแล้วกระเด็นมา กระทบพระบาท	แรงพยายามของพระเทวทัต ทำให้สิ่ง ที่ไม่มีชีวิตกระเด็นไปเหมือนละออง น้ำถูกลมพัดไป ^{๓๘}
๖	นายมาลาการจัด ดอกกมลเป็นดอก ไม้พิเศษ	ผู้ทำอาสวะให้สิ้นเป็น สมณะผู้สงบ	พระพุทธองค์ประสงค์จะทรงจำแนก คุณธรรมของสมณะออกให้ชัดเจนมี ชั้นสามัญและชั้นสูง ^{๓๙}
๗	คนเดินทางพลาต ล้มที่พื้นดิน	พระพุทธองค์ทรงจับ ไถ่พุทธสาวก	มิได้ทรงจับไถ่ด้วยความโกรธแค้นด้วย ความคิดของบริพารนั้น ๆ ^{๔๐}

^{๓๔} มิสฺนุท. (บาลี) ๑๘๑.^{๓๕} มิสฺนุท. (บาลี) ๑๘๓.^{๓๖} มิสฺนุท. (บาลี) ๑๘๐.^{๓๗} มิสฺนุท. (บาลี) ๑๘๒.^{๓๘} มิสฺนุท. (บาลี) ๑๘๔.^{๓๙} มิสฺนุท. (บาลี) ๑๘๕.

ศัพท์มูลคุณาธรรม

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	ไฟมากกว่าน้ำ	บาปมีกำลังมากกว่าฤทธิ์	สามารถติดตามและให้ผลผู้ทำบาปได้ ทันถึงแม้จะมีฤทธิ์ก็ตาม ^{***}
๒	ผู้กระทำการ ละเมิดกฎหมาย	ความหนักเบาแห่ง นุสาวาทของภิกษุ	แม้จะมีความผิดอย่างเดียวกันแต่เจตนา หรือความพยายามต่างกัน ^{***}
๓	ภิกษุพิจารณา อาหารก่อนฉัน เป็นคัน	พระโพธิสัตว์เมื่อจะลง สู่ครรภ์ต้องตรวจสอบ ตระกูลเป็นคันก่อน	ที่ตรวจสอบก่อนเพื่อให้เกิดความแน่ใจว่า เป็นตระกูลภักดีหรือพราหมณ์ ๒ ตระกูลเท่านั้น ^{***}
๔	เกราะ	เมตตาพรหมวิหาร	ต้องเจริญเป็นนิตย์ถึงจะมีคุณ ^{***}
๕	แผ่นดิน	พระอรหันต์	ไม่สะอึกสั่นหวาดกลัวต่อภัย ^{***}

สันตวรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	คนเจ็บหมอมือหามก ของแสง	การสำรวจท้อง	เพราะยังมีกิเลสอยู่หากไม่รู้จักสำรวจ ท้องก็เลศจะก็ความ ^{***}
๒	พระราชาผู้ยิ่งใหญ่กว่า ประชาชน	พระพุทธเจ้ามีอาพาธ น้อยกว่าสาวก	พระองค์เป็นผู้มีคุณธรรมที่เยี่ยงกว่า ด้วยคุณธรรมต่าง ๆ ด้วย ^{***}
๓	ทางที่รกแต่มีคนทำ ทางให้ดีขึ้นอีก	พระพุทธเจ้าผู้ยังมีมรรค ที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้นอีก	ในอดีตเคยมีมรรคนี้แต่ขาดช่วงไปพระ องค์ค้นพบมรรคนี้อีก ^{***}

*** มิสินุท. (บาลี) ๒๐๑๑.

*** มิสินุท. (บาลี) ๒๐๑๔.

*** มิสินุท. (บาลี) ๒๐๑๖.

*** มิสินุท. (บาลี) ๒๐๑๗.

*** มิสินุท. (บาลี) ๒๐๑๘.

*** มิสินุท. (บาลี) ๒๐๑๙.

*** มิสินุท. (บาลี) ๒๐๒๐.

*** มิสินุท. (บาลี) ๒๐๒๑.

๔	หมอลอการคน ป่วยหนัก	พระพุทธเจ้าพิจารณา มนุษย์ที่จะตรัสสอน	พระองค์พิจารณาธรรมอันลุ่มลึกยากที่ ผู้มีกิเลสหนาจะรู้ตามได้ ^{๓๓๕}
---	------------------------	--	---

อาจริยานาจริยวรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	เรื่อจุได้คนเดียว	พระพุทธเจ้ามีได้องค์ เดียว	โลกธาตุนี้ย่อมทรงพระพุทธเจ้าไว้ได้ แต่พระองค์เดียวเท่านั้น ^{๓๓๖}
๓	บิณฑกย่องบุตร มิได้หมายถึงบุตรที่ กว่าบิดา	พระพุทธเจ้ายกย่อง คณะสงฆ์	แสดงเมตตาจิตเพื่อประโยชน์ส่วนรวม มิได้หมายถึงสงฆ์ดีกว่า พระพุทธเจ้า ^{๓๓๗}
๔	ลูกศรไม่มีข้อครหา เวลายิงไปได้เร็ว	บรรพชิตปฏิบัติธรรม ได้เร็วกว่าคฤหัสถ์	บรรพชิตเป็นผู้มีกน็อย สัน โคน เป็นผู้ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ^{๓๓๘}
๕	ผู้บริโภคอาหาร มากเกินไป	โทษแห่งการปฏิบัติ	เมื่อพระองค์ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา มากเกินไปก็ไม่เป็นทางบรรลุ ^{๓๓๙}
๖	-สระน้ำ -คนเบื่อนไม่อาบน้ำ	-สัทธรรม -พระตีก	-เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าขุดไว้แล้ว -ไม่ชำระที่สกปรกให้สะอาด ^{๓๔๐}
๗	น้ำขุ่นข้นใช้ชำระ โคลนคมได้	สมณะทุกิล	สามารถชำระกัณโถมาทานของหายกทั้ง หลายให้หมดจดได้ ^{๓๔๑}

^{๓๓๕} มัชฌิม. (บาติ) ๒๔๓.

^{๓๓๖} มัชฌิม. (บาติ) ๒๔๔.

^{๓๓๗} มัชฌิม. (บาติ) ๒๔๕.

^{๓๓๘} มัชฌิม. (บาติ) ๒๔๕.

^{๓๓๙} มัชฌิม. (บาติ) ๒๔๖.

^{๓๔๐} มัชฌิม. (บาติ) ๒๔๖.

^{๓๔๑} มัชฌิม. (บาติ) ๒๔๖.

๘	น้ำเคือดต้งเสี่ยง วิ๊ๆ ชัด ๆ	ชีวะก็ดี, เสถ์ก็ดี ไม่มีในน้ำ	น้ำปกคิสงบนิ่งไม่หวั่นไหว ส่วนที่ หวั่นไหวพระกำลังความร้อนและ แรงกระทบอื่น ๆ ^{๒๒๖}
---	---------------------------------	----------------------------------	---

นิปปัญจวรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	บุรุษผู้สามารถทำ ผลประโชชน์สำเร็จ ได้คนเดียว	ภิกษุปราศจากกรรม เป็นเครื่องเนินช้า	เป็นผู้วิสุทธวิสามนภาวะมีวิสาขมอัน อบรมแล้ว ^{๒๒๗}
๒	บุรุษผู้อ่อนแอทราม กำลังมีบุญน้อยได้ รับราชสมบัติมีอา ทรงไว้ได้	เพศนราวาสไม่อาจทรง ความเป็นพระอรหันต์ ไว้ได้ต้องบวชหรือ นิพพานในวันนั้น	เป็นเพศที่ไม่สงบมีเพศทรามกำลังเป็น โทษของคฤหัสถ์ ^{๒๒๘}
๓	ลม	นิพพาน	เป็นสิ่งที่มืออยู่จึงสัมผัสได้ด้วยมือใน วิญญูญาณเท่านั้น ^{๒๒๙}

เวตสันตวรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	บุรุษผู้ไร้ทรัพย์ แสวงหาทรัพย์	พระเวตสันตครวาช ทานเพื่อการได้มาซึ่ง พระอภัยบุญคุณญาณ	การสละทรัพย์เพื่อได้สิ่งที่มีความหมาย หมายไว้ ^{๒๓๐}

^{๒๒๖} มัชชีนุท. (บาลี) ๒๘๖๐.^{๒๒๗} มัชชีนุท. (บาลี) ๒๘๗๔.^{๒๒๘} มัชชีนุท. (บาลี) ๒๘๗๖.^{๒๒๙} มัชชีนุท. (บาลี) ๒๘๗๑.^{๒๓๐} มัชชีนุท. (บาลี) ๒๘๙๔.

๒	ข้าวถูกทุบกับชก กับข้าวสาลี	ออกสอกกับกุศล	มีค่า มีราคาต่างกันกุศลให้ความเจริญ พอใจส่วนออกสอกให้ผลเป็นทุกข์ให้ผล เร็วเพราะเป็นของต่ำคือย ^{๓๓๓}
๓	เจ้าของบ้านจัด อาหารไว้แต่แขกไม่ รับประทาน	การทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย ถ้าผู้ตายไม่ได้รับ ผู้ให้ ก็ไม่ได้รับผล	ผู้ตายไม่ได้อยู่ในจำพวกที่จะได้รับแห่ง ผลบุญกุศลที่อุทิศอุทิศไปให้ บุญเป็น ของพ่ายจะไม่มีสูญ ^{๓๓๔}
๔	-เงา -กระเจก	-นิมิต -จิต	-เป็นสิ่งที่ซ่อนไปหาจิต -นิมิตมาสู่จิตทำให้เกิดความฝัน ^{๓๓๕}
๕	-ผลไม้ที่ถูกที่หั่นลง -ผลไม้มืดบดที่หั่นลง	-กาลมรณะ -อกาลมรณะ	-ตายคามอายุขัยเพราะบุญกรรม -ยังไม่ถึงเวลาตายแต่ตายก่อน ^{๓๓๖}
๖	บุรุษพยายมยก ภูเขาเขินรุ	เด็กอายุต่ำกว่า ๗ ขวบ ยังไม่สามารถบรรลุน มรรคผลนิพพานได้	กำลังใจไม่พอกับน้ำหนักแห่งมรรคผล นิพพาน ไม่มีความคิดที่จะ สาวหาเหตุผลให้ ^{๓๓๗}
๗	การเสวยราชสมบัติ	นิพพานมีความไม่มีทุกข์	เพราะชำระทุกข์ให้หมดจก ^{๓๓๘}
๘	ปลาในทะเลมี จำนวนเท่าไร	รูปพรหมสัณฐานของ นิพพานเป็นเช่นไร	ไม่สามารถแสดงได้ นิพพานไม่มีตัว คน, ไม่มีเหตุปัจจัย ^{๓๓๙}
๙	-กองไฟ -บุรุษหนีออกจาก กองไฟได้ แล้วไป อยู่ที่ปราศจากไฟ	-กิลส -บุคคลปฏิบัติชอบ ใช้ โยนิโสมนสิการกระทำ นิพพานให้แจ้ง	-ทำให้เกิดทุกข์ ความแสร้งร้อน -เป็นผู้ปราศจากกิเลสได้รับความสุข อย่างยังจากการปฏิบัติชอบ ^{๓๔๐}

^{๓๓๓} มติญ. (บาลี) ๓๐๓.^{๓๓๔} มติญ. (บาลี) ๓๐๕.^{๓๓๕} มติญ. (บาลี) ๓๐๗.^{๓๓๖} มติญ. (บาลี) ๓๐๑.^{๓๓๗} มติญ. (บาลี) ๓๒๑ – ๓๒๒.^{๓๓๘} มติญ. (บาลี) ๓๒๔.^{๓๓๙} มติญ. (บาลี) ๓๒๕.^{๓๔๐} มติญ. (บาลี) ๓๒๒.

๑๐	ไฟไม่ปรากฏที่คัง	นิพพาน ไม่ปรากฏที่คัง	กำหนดไม่ได้ว่าอยู่ที่ไหน ๆ แต่ถ้าบุคคลบำเพ็ญศีล,สมาธิ,ปัญญา อย่าง แก่ถ้านิพพานก็เกิดได้ ^{๑๐๑}
----	------------------	-----------------------	--

๔.๖.๕. อนุมาณปัญหาทัณฑ์

อนุมาณปัญหาทัณฑ์ การสนทนาถึงสิ่งที่ไม่สามารถทราบได้ด้วย การเห็น หรือสัมผัส แต่ทราบได้ด้วยการคาดคะเนโดยรู้หลักฐานที่มีอยู่ เพื่อให้ทราบว่สิ่งนั้น ๆ มีอยู่จริง ๆ ทราบโดยอุปมา – อุปไมย ดังนี้

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	ปฐมกัมภีร์มี เสวตฉัตรเป็นคัน	พระพุทธรูปมีอยู่จริง	มีโพธิปักขิยธรรมและธรรมอื่น ๆ เป็นหลักฐาน ^{๑๐๒}
๒	นายขมังธนูผู้ฉลาด ควรเป็นศินย์ได้ ศึกษาศิลปะต่าง ๆ	กฤหัสถ์บรรลุมรรค เพราะอาศัยอภิญญา ๑๓	เป็นผู้มีการอบรมมาหลายภพหลายชาติ มาชาตินี้จึงสามารถทำบาท พระนิพพานให้แจ้งได้ ^{๑๐๓}

๔.๖.๖. โอปัมมกตาปัญหาทัณฑ์

โอปัมมกตาปัญหาทัณฑ์ ทัณฑ์นี้กล่าวถึงอุปมาล้วน พระเจ้ามีล้นท์ขอให้พระนาคเสนอธิบายลักษณะของพระอรหันต์กับสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต เพื่อให้เข้าใจได้ง่ายและชัดเจน เปรียบเทียบโดยอาศัยสิ่งที่บุคคลคุ้นเคย และเห็นอยู่ประจำตัวอย่างเช่น องค์แห่งไก่เวลาจะกินอาหารต้องขยี้พื้นดินเสียก่อนแล้วจึงกินอาหารที่ควรจิกกินได้ฉันใด พระโฆทวจระดังพิจารณาทุกครั้งก่อนบริโภคว่า เรานบริโภคอาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมีมาเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง ทว่าเพื่อระงับความเบียดเบียนเพื่ออนุเคราะห์พระพรหมจรรย์เท่านั้น คอนท้ายอุปมายังมีคาถาแสดงไว้ให้เกิดความชัดเจนด้วย

^{๑๐๑} มิสฺสฺนท. (บาลี) ๑๓๑๕ - ๑๓๑๖.

^{๑๐๒} มิสฺสฺนท. (บาลี) ๑๓๑๕.

^{๑๐๓} มิสฺสฺนท. (บาลี) ๑๓๑๖.

แบ่งเป็น ๘ วรรค แต่ละวรรคมีปัญหายุ่ง ๑๐ ข้อ ยกเว้นกุ่มวรรคมีอยู่ ๘ ข้อ รวมเป็น ๖๘ ข้อ ดังนี้

กัทรภาววรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	ลา	พระโยคาวจร	การปรารภความเพียร,นอนน้อย,ไม่เลือกสถานที่นอน ^{๓๔๖}
๒	ธรรมคาไก่ -หลีกเว้นตามกาล -หากินเวลาสว่าง -ใช้เท้าเขี่ยก่อนกิน -กลางวันคาสว่าง กลางคืนกลั้วคาบอด -เมื่อถูกไล่ก็ไม่ทั้งรัง	ธรรมคาพระโยคาวจร -ทำกิจวัตรอันเหมาะสม -ออกทำกิจตามหน้าที่ -พิจารณาก่อนจึงบริโภค -คาไม่บอดทั้งเหมือน คนคาบอด -ไม่ละสติสัมปชัญญะ	-เป็นผู้ไม่บกพร่องในกิจวัตร -ออกจากที่อยู่เพื่อปฏิบัติธรรม -เพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งร่างกายนี้ -เหมือนคนคาบอด,ปูหนวก,เป็นใบ้, ทั้งที่มีได้เป็นเช่นนั้น -มีกิจอย่างอื่นมากมายแต่ไม่ละทั้ง โยนิโสมนสิการ ^{๓๔๗}
๓	กระแสมิศักดิ์รุกราน ที่พองพองของคน กัฬสรวนของงู	พระโยคาวจรมีกิเลสรว กวนใช้สติป้องกัน	กิเลสเกิดขึ้นก็ใช้สติปฏิฐานต่อสู้กับ กิเลสทั้งหลาย ^{๓๔๘}
๔	องค์ ๒ พ้อเสียเหลือ -ยอมซ่อนอยู่ในที่ลับ -เนื้อที่มันคละครึบ ล้มช้างช้างจะไม่นอน	องค์แห่งพุทธบุร -อยู่ในที่สงัดเจริญภาวนา -ไม่ทิ้งบริโภคนิเวศน์ที่ ได้มาในทางที่ผิด	-เพื่อการไม่ปฏิสนธิในภพต่อ ๆ ไปอีก -ทำอาชีวะของคนให้บริสุทธิ์ ^{๓๔๙}

^{๓๔๖} มัชฌิม. (บาลี) ๑๓๕.

^{๓๔๗} มัชฌิม. (บาลี) ๑๓๕ - ๑๓๖.

^{๓๔๘} มัชฌิม. (บาลี) ๑๓๖.

^{๓๔๙} มัชฌิม. (บาลี) ๑๓๗.

๕	แม่เสียเหลืออดตั้ง ครรภ์หนเดียว	พระโยคาวจรพึงเห็น การเกิดเป็นทุกข์แสน สาหัสครั้งเดียว	มีความพยายามคิดสังโยชน์ทำลาย ค้นหาเพื่อจะไม่กลับมาเกิดอีก ^{๔๖}
๖	เด้าหคหัวและขาเข้า กระดองเมื่อเห็นภัย	พระโยคาวจรสำรวจ อินทรีย์ เป็นที่ตั้ง กำหนด	มีสติสัมปชัญญะอยู่ตลอดและ ประคองใจมิให้ตกไปในกิเลส ^{๔๗}
๗	ปีย้อมคถ้อยเสียงตาม ลมคนเป่า	พระโยคาวจรประพฤติ ตามคำสอนของพระ พุทธเจ้า	ได้รับอานิสงส์ตามที่สมควรแก่กรรม ที่ปฏิบัติโดยถำดับ จนบรรลุพระ นิพพานเป็นที่สุด ^{๔๘}
๘	ไผ่ต้องลม คอยแตะจะ โอนเอนไปตามลม	พระโยคาวจรมีใจเสมอ ในพระเอระ, พระโหม, พระรูนกลาง	มีความประพฤติอันเหมาะสมต่อท่าน เหล่านั้น ไม่ประพฤติโต้แย้งท่านผู้ เป็นนักปราชญ์ ^{๔๙}
๙	กาเป็นสัตว์รังเกียจคือ อันตราย	พระโยคาวจรรังเกียจ ต่อความชั่ว	ระวังมิให้กิเลสเกิดขึ้นในจิตใจ มีสติ อยู่ทุกเมื่อ ^{๕๐}
๑๐	ถึงอาศัยอยู่ร่วมไม้ใหญ่ ที่ป้องกันภัยได้	พระโยคาวจรต้องอาศัย กัลยาณมิตรเป็นต้น	อาศัยครูอาจารย์คอยชี้แนะในสิ่งที่ถูก ต้อง ชำนาญสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ ^{๕๑}

^{๔๖} มีอัญ. (บาลี) ๓๑๖.

^{๔๗} มีอัญ. (บาลี) ๓๑๖.

^{๔๘} มีอัญ. (บาลี) ๓๑๖ - ๓๑๗.

^{๔๙} มีอัญ. (บาลี) ๓๑๗.

^{๕๐} มีอัญ. (บาลี) ๓๑๗.

^{๕๑} มีอัญ. (บาลี) ๓๑๗.

วรรคที่ ๒

สมุทรพรรณ

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	เดาน้ำค้ำลือออกไปบน คันไม้เป็นคัน	พระโศกาวจรพึงใช้จิต ยึดอารมณ์งอกงามใน ความเป็นพระอรหันต์	ใช้วิปัสสนาจิตทำกรรมฐานคือรูป นามให้เป็นอารมณ์ จนกระทั่งทำพระ นิพพานให้แจ้ง ^{๒๒๖}
๒	ใบบัวเกิดในน้ำแต่ น้ำไม่ติดใบบัว	พระโศกาวจรไม่ติดใน ตระกูล ตาก อยศเป็นคัน	ไม่ถูกสิ่งต่าง ๆ ครอบงำด้วยอำนาจ คัมภีรและอุปาทาน ^{๒๒๗}
๓	พิรย้อมงอกงามใน เนื้อนาอันดี	บุคคลมีศีลเป็นปัจจัยได้ นิพพานสมบัติเป็นคัน	คุณธรรมย่อมเกิดกับบุคคล พระโศกาวจรเป็นนิมิต ^{๒๒๘}
๔	ไม้ขนานางออกดอกอยู่ ใต้ดินเมื่อแก่รอบ เพียงวันเดียวสูงได้ ถึง ๑๐๐ ศอก	พระโศกาวจรทำสมณ ธรรมให้บริบูรณ์ใน เรือนว่าง ทำคุณธรรม ทั้งหลายให้เกิดขึ้น	ลักษณะการบำเพ็ญเพียรเมื่อกระทำ จนถึงที่สุดแล้วก็ได้รับอานิสงส์ตาม สมควรแก่การปฏิบัติธรรม ^{๒๒๙}
๕	เรือหาคนข้ามฝั่ง	พระโศกาวจรเรือชน สัตว์ให้พ้นทุกข์	เมื่อตนเองมีความพร้อมด้วยคุณ ธรรมก็แนะนำคนอื่นด้วย ^{๒๓๐}
๖	เรือจมในน้ำลึกมิได้ เลื่อนไปที่อื่น	พระโศกาวจรทำใจมิให้ ไปตามกิเลสต่าง ๆ	อย่ายึดคิดในโลกธรรมจงตั้งอยู่ใน ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสดีแล้ว ^{๒๓๑}

^{๒๒๖} มัชฌิมก. (บาลี) ๓๔๔.^{๒๒๗} มัชฌิมก. (บาลี) ๓๔๕.^{๒๒๘} มัชฌิมก. (บาลี) ๓๔๖.^{๒๒๙} มัชฌิมก. (บาลี) ๓๔๗.^{๒๓๐} มัชฌิมก. (บาลี) ๓๔๗ - ๓๔๘.^{๒๓๑} มัชฌิมก. (บาลี) ๓๔๘.

๗	เสากระโคงทรงไว้ ซึ่งเชือกเป็นคัน	พระโยคาวจรทรงไว้ซึ่ง ศัพทัมปฏัญญะตลอด	มีสติสัมปชัญญะทุกอิริยาบถ ไม่ ปล่อยจิตให้ไปในอารมณ์ต่างๆ ^{๔๔}
๘	คันหนรู้ทางปลอด ภัยและมีอันคราย	พระโยคาวจรพึงรู้แจ้ง ธรรมเป็นกุศลและอกุศล	คัดเลือกเอาสิ่งที่ประโชชน์ และ สละสิ่งที่ไม่มีประโยชน์ ^{๔๕}
๙	ถูกหรือคิดว่า เรา อาศัยเรือกินจึงไม่ ควรประมาทดูแล เรืออย่างดี	พระโยคาวจรจึงเป็นผู้ ไม่ประมาทในร่างกาย พิจารณาอยู่เป็นนิจ	ดูแลรักษาร่างกายเพื่ออาศัยร่างกายนี้ ทำความเพียรเพื่อให้พ้นจากทุกข์ใน สังสารวัฏนี้ ^{๔๖}
๑๐	มหาสมุทรมืองค์ ๕ -ไม่ปะปนซากศพ -ทรงไว้ซึ่งขุมแก้ว -อยู่ร่วมด้วยภูคใหญ่ -ไม่สิ้นฝั่ง -อ่อนไม่เต็มด้วยน้ำ	พระโยคาวจรต้อง -ไม่ปะปนด้วยความชั่ว -ได้มรรคผลนิพพาน -อาศัยกัลยาณมิตร -ไม่ก้าวล่วงสิกขาบท -ไม่รู้จักอัมด้วยคุณธรรม	-สละส่วนที่ไม่ดีออกจากจิตใจ -ได้สัมมตพระธรรม -อาศัยอุปัชฌาย์อาจารย์แนะนำ -มีเหตุให้อินทรีย์ไม่ล่วงสิกขาบท -บำเพ็ญจนบรรลุนิพพาน ^{๔๗}

วรรคที่ ๓

ปฐวีวรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	แผ่นดินไม่มีช่อง ไม่มีโพรงหนาทึบ	พระโยคาวจรมีศีล บริสุทธิ ไม่ทะลุ ไม่ด่าง	ป้องกันมิให้ความชั่วเกิดขึ้นใน จิตใจ มีศีลเป็นกำแพงกัน ^{๔๘}

^{๔๔} มัชฌิม. (บาลี) ๓๘๘.^{๔๕} มัชฌิม. (บาลี) ๓๙๐.^{๔๖} มัชฌิม. (บาลี) ๓๙๐.^{๔๗} มัชฌิม. (บาลี) ๓๙๑ - ๓๙๒.^{๔๘} มัชฌิม. (บาลี) ๓๙๓.

๒	น้ำบริสุทธิใส ไม่ขุ่นมัว	พระโยทวารมโหจาระ บริสุทธิ	ชำระกายวาจาใจให้บริสุทธิ ไม่ขุ่นมัว ด้วยกิเลสต่าง ๆ ^{๖๓}
๓	ไฟกำจัดความมืด	พระโยทวารพยายาม กำจัดอวิชชา	การกำจัดกิเลสออกจากจิตใจให้ บริสุทธิทำให้เกิดปัญญา ^{๖๔}
๔	ลมไม่ปรากฏว่ามี สถานที่อยู่	พระโยทวารปราศจาก ที่อยู่ประจำ ไม่มี ความคุ้นเคย	ไม่ยึดติดกับสถานที่อยู่ บ้านเพียเพียร ไปเรื่อย ๆ โดยไม่มีความปลื้มกับ สถานที่และบุคคล ^{๖๕}
๕	ภูเขาเป็นของแข็งไม่ เจือปนสิ่งอื่น	พระโยทวารเป็นผู้ไม่ อยู่ระคนด้วยหมู่คณะ	ยินดีในสถานที่อันสงบเงียบ สันโดษ อยู่ผู้เดียว
๖	อากาศใคร ๆ จะถือ เอามิได้	พระโยทวารอันกิเลส ไม่พึงรั้งได้	ความทุกข์ไม่สามารถยึดติดในจิตใจ มีคุณธรรมต่าง ๆ ป้องกัน ^{๖๖}
๗	พระจันทร์ฉายรัศมี ในกลางคืน	พระโยทวารต้องเป็นผู้ เจียมตน	ไม่หลุกหลิกด้วยหมู่คณะ ^{๖๗}
๘	พระอาทิตย์ย่อม กำจัดเสียซึ่งความมืด	พระโยทวารย่อมกำจัด อวิชชาให้หมดไป	มีความสว่างไสวเกิดขึ้นในจิตใจ โดย ปราศจากกิเลส ^{๖๘}
๙	ท้าวสักกะยกย่อง ทวยเทพให้ว่าเรไร	พระโยทวารร่าเริงใน กุศลธรรมเป็นนิตย์	ไม่มีความขมในการทำความดี ^{๖๙}

^{๖๓} มัชฌิม. (บาลี) ๓๕๔.

^{๖๔} มัชฌิม. (บาลี) ๓๕๔.

^{๖๕} มัชฌิม. (บาลี) ๓๕๖.

^{๖๖} มัชฌิม. (บาลี) ๔๐๐.

^{๖๗} มัชฌิม. (บาลี) ๔๐๑.

^{๖๘} มัชฌิม. (บาลี) ๔๐๒.

^{๖๙} มัชฌิม. (บาลี) ๔๐๓.

๖	สุนัขจึงจอกได้ของกินแล้วไม่รังเกียจ	พระโยคาวจรได้อาหารแล้วไม่รังเกียจ	พิจารณาอาหารแล้วฉันพอถึงอัคภาพให้เป็นไปเท่านั้น ^{๔๙}
๗	เมื่อเห็นคนเข้าสี่วังหนีไป	พระโยคาวจรเมื่อกิเลสเข้าใกล้ไม่ยอมจิตเข้าหา	ไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิเลสที่เกิดขึ้นพยายามออกห่างจากกิเลสนั้น ^{๕๐}
๘	โคยอมเดินตามทางที่เขาเค้นไป	พระโยคาวจรเชื่อฟังโอวาทของปราชญ์	ไม่ประพฤตินอกอุ้งนอกหาง ย่อมได้รับอานิสงส์ตามสมควร ^{๕๑}
๙	สุกรมเมื่อถึงฤดูร้อนยอมเข้าไปหาน้ำ	พระโยคาวจรเมื่อจิตจุ่มด้วยโทสะเข้าหาเมตตา	แก้ไขสิ่งที่ไม่ให้ดีขึ้น ถ้าจักความชั่วด้วยความดี ^{๕๒}
๑๐	ช้างเมื่อเที่ยวไปในป่าก็ทำลายแผ่นดิน	พระโยคาวจรพิจารณาร่างกายแล้วทำลายกิเลส	ให้รู้เป็นกองทุกข์ เพราะอาศัยการเกิดจึงคัดค้านเหตุแห่งทุกข์ ^{๕๓}

วรรคที่ ๕
สี่หรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบกับ
๑	ราชสีห์เป็นสัตว์สะอากไม่มัวหมอง	พระโยคาวจรมีจิตบริสุทธิ์ไม่หม่นหมอง	ปราศจากกิเลสเป็นเครื่องทำให้เศร้าหมองและรักษาใจเสมอ ^{๕๔}
๒	นกจากพรางไม่ทิ้งนางนกตลอดชีวิต	พระโยคาวจรไม่ทิ้งโยนิโสมนสติการ	มีความยึดมั่น มั่นคงไม่ปล่อยจิตให้ล่องลอยไปตามกิเลส ^{๕๕}

^{๔๙} มีอัญท. (บาลี) ๔๐๗.

^{๕๐} มีอัญท. (บาลี) ๔๐๘.

^{๕๑} มีอัญท. (บาลี) ๔๑๐.

^{๕๒} มีอัญท. (บาลี) ๔๑๑.

^{๕๓} มีอัญท. (บาลี) ๔๑๒.

^{๕๔} มีอัญท. (บาลี) ๔๑๓.

^{๕๕} มีอัญท. (บาลี) ๔๑๔.

๓	นางนงเงือกขอมหึง คู่ของตัว	พระโยทวารมรเมื่อเกิด เกิดขึ้นที่ใต้อาสนวิหาร	มีสติตั้งมั่นทำกับอยู่เสมอ มีจิตจดอยู่ กับการทำลายอกิเลส ^{๔๑๖}
๔	นกกะระจอกเทศอยู่ ในเรือนคนอื่นแต่ ไม่ถือเอานิมิต	พระโยทวารมรเมื่อเข้าสู่ ตระกูลใด ๆ ไม่ถือเอานิมิต ในบุคคลและสิ่งของ	ระมัดระวังไม่ให้ค้ำหาอุปาทานเกิด ขึ้นในจิตใจ พึงเป็นผู้วางเฉยทำสมาธิ ภาวให้ปรากฏ ^{๔๑๗}
๕	นกเค้าเมื่อโกรธกา กลางคืนก็นำเสียง	พระโยทวารมรอยู่ในที่ สงัดผู้เดียวนำวิชา	การกำจัดอวิชชาให้หมดไปจากจิตใจ ของคน ^{๔๑๘}
๖	นกกระชาบร้องขึ้น บอกกลางดึกดึก	พระโยทวารมรเมื่อแสดง ธรรมบอกทุกข์และสุข	สร้างปัญญาให้เกิดขึ้นแก่ชนผู้ฟังธรรม ให้รู้ดีและชั่ว ^{๔๑๙}
๗	ค้างคาวเข้าไปใน เรือนบินรอบ ๆ ก็ ออกมา ไม่พักอยู่	พระโยทวารมรเข้าไป บิณฑบาตตามลำดับ ตรอกแล้วก็กลับ	ไม่มีความกังวลยึดติดอยู่ในสถาน ที่นั้น ๆ ไม่พัวพันอยู่ในสถาน ที่นั้น ๆ ^{๔๒๐}
๘	ปลิงเกาะดูดเลือด ตรงไหนแล้ว ก็ เกาะแน่นตรงนั้น	พระโยทวารมรเมื่อ ปฏิบัติจิตหนึ่งใน อารมณ์ใด ก็ยึดอารมณ์ นั้นไว้นั่น	มีความมั่นคงในอารมณ์ชนิดใดชนิด หนึ่ง จนจิตบริสุทธิ์ตั้งมั่นและได้คัม ภีร์อิทธิวิมุติ ^{๔๒๑}
๙	งูขมไปด้วออก หลีกเล็งคันหญ้า	พระโยทวารมรไปด้ว ปัญญา	ใช้ปัญญาดำรงสิ่งที่มีลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ^{๔๒๒}

^{๔๑๖} มิสฺสฺส. (บาลี) ๔๑๖.^{๔๑๗} มิสฺสฺส. (บาลี) ๔๑๖.^{๔๑๘} มิสฺสฺส. (บาลี) ๔๑๗.^{๔๑๙} มิสฺสฺส. (บาลี) ๔๑๗.^{๔๒๐} มิสฺสฺส. (บาลี) ๔๑๘.^{๔๒๑} มิสฺสฺส. (บาลี) ๔๑๘.^{๔๒๒} มิสฺสฺส. (บาลี) ๔๑๙.

๑๐	ภูเหล็กมพร่องเป็น นิตย์ ได้อาหารพอ ประทังชีวิตเท่านั้น	พระโยทวารเจียวไป เพื่อภิกษา รุ้จักประมาณ ในการบริโภค	ไม่ละโมภในอาหาร แม้ได้มากก็รู้ จักใช้สอยพอประมาณ ^{๑๐๑}
----	--	--	--

วรรคที่ ๖

มักกฎรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	แมงมุมจับแมลง หรือบึ้งคิดโยமாகิน	พระโยทวารทำโยคือ สติปัญญาที่ทวารทั้ง ๖ มีคาเป็นคันเพื่อฆ่ากิเลส	มีสติเท่าทัน กิเลสที่เกิดขึ้นเมื่อใดก็ใช้ สติปัญญาฆ่ากิเลสเมื่อนั้น อย่าให้กิเลส ขึ้นในใจเราได้ ^{๑๐๒}
๒	ทารกตื่นขึ้นร้องไห้ อยากกินนมมารดา	พระโยทวารรุ่มแร่ ประโชชน์คนเท่านั้น	เป็นผู้ไม่ประมาณ ปราศจากความเพียร มี จิตตั้งมั่นทุกอิริยาบถ ^{๑๐๓}
๓	เต่าเหวี่ยงที่ยาวหลัก เลี่ยนน้ำเพราะกลัว น้ำ ทำให้มีอาสูอื่น	พระโยทวารเห็นภัยใน ความประมาณเป็นนิจ จึงหลักเลี่ยน	สละความประมาณและรักษาความไม่ ประมาณชื่อว่าปฏิบัติโกธพระ นิพพาน ^{๑๐๔}
๔	ปาฐกปิดบังจนที่ สกปรกไว้ได้	พระโยทวารไม่เปิด เผยความผิดของผู้อื่น	ไม่เพ่งโทษของผู้อื่น ถึงถูกผู้อื่นฉนาก็ ไม่ควรเปิดเผย ^{๑๐๕}
๕	คันไม้มีร่มเงาให้ หมู่ชนอาศัย	พระโยทวารจรดือนรับ ด้วยอามิสปฏิสันถาร และธรรมปฏิสันถาร	ไม่เลือกปฏิบัติว่าผู้หนึ่งจะมีฐานะ อย่างไร คือเว้นจากอคติ ^{๑๐๖}

^{๑๐๑} มัชฌิม. (บาลี) ๔/๒๐.^{๑๐๒} มัชฌิม. (บาลี) ๔/๒๑.^{๑๐๓} มัชฌิม. (บาลี) ๔/๒๒.^{๑๐๔} มัชฌิม. (บาลี) ๔/๒๒.^{๑๐๕} มัชฌิม. (บาลี) ๔/๒๓.^{๑๐๖} มัชฌิม. (บาลี) ๔/๒๔.

๖	เมจเฟ่นยอมชำระ ฐิติหรือโกลได้	พระโยคาวจรยอมชำระ ล้างฐิติคือกิเลส	ใช้ธรรมะของพระพุทธเจ้าชำระกิเลสที่ เกิดในใจให้หมดไป ^{๔๔}
๗	แก้วมณีเป็นของ หมคจกเกลี้ยงกลา	พระโยคาวจรเป็นผู้มี อาชิพหมคจกส่วนเดียว	ไม่แสวงหาในทางที่คิดไม่ควรแก่ สมณะ มีศีลบริสุทธิ ^{๔๕}
๘	พราณเนื่อนอน หลับน้อย	พระโยคาวจรต้องหลับ น้อย	เป็นผู้มีความเพียรมาก ปฏิบัติธรรมให้ มาก ^{๔๖}
๙	พราณเบ็ดฆ่าปลา ตัวเล็ก ๆ แต่ได้ लाभ มาก	พระโยคาวจรละอามิส ในโลกเล็กน้อยเพื่อให้ ผลอันยิ่งใหญ่ทางธรรม	ไม่ยึดติดแม้สิ่งที่เป็นอภิหารณณ์เล็กน้อย เพื่อได้โลกุตตรธรรมอันยิ่งใหญ่ ^{๔๗}
๑๐	ช่างไม้ย่อมถากไม้ ไปคามเส้นบรรทัด	พระโยคาวจรพึงถาก กิเลสทั้งหลายเสีย	มีคุณธรรมตามขั้นคือนคือ มีศีล สมาธิ ปัญญา ทำลายกิเลส ^{๔๘}

วรรคที่ ๗

กุมภวรรค

ที่	อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบเทียบ
๑	หม้อเต็มด้วยน้ำ ย่อมไม่ส่งเสียงดัง	พระโยคาวจรเมื่อได้คุณ วิเศษแล้วไม่โอ้อวด	ไม่เบียดเบียนคนอื่นด้วยการยกตนข่มผู้ อื่นด้วยความดีของตน ^{๔๙}
๒	กาลักน้ำสูบน้ำไว้ แล้วก็คายออก	พระโยคาวจรย่อมคาย สิ่งที่ไม่ได้ออกจากจิตใจ	รู้จักขบส่วนที่ดีไว้แล้วคายส่วนที่ไม่ดี ทิ้ง ^{๕๐}

^{๔๔} มัชฌิม. (บาลี) ๔๒๕.^{๔๕} มัชฌิม. (บาลี) ๔๒๖.^{๔๖} มัชฌิม. (บาลี) ๔๒๗.^{๔๗} มัชฌิม. (บาลี) ๔๒๘.^{๔๘} มัชฌิม. (บาลี) ๔๒๘.^{๔๙} มัชฌิม. (บาลี) ๔๒๙.^{๕๐} มัชฌิม. (บาลี) ๔๓๐.

๓	ร่วมก้านอยู่เหนือ ศรียะ	พระโยทวจรมีจิตใจ เหนือกิเลส	มิให้จิตใจตกอยู่ภายใต้อำนาจกิเลส ^{๑๖๑}
๔	นามีคัมเพื่อกันน้ำ ไว้เลี้ยงข้าว	พระโยทวจรมีหัวใจและ โอศติปะปะเป็นเครื่องกัน	จิตใจจงงามด้วยคุณธรรมและกันมิ ให้ความชั่วเกิดขึ้น ^{๑๖๒}
๕	ยาย่อมกำจัดพิษ สัตว์กัดเป็นคันได้	พระโยทวจรกำจัดพิษ คือ รากะ โทสะ โมหะ	มีสมณะและวิปัสสนาเป็นเครื่องกำจัด ทำจิตใจให้สะอาด ^{๑๖๓}
๖	โกชนะให้เกิดกำลัง	พระโยทวจรต้องให้ เกิดกำไรคือผลบุญ	ชักชวนสัตว์ทั้งหลายในทางกุศล มีประโยชน์เว้นความชั่ว ^{๑๖๔}
๗	นายฆมังรณหัตถ์ยังใน เวลาเช้าเย็นเป็นนิตย์	พระโยทวจรตั้งใจไว้ อารมณห์หมั่นพิจารณา	มีการปรารภความเพียรเป็นประจำ ^{๑๖๕}

๔.๖.๗ นิคมมกดา

นิคมมกดา คำบรรยายเมืองบรูจฉาวีลีขนา พระเจ้ามิลินท์พร้อมด้วยข้าราชการ
บริวารพร้อมกันประชุมอัญชติถวายนมัสการ พระเจ้ามิลินท์มีพระราชหฤทัยเบิกบานอึ้ง
ทรงเล็งเห็นสาระในพระพุทธศาสนา สันความสงสัยในพระรัตนตรัย ทรงเลื่อมใส
พระนาทเสน อานิสงส์การบรรพชา อานิสงส์ในข้อปฏิบัติและอิริยาบถของพระเถระเป็นผู้
หมกพิภุมานะ เหมือนพญานาคที่ถูกอดเชื้อา ครวสว่า สาธุ สาธุ พระนาทเสน ปัญหาอัน
เป็นพุทธวิธี พระผู้เป็นเจ้าได้แก้ไขแล้ว ผู้อื่นยกพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระ ไม่มีผู้ใด
เสมอเหมือนพระนาทเสนในการแก้ปัญหา ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอดโทษให้แก่โยม ในการที่
โยมได้ล่วงเกิน จงจำโยมไว้ว่าเป็นอุบาสนในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป

^{๑๖๑} มัชฌิม. (บาลี) ๔๓๑.

^{๑๖๒} มัชฌิม. (บาลี) ๔๓๒.

^{๑๖๓} มัชฌิม. (บาลี) ๔๓๓.

^{๑๖๔} มัชฌิม. (บาลี) ๔๓๓.

^{๑๖๕} มัชฌิม. (บาลี) ๔๓๕.

พระเจ้ามิลินท์มอบวิหารถวายพระนาคเสน ประณิบัติพระนาคเสนและ
พระอรหันต์ด้วยปัจจัย ๔ ต่อมาพระเจ้ามิลินท์ทรงมอบราชสมบัติให้พระราชโอรสแล้ว
พระองค์เสด็จออกบรรพชา เจริญวิปัสสนาจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๑๑๑}

๔.๗ วิเคราะห์วิธีตอบคำถามของพระนาคเสน

จากการศึกษาผู้วิจัยได้พบว่า พระนาคเสนได้นำวิธีสนทนาของพระพุทธเจ้า
มาใช้กับพระเจ้ามิลินท์ มีข้อแม้ที่พระนาคเสนได้กล่าวว่า การสนทนาครั้งนี้ใช้คำพูดอย่าง
ที่บัณฑิตใช้พูดสนทนากัน อย่าใช้คำพูดอย่างที่พระราชารับสั่ง พระเจ้ามิลินท์ควรทราบว่า
สนทนาแบบบัณฑิตเป็นอย่างไร และสนทนาแบบ พระราชาเป็นอย่างไร ? พระนาคเสน
ถวายพระพรว่า บัณฑิตเมื่อสนทนากัน ย่อมผูกปัญหาน้ำง แกปัญหาน้ำง ตอบโต้กันบ้าง
บัณฑิตย่อมไม่ขุ่นเคืองกันเพราะวาทะ ส่วนพระราชาราช เมื่อสนทนากัน พระราชาทรงอิน
เรื่องใดเรื่องหนึ่ง ผู้ใดไม่คล้อยตามเรื่องที่ทรงอินนั้น ก็จะรับสั่งให้ลงทัณฑ์ผู้นั้น พระเจ้า
มิลินท์ได้เลือกวิธีสนทนาแบบบัณฑิต เมื่อได้ข้อตกลงกันจึงเริ่มสนทนากันในหัวข้อ
ความมีและความไม่มีพระพุทธเจ้า

พระเจ้ามิลินท์ : พระคุณเจ้าเคยเห็นพระพุทธเจ้าหรือไม่

พระนาคเสน : ไม่เคยเห็น

พระเจ้ามิลินท์ : อาจารย์ของพระคุณเจ้าเล่าเคยเห็นหรือไม่

พระนาคเสน : ไม่เคยเห็น

^{๑๑๑}มิลินโท ราชชา อคิริย ปุคคิททโย สุนธิตถมาททโย พุทธสาธเน สวณคิโน รตนคตย
สุมิกกะโย นิคคูลุโฬ นิคคูลุโฬ หุควา เอรุสสุ กุณณสุ ปัพพชฺชาสุ ปฏิปทาสิริธโรปอสุ จ อคิริย ปสนโน
วิสุตคฺคโธ นิราถโย นิหคฆนคฺคณฺโณ สุทฺธสุทฺทาโ จ วัธ กุชคินฺโท เอวมาท “สาธุ ภณฺเด นาคเสน พุทฺธวิธโย
ปญฺโห ตถา วิชฺชจฺจิโต, อิมสฺสุมิ พุทฺธสาธเน จปฺควา ธมฺมเสนาปคิ สารีปุตฺตคฺคเร อญฺเญย ตถา สทฺธิโส
ปญฺหวิธชฺชเน นตฺติ, ขมอ ภณฺเด นาคเสน มม อญฺจธ, อูปาทกํ มํ ภณฺเด นาคเสน ธรรอ อชฺชคคฺค
ปารุณฺเปตี สรณํ คณฺณสิ .

คทา ราชชา สท พลกนยถิ นาคเสนคฺคเร ปิธูปาธิตฺวา มิสฺสนํ นาม วิหาริ การคฺวา เอรุสสุ
นิธฺธาคคฺวา จสุทฺธิ ปญฺเญยถิ นาคเสนํ โภกฺกิตฺเตทถิ สิกฺกฐติ สทฺธิ ปริจวิ ปฺนเป เอรุสสุ ปญฺเญย ปสฺสีติคฺวา
ปฺคคฺคสุทฺธ วรฺชํ นิธฺธาคคฺวา อการสมฺมา อนคาริธํ ปัพพชฺจิตฺวา วิปฺสฺสนํ วทณฺณคฺวา อวคคฺค ปาปฺณมิ. มิสฺสนุท.
(บาธ) ๔๓๖.

พระเจ้านิลินท์ : ถ้าอย่างนั้นพระพุทธเจ้าคงจะไม่มี

พระนาคเสน : พระองค์เคยเสด็จไปทอดพระเนตร แม่น้ำโอหันทิ ที่ป่าหิมพานต์หรือไม่

พระเจ้านิลินท์ : ไม่เคยไปดู

พระนาคเสน : พระชนกของพระองค์ เคยเสด็จไปทอดพระเนตรบ้างหรือไม่

พระเจ้านิลินท์ : ไม่เคยเสด็จไป

พระนาคเสน : ถ้าอย่างนั้น แม่น้ำโอหันทิคงไม่มี

พระเจ้านิลินท์ : มีสิ แต่พระชนกกับข้าพเจ้ามิได้ไปดูเท่านั้น

พระนาคเสน : เช่นเดียวกันนั้นแหละ อาจารย์และอาคมภาพ ก็ไม่ได้เห็นพระพุทธเจ้าเหมือนกัน เพราะว่าเกิดไม่ทัน แต่พระพุทธเจ้ามีจริง สิ่งที่จะนำมายืนยันพิสูจน์ก็คือ โลกุตตรธรรม ๘ ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูงสุด หันวิถีที่คนสามัญจะคิดเห็นได้เอง ต้องเฉพาะแต่ผู้ที่ได้อบรมความดีจนสติปัญญาแก่กล้าเท่านั้น จึงจะเป็นผู้รู้เอง เห็นเองซึ่งธรรมเหล่านั้นได้ ครั้นนำมาเผยแพร่แก่พุทธบริษัทเพื่อให้รู้ตามเห็นตาม เหตุมีโลกุตตรธรรมเป็นพยานอยู่เช่นนี้จึงรู้ได้ว่าผู้แรกคร้สุวัพระธรรมเหล่านั้นซึ่งได้พระนามว่าพระพุทธเจ้ามีจริง^{๑๑๑}

พระนาคเสนได้นำวิคอบปัญหา มาใช้กับพระเจ้านิลินท์ซึ่งเป็นผู้ฉลาดในอรรถธรรมอย่างลึกซึ้งและมีวาทศิลป์ หลังจากพระองค์หยุดพักเรื่องการเมืองใน ๑๒ ปี ทรงใช้เวลานี้คร่ำหวอดพระพุทธานุศาสนานอนมีความแตกฉาน ได้เสด็จออกจากวังไปไล่เลียงถามปัญหากับพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายจนต้องทอดทิ้งวัด ไปอยู่ตามป่าเขา กลายเป็นวิคร้างอยู่ ๑๒ ปี

การที่วิคร้างถึง ๑๒ ปี จากเหตุการณ์ถามปัญหาของพระเจ้านิลินท์ ผู้วิจัยเห็นว่า ลักษณะการถามปัญหาของพระองค์ไม่ใช่ต้องการคำตอบเพียงอย่างเดียวจะเห็นได้ว่า

คราวหนึ่งพระเจ้านิลินท์ได้ไล่เลียงเรื่องการบวชกับพระอาตุปลาเถระ ๓ องค์-
เขยอบวิเณว่า พระคุณเจ้าบวชเป็นพระอยู่อย่างนี้ ต้องการประโยชน์อะไรหรือ

พระอาตุปลาเถระตอบว่า ประโยชน์ที่จะได้คือมีโอกาสดำปฏิบัติศีลธรรมให้
สม่ำเสมอ

^{๑๑๑} ดู นิธิยุท. (บาลี) ๘๖-๘๗.

พระเจ้านิพนธ์กลับได้แย้งไปว่า การปฏิบัติธรรมจะต้องบวชเป็นพระด้วยหรือจึงจะปฏิบัติได้ เป็นฆราวาสขัดข้องกับการปฏิบัติหรือ ? หรือว่าเมื่อปฏิบัติได้ก็ผลประโยชน์อย่างเดียวกัน

พระอาตุปาลเถระทราบอยู่ว่า จะพูดอย่างไรแต่ก็หาทันตีปากพระเจ้านิพนธ์ไม่ ก็ตอบฉวยตามหลักพระพุทธศาสนาว่า เป็นฆราวาสก็ปฏิบัติได้ผลเช่นเดียวกัน เช่นมนุญย์ เทวดา ตลอดไปถึงพรหมใน ๓๑^{๖๖} ภูมิ^{๖๗}นั้น ต่างปฏิบัติได้บรรลุธรรมพิเศษเป็นจำนวนไม่น้อย ทำไมฆราวาสจะปฏิบัติธรรมไม่ได้เล่า

พระเจ้านิพนธ์หาได้ปลงพระทัยเชื่อตามคำตอบนั้นไม่ กลับยกทฤษฎีทางโลก ยกย้อนกลับไปอีกว่า ถ้าอย่างนั้น พระคุณเจ้าบวชอยู่จะมีประโยชน์อะไรเล่า สึกออกมาเป็นฆราวาสเสียไม่ดีกว่าหรือ เพราะเพศฆราวาสก็ประพฤติปฏิบัติศีลธรรมได้ เหตุที่พระคุณเจ้าไม่สึก ยังจินตนาการอยู่ต่อไปเช่นนี้ คงเป็นผลของบาปกรรมที่ทำไว้ในชาติก่อนตามสนองเท่านั้น พระคุณเจ้าลองพิจารณาผู้ถืออุคังศวัตรต่าง ๆ เช่น ฉันทอาหารหนเดียว เมื่อชาติก่อนคงจะเคยเป็นโจรปล้นแย่งอาหารเขากิน มาชาตินี้จึงต้องใช้กรรมกินได้เพียงหนเดียว ผู้ที่ขอบอยู่กลางแจ้ง เมื่อชาติก่อนเคยเป็นมหาโจรปล้นบ้านเรือนที่อยู่ของเขา มาชาตินี้จึงเป็นคนจรจัดไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง ผู้ที่ถือเนสัชชิกอุคังศวัตรต้องหัดบนอน เมื่อชาติก่อนเคยเป็นโจรจี้ดักจับคนเดินทางมาด ึงโงไว้ มาชาตินี้จึงต้องมานั่งไขว่รออยู่โดยไม่มีการพักผ่อนหลับนอน^{๖๘}

ตามที่กล่าวมานี้ เห็นได้ว่า พระเจ้านิพนธ์ทรงมีพระนิสัธเป็นอย่างไร วาทีของพระองค์ไม่เพียงแต่คัดค้านธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างเดียว ยังถาปนปัญหาในลักษณะลงภูมิ ข่มหรือปราบผู้ตอบให้ต้องอับอาย และยังแสดงให้คนทั่วไปเข้าใจว่า ไม่มีผู้อื่นใดในโลกจักรวาลนี้ ิ่งใหญ่ไปกว่าพระองค์อีกแล้ว พระองค์ทรงใช้วาทศิลป์เพื่อขับไล่ภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาโดยทางอ้อม

^{๖๖}สรรพัตถวิโมกข์ภูมิคือกามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๖ อรูปภูมิ ๔ รวม ๓๑ ภูมิ ปฏิสนธิด้วยโณนิ ๔ และวิปากจิต ๑๘ กับรูป ๑, ๓ ใน พระครูสังวรธมมาชีวิตร, บทเรียนในกรรมพระร่วง, (ธนบุรี : โรงพิมพ์ลูกกำพร้า, ๒๕๑๐), หน้า ๖๔.

^{๖๗}ดู นิธินพ. (บาลี) ๑๘-๒๐, นิธินพ. (ไทย) ๑/๒๘.

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า

๑) พระองค์ทรงนับถือศาสนากรีกซึ่งมีพระเจ้า (GODS) อยู่มากมายมาก่อน อาจจะหันคว่ำหาเหตุผลของศาสนากรีกจากพระพุทธศาสนา เพื่อสร้างความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ เสริมพระองค์อีก

๒) พระองค์คิดทำลายพุทธศาสนาเสียก่อนแล้ว ยกองค์ศาสนากรีกขึ้นภายหลัง เมื่อมีพฤติการณ์เบื้องหลังอย่างนี้ จึงชวนให้คิดว่า เพราะเหตุผลอะไรที่ทำให้พระองค์กลายเป็นผู้ยิ่งใหญ่ และในแวดวงวรรณกรรมจึงพิศนุพระองค์ไว้ในโลกแห่งวรรณคดี

ผู้วิจัยเห็นว่า พระองค์ทรงมีปัญญามากช่างคิดช่างถามและหนักแน่นไปด้วยเหตุผล จะเห็นว่าคำถามของพระองค์ล้วนมีความหมาย ทรงเห็นแย้งเพื่อเหตุผลทุกข้อ เจตนาเบื้องต้นอาจเป็นอย่างอื่นจริง แต่เมื่อซักถามเหตุผลจากพระนาเสนจนเป็นที่พอพระทัยแล้วจึงทรงยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา เพราะเหตุที่เป็นคนเจ้าปัญญาช่างคิดช่างถาม พระองค์จึงได้รับยกย่องเป็นผู้ยิ่งใหญ่ในโลกแห่งวรรณคดีว่า เป็นนักค้นคว้าหาเหตุผลจริง ๆ และการถามของพระองค์ก็เป็นแบบอย่างให้อุษณรุณหลังเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ในยุคต่อ ๆ มา

ลักษณะปัญหา ทั้งคำถาม-คำตอบ ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ผู้จนาได้แยกไว้มากมายหลายประเภท เมื่อกล่าวเฉพาะคำถามอาสฺรูปได้มี ๓ อย่างคือ:-

- ๑) คำถามธรรมดา ปัญหาไม่ว่าใครคิดต่อกัน (อนุमानปัญหา, ลักษณะปัญหา)
- ๒) คำถามสองแง่ (เมณฑกปัญหา)
- ๓) คำถามเชิงเปรียบเทียบ (โอปัมมกถาปัญหา)

คำถามที่พระยามิลินท์ถามพระนาเสนกอปรด้วยความฉลาดมีความแหลมคม ทั้งความคิดและขันแข็ง ดังยกได้ คือ:-

- ๑) สงสัยแล้วถาม (วิมฺติจุเฑทนฺ[จุลา) เช่นเรื่องการบวช

เมื่อพระนาเสนไปถึงพระราชวัง พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า การบวชของท่าน มีประโยชน์อย่างไร อะไรคือจุดมุ่งหมายสูงสุดในการบวช

พระนาเสนทูลตอบว่า การบวชมุ่งประโยชน์ที่จะได้ทราบทั่ว ทำอย่างไรทุกซ์

จะดับ และทุกข้ออื่นจะไม่เกิดขึ้นอีกมีอุปาทิเสสนิพพาน* เป็นจุดมุ่งหมาย

พระเจ้ามีลิตทศวัตถานว่า บรรพชิตบวชเพื่อประโยชน์นี้ทั้งหมดหรือ

พระนาคเสนถวายพระพรว่า ไม่ใช่ทั้งหมด บางพวกบวชเพื่อประโยชน์อย่างนั้น บางพวกบวชหนีพระราชา บางพวกบวช หนีโจร บางพวกบวช เลี้ยงชีวิต แต่ผู้ใดบวชโดยชอบย่อมบวชเพื่อ การละกิเลส

พระเจ้ามีลิตทศวัตถานว่า ท่านบวชเพื่ออย่างนั้นหรือ พระนาคเสนทูลตอบว่า อาตมภาพบวชตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ไม่รู้ว่าตัวเองบวชเพื่อประโยชน์ในการละกิเลส แต่อาตมา คิดว่า พวกสมณะศากยบุตรเป็นผู้มีปัญญา ท่านคงศึกษาสำเหนียกแต่สิ่งที่ดี เมื่ออาตมาได้ ศึกษาแล้วจึงรู้ว่า บรรพชานี้เพื่อประโยชน์แห่งการสิ้นกิเลส^{๗๖}

๒) ไม่เข้าใจแล้วถาม (อภิฏฺฐโจทฺทนาปุจฺจา) เช่น เรื่องการทาบปแห่งผู้รู้กับไม่รู้ใครจะบาปมากกว่ากัน

พระเจ้ามีลิตทศวัตถานว่า คนหนึ่งรู้ว่าทำอะไรเป็นบาป และบาปนั้นมีโทษอย่างไร อีกคนหนึ่งไม่รู้เสียเลย คน ๒ คนนี้ทำบาปด้วยกัน ใครจะบาปมากกว่ากัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า คนไม่รู้บาปมากกว่า

พระเจ้ามีลิตทศวัตถานว่า โฉนจึงเป็นเช่นนั้นเล่า ทางบ้านเมืองผู้ที่ไม่รู้จักกฎหมาย กระทำผิดบางอย่างย่อมได้รับความลดหย่อนผ่อนโทษมากกว่าผู้รู้กฎหมาย

พระนาคเสนทูลตอบว่า ก้อนเหล็กซึ่งเขาเผาไฟจนแดงโชน คนหนึ่งรู้ว่าเป็นเหล็กแดง อีกคนหนึ่งไม่รู้ ก็ถ้าจะให้คน ๒ คนนี้หยิบก้อนเหล็กแดงนั้น คนไหนจะหยิบได้ เต็มมือและถูกความร้อนเผามากกว่ากัน

พระเจ้ามีลิตทศวัตถานว่า คนรู้จะหยิบได้สนิทหรือ ต่อคนไม่รู้หยิบได้เต็มมือเมื่อเช่นนั้นก็ต้องถูกความร้อนเผามากกว่าคนรู้

พระนาคเสนจึงทูลว่า นี่ก็ฉันทันที คือผู้ที่รู้เหตุผู้ผลแห่งบาปกรรม โดยจริงใจมีอยู่อย่างไรขณะเมื่อคนกระทำบาปอยู่ย่อมเกิดความละอายใจและความหวาดกลัวว่าคนมีสมควร จะกระทำเช่นนั้น ด้วยเกรงว่าภายหลังจะต้องได้รับความเดือดร้อนเพราะบาปกรรมนั้นคน

*นิพพานไม่มีอุปาทิหสิธ คับกิเลสไม่มีบุญจันท์เหลือ คือ สิ้นทั้งกิเลสและชีวิต หมายถึง พระอรหันต์สิ้นชีวิต นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะดับภพ, ดูใน พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

^{๗๖}ดู มัชฌิม. (บาลี) ๓๒, มัชฌิม. (ไทย) ๑/๑๒ - ๑๓.

ให้ผล เป็นอันว่ามิกลัที่กระทำบาปต่อไปอีก ส่วนผู้ที่ไม่รู้ว่าจะทำอย่างไรเป็นบาป และการกระทำนั้นมีโทษเพียงไร ย่อมไม่มีความตะจิตตะขวงใจ อาจทำได้ตามอำเภอใจแม้บาปหนัก ๆ ก็ทำได้ โดยที่คนไม่รู้ว่าการกระทำนั้น ๆ ตนจะต้องเป็นผู้รับผลอย่างสาหัสด้วยเหตุนี้ จึงว่าคนไม่รู้บาปมากกว่า^{๓๖}

๓) เข้าใจดีแล้วตามลตองภูมิรู้ (อนุมติปุจฉา) เช่นคำถามที่พระเจ้ามิลินท์ครีธถามว่า ท่านบวชประสงค์อะไร พระนาคเสนทูลตอบว่า อาตมาภพประสงค์จะดับทุกข์และประสงค์จะให้เป็นประโยชน์แก่คนทั่วไป พระเจ้ามิลินท์ครีธถามว่า ถ้ากระนั้น พระคุณเจ้าจะยอมสละเวลาพูดกับเราได้หรือไม่ พระนาคเสนทูลตอบว่า ถ้าพระองค์วิสธอย่างบัณฑิต อาตมาภพก็จะพูดด้วย ถ้าครีธอย่างพระเจ้าแผ่นดิน อาตมาภพก็จะพูดด้วยไม่ได้ พระเจ้ามิลินท์ครีธว่า พระคุณเจ้า ข้าพเจ้าก็ทูลถามแต่คำที่เป็นบัณฑิตวาตะ ไม่ใช่ราชาวาตะ พระนาคเสนทูลว่า ขอพระองค์จงครีธถามเถิด พระเจ้ามิลินท์ครีธว่า เราได้ถามท่านแล้ว พระนาคเสนทูลว่า อาตมาภพได้ถวายวิสัชนาแล้ว พระเจ้ามิลินท์ครีธว่า ท่านวิสัชนามาว່อย่างไร พระนาคเสนทูลว่า พระองค์ครีธถามมว่ากระไร พระเจ้ามิลินท์ครีธว่า ท่านนี้สามารถจริง^{๓๗}

การถาม-ตอบลักษณะนี้เพื่อจะลตองภูมิไหวพริบของกันและกันซึ่งพระเจ้ามิลินท์นำมาใช้เป็นเบื้องต้น

ส่วนการถามแลกเปลี่ยนความรู้กัน (พิฏฐสัสนุททปุจฉา) และถามเองตอบเอง (กถะคุณมฺยคุณปุจฉา) ไม่มีในคัมภีร์มิลินทปัญหา

คำตอบ ที่พระนาคเสนแก้คำถามพระเจ้ามิลินท์ มีลักษณะ ๔ อย่าง คือ:-

๑) คำถามที่ตอบได้ (เอกุสสุยากรณีย) เป็นปัญหาที่พึงพยากรณ์โดยส่วนเดียว คือไม่มีวิภัท ไม่มีแง่ โดยทันทีที่คำถามจบลงว่า ใช่ หรือว่า ไม่ใช่ ว่า ถูกต้อง หรือว่า ไม่ถูกต้อง เพราะฉะนั้น คำถามที่ว่า รูปไม่เที่ยงหรือ ชื่อว่าเป็นเอกุสสุยากรณียปัญหา เพราะพยากรณ์ได้โดยส่วนเดียวว่า ใช่ เพราะขึ้นชื่อว่ารูป ล้วนไม่เที่ยงทั้งนั้น

๒) กระจายความก่อนแล้วจึงตอบ (วิกุสสุยากรณีย) คือปัญหาที่ไม่อาจเฉลยได้โดยส่วนเดียว ต้องแยกแยะก่อนจึงตอบ เพราะมีหลายอย่าง เช่นคำถามที่ว่า สิ่งที่ไม่

^{๓๖}ดู มินิพุทธ. (บาลี) ๕๕. มินิพุทธ. (ไทย) ๑/๒๙๗ - ๒๙๘.

^{๓๗}ดู มินิพุทธ. (บาลี) ๒๕. มินิพุทธ. (ไทย) ๑/๖๓.

เพื่อองค์อุปหรือ จึงชื่อว่าวิภวพยากรณ์ปัญหา เพราะสิ่งที่ไม่เที่ยงมิใช่รูปอย่างเดียว แม้เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นสิ่งไม่เที่ยงเช่นกัน

๓) ย้อนถามแล้วจึงตอบ (ปฏิบัติจุฬาพยากรณ์) เช่น ตามเหตุต่าง ๆ กันแห่งกรรม พระเจ้ามีลัทธิตรัสถามว่า ทำไมคนเราเกิดมาจึงไม่เหมือนกัน บางคนอายุยืน บางคนอายุสั้น บางคนมีอำนาจวาสนา แต่บางคนยากไร้ ที่เป็นเช่นนั้นเพราะอะไร พระนาคเสนได้ทูลย้อนถามว่า เพราะเหตุใดคนไม่จึงมีผล มีรตต่าง ๆ กัน บางชนิดมีรสหวาน บางชนิดมีรสขม อะไรเป็นผู้จำแนก พระเจ้ามีลัทธิตรัสตอบว่า เป็นด้วยคนไม่เหมือนกันมีพันธุ์ต่าง ๆ กัน พระนาคเสนทูลตอบว่า นั่นแลอันใด มนุษย์ก็มีพันธุ์ต่างกันฉันนั้นเหมือนกัน จึงได้มีมากประเภทเช่นกัน คือบุคคลใดทำความคิดอย่างใดไว้ ความคิดอย่างนั้นก็อำนวยผลไปตามลักษณะของคน แม้ความชั่วก็เช่นเดียวกัน เนื่องด้วยความดีความชั่วมีมากอย่างและให้ผลต่าง ๆ กัน เช่นนั้นแล มนุษย์จึงแปลกไปเป็นหลายประเภท ความข้อนี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมต่างกัน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมให้เกิดมีกรรมเป็นพวกพ้อง มีกรรมเป็นที่อาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวดีต่างกัน^{๓๓๓}

๔) คำถามที่ไม่ควรตอบ (เจปนีติ) คือปัญหาที่พึงนิ่งเฉย ไม่พึงพยากรณ์ เพราะคำถามบางอย่างเป็นคำถามที่ไม่มีอยู่จริงโดยปรมาตม^{๓๓๔} โดยสำคัญว่าเป็นสิ่งที่มิใช่ของจริงด้วยอำนาจแห่งมิงฉาทิภูฏี^{๓๓๕} เช่นคำถามเกี่ยวกับอชคตา สัตว์ บุคคลผู้เสวยสุข เสวยทุกข์ และเกี่ยวกับความเป็นไปของอชคตา เป็นต้น คำถามเห็นเช่นนี้ ไม่ควรพยากรณ์ เพราะไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์

อาศัยหลักเกณฑ์ดังกล่าวมานี้ ปรากฏว่าการได้วาทีของทั้งสอง กว่าจะยุติตกลงกันได้แต่ละปัญหา หากได้สำเร็จเสร็จสิ้นลงภายในวันเดียวไม่ ในวันหลัง ๆ ก็ได้เปลี่ยนเวลาและสถานที่ บางครั้งสนทนาก็วิคตสังเขยขบวิเวก บางครั้งก็ไปสนทนากันที่พระราชวัง

^{๓๓๓} กุมภสุตตะ สุตตะ กุมภทาทา กุมภโชนี กุมภพญู กุมภปฏิธมา กุมภี สุตตะ วิภาติ อภิตี หินปปัจจคยาติ, อุโบ ม.ล. (ไทย) ๑๔/๕๕๘/๒๖๓, ม.ล. (บาฬี) ๑๔/๕๕๘/๒๖๓

^{๓๓๔} สถานะที่มีอยู่โดยปรมาตม สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด ตามหลังอภิสรรวมว่า ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, อุโบ พระเทพเวที (ป.อ. ปญฺญโก), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๔๘.

^{๓๓๕} ความเห็นที่คิดจากคลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี มารดาบิดาไม่มีเป็นต้น และความเห็นที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์, เช่นเดียวกัน, หน้า ๒๓๓.

สุดแต่โอกาสจะเหมาะสม กว่าพระเจ้ามีสินธุ์จะทรงยอมรับเหตุผลในพระพุทธศาสนาได้
ไปหลายวัน

การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา พระนาคเสนนำมาใช้มากในคัมภีร์มีสินธุ์ปัญหา
ซึ่งถือว่าเป็นจุดเด่น ที่พระนาคเสนได้นำแนวของพระพุทธเจ้ามาตอบปัญหาของพระเจ้า
มีสินธุ์ ทำให้พระองค์หมดความสงสัย เกิดศรัทธาและได้เป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่
พระพุทธศาสนา

บทที่ ๕

สรุปและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุป

การศึกษาคัมภีร์มิลินทปปัญหาที่ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์มาแล้วนั้น สรุปได้ว่า

มิลินทปัญหามีกำเนิดและพัฒนาการ ที่ยังไม่มียุทธสรุปที่ชัดเจนว่าแท้จริงที่ไหน และในช่วงพุทธศักราชเท่าไร แต่มีหลักฐานที่นักวิชาการเชื่อว่าพระเจ้ามิลินท์ หรือพระเจ้าเมณินเดอร์มีตัวตนอยู่ในประวัติศาสตร์ นักโบราณคดีขุดพบเหรียญตราต่าง ๆ ๒๒ เหรียญ ในแถบภาคเหนือของอินเดีย ในเหรียญตราเหล่านั้นปรากฏว่ามีรูปและพระนามของพระเจ้าเมณินเดอร์สลักอยู่ มีจำนวนมากกว่าเหรียญตราอื่น ๆ ถึง ๘ เหรียญ บางเหรียญปรากฏคำภาษามคธว่า มหาราชสุต ธมมิกสุต มินนุหสุต (ของพระเจ้ามีนันทมหาราชผู้ทรงธรรม) และยังได้พบเหรียญรูปที่นำอักษรอย่างหนึ่ง คือ เหรียญรูปธรรมจักร หลักฐานนี้เป็นเครื่องยืนยันได้ว่า พระเจ้ามีนันทะ หรือเมณินเดอร์ ก็คือพระเจ้ามิลินท์ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหานั่นเอง

ในการสืบหอคัมภีร์มิลินทปปัญหา เพราะไม่มีหลักฐานว่าใครเป็นผู้แต่ง เมื่อพิจารณาจำนวนภาษาพบว่ามีส่วนที่แตกต่างกันไป นักวิชาการสันนิษฐานว่าบางคนน่าจะมีส่วนแต่งเพิ่มเติมเข้าภายหลัง ฉบับสมบูรณ์ที่ตกทอดมาถึงปัจจุบันคงแต่งขึ้นก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ ประมาณช่วง พ.ศ. ๕๐๐ - ๕๕๐ คือระหว่างปีที่ระบุไว้ในมิลินทปัญห จนถึงสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ คัมภีร์นี้ได้สืบทอดไปยังประเทศต่าง ๆ และได้มีการแปลไปสู่ภาษาต่าง ๆ หลายภาษา

พระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ ทั้งสองท่านเป็นบุคคลที่มีลักษณะทางปัญญาที่คล้ายกัน คือเป็นคนมีปัญญาเฉียบคม วิเคราะห์ปัญหาได้อย่างลึกซึ้งเกินกว่าคนทั่วไปจะถามและตอบได้ พระเจ้ามิลินท์มีปฏิภาณไหวพริบในการถามปัญหา ส่วนพระนาคเสนก็มีปฏิภาณไหวพริบในการตอบแก้ปัญหา โดยชอบดั่งที่เหตุและผลเป็นที่ยอมรับซึ่งกันและกัน ผู้วิจัยสรุปไว้ ๒ ประเด็น คือ

๑. ประวัติของทั้งสองคนในคัมภีร์มิลินทปัญหา มีลักษณะเหมือนกับชาคกที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก (พระสุตตันตปิฎก) กล่าวถึงอหิงสา และบุพการกรรม ที่ท่านทั้งสองยกกระท้าวร่วมกันมา ซึ่งเกี่ยวกับกฎแห่งกรรม แต่นั่นประวัติพระนาคเสนมากกว่าประวัติพระเจ้ามิลินท์

๒. เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ มีการค้นพบหลักฐานเพื่อนำมายืนยันว่า เหตุการณ์นั้น ๆ มีอยู่จริงในประวัติศาสตร์ และในด้านประวัติศาสตร์เน้นพระเจ้ามิลินท์มากกว่าพระนาคเสน

เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์มิลินทปัญหา ทำให้เรารู้วิธีการแก้ปัญหาต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาและปัญหาในมิลินทปัญหานั้นมักจะเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในยุคต่อ ๆ มา เช่น ปัญหาเกี่ยวกับความสงสัยในพระรัตนตรัย ดังปรากฏคำถามว่า พระพุทธเจ้ามีจริงหรือไม่ สภาวะธรรมต่าง ๆ มีลักษณะอย่างไร พระสงฆ์กับคฤหัสถ์เมื่อปฏิบัติธรรมได้รับอานิสงส์ต่างกันหรือไม่ ความสงสัยในข้อปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา คฤหัสถ์บรรลอรหัตผลแล้วจะต้องปฏิบัติตนเช่นไร ความสงสัยเรื่องบุญและบาป ทำไมคนทำบุญเวลาใกล้ตายนึกถึงความไม่เที่ยงน้อยจึงไปเกิดในนรก ส่วนคนทำบาป แต่พอใกล้ตายนึกถึงความดีเล็กน้อย กลับไปเกิดในสวรรค์ คนรู้กับคนไม่รู้ทำบาปใครจะได้รับบาปมากกว่ากัน เป็นต้น จะเห็นได้ว่าความสงสัยที่คนในสมัยนั้นมีอยู่ เมื่อเทียบกับปัจจุบันก็ยังไม่ได้รับการแก้ไข แต่ประการใด ดังนั้น การศึกษาคัมภีร์มิลินทปัญหาจึงจำเป็นในการนำไปแก้ข้อสงสัยในหลักธรรมของผู้มีความสงสัยได้เป็นอย่างดี

ลักษณะเด่นของคัมภีร์มิลินทปัญหา คือการใช้อุปมา-อุปไมย ในการตอบปัญหา พระนาคเสนตอบคณห์กัฏฐาที่ คือ คณห์แยกแยะมีคำอุปมา-อุปไมย ปัญหาที่ไม่ชัดเจน ก็ทำให้เกิดความชัดเจน สิ่งที่เป็นนามธรรม ก็สามารถนำมาเปรียบเทียบกับเป็นรูปธรรมได้อย่างชัดเจน จนเป็นที่พอใจของพระเจ้ามิลินท์

มิลินทปัญหาแบ่งเป็น ๖ กัณฑ์ แต่ละกัณฑ์แบ่งเป็นวรรคได้ ๒๒ วรรค มีปัญหา ๒๔๔ ข้อ ผู้วิจัยได้แยกเป็นประเด็นอุปมา - อุปไมย ตามเนื้อหาไว้ ๔ กลุ่ม คือ

๑. อุปมา อุปไมย เกี่ยวกับลักษณะแห่งธรรมทั่วไป
๒. อุปมา อุปไมย เกี่ยวกับปัญหาเงื่อนไขเดียว
๓. อุปมา อุปไมย เกี่ยวกับปัญหา ๒ เงื่อนไข
๔. อุปมา อุปไมย ลักษณะพระโยคาวจรผู้ปฏิบัติ กับสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทำให้เข้าใจง่ายและชัดเจน

การศึกษากรณีปัญหาที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ ในเหตุการณ์ปัจจุบันได้ ผู้วิจัยขอเสนอเป็น ๒ ประเด็น ดังนี้

๑. วิธีตอบปัญหาแก่ข้อสงสัย ปัญหาข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาดังแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ส่วนหนึ่งเกิดจากผู้ตอบปัญหาไม่มีกลวิธีในการตอบปัญหาที่ทำให้ผู้ฟังหรือผู้ถามเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง แต่หากผู้ตอบได้ศึกษาคัมภีร์มีมติปัญหาอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นอุปมา - อุปไมยแล้ว ก็จะสามารถนำไปเป็นแนวทางตอบคำถามได้อย่างชัดเจนและเป็นที่พอใจของผู้ฟังหรือผู้ถาม ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาฯ ทรงเจ้าพระทัย และเกิดความเลื่อมใสต่อพระพุทธศาสนา

๒. วิธีการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ในปัจจุบันนี้ พระพุทธศาสนามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยนักเผยแผ่ที่มีความรู้ ความสามารถ และมีปฏิภาณไหวพริบไปแก้ไขเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ด้านนักเผยแผ่ได้ศึกษาคัมภีร์มีมติปัญหาอย่างละเอียดแล้วสามารถสร้างความสำเร็จในหลักธรรมได้อย่างลึกซึ้งและเป็นประโยชน์แก่ชาวพุทธในปัจจุบันได้มากขึ้น อาศัยเหตุนี้ทำให้พระพุทธศาสนาขยายไปอย่างกว้างไกล ดังจะเห็นได้ในสมัยที่พระพุทธศาสนาในเมืองสาละล้อม ไทรมลง แต่ได้อาศัยการเผยแพร่ของพระนาคเสนจึงทำให้พระพุทธศาสนากลับมาเจริญรุ่งเรืองขึ้นอีกครั้ง และได้รับการสืบทอดให้ดำรงอยู่ต่อมาจนถึงทุกวันนี้

๕.๒. ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์มีมติปัญหา ในเรื่องอุปมา-อุปไมยแล้ว ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะว่าควรจะมีการศึกษาค้นคว้าต่อไป ในหัวข้อเรื่องดังต่อไปนี้

๑. การศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบอุปมา - อุปไมย ในคัมภีร์มีมติปัญหา กับอุปมา - อุปไมย ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

๒. การศึกษาวิเคราะห์เทคนิคการอธิบายธรรมะในคัมภีร์มีมติปัญหา เพื่อเป็นประโยชน์แก่พระธรรมภิกษุในการแสดงธรรมแก่พุทธศาสนิกชน

๓. การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์มีมติปัญหา ฉบับภาษาพม่า กับฉบับภาษาไทย

๔. การศึกษาเปรียบเทียบอุปมา-อุปไมยในคัมภีร์มีมติปัญหา กับปายาสีสูตร

บรรณานุกรม

๑. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๒ - ๒๕๓๖.
กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๒ - ๒๕๓๖.

_____ . ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๖ - ๒๕๔๒. กรุงเทพ ฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๖ - ๒๕๔๒.

_____ . ปกรณ์วิเศษภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๖ - ๒๕๔๓.
กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๖ - ๒๕๔๓.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเฉลิม ๒๕๒๕. กรุงเทพ ฯ :
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเฉลิม ๒๕๒๕. กรุงเทพ ฯ :
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____ . พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปลชุด ๘๑ เล่ม. กรุงเทพ ฯ :
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

๒. ข้อมูลทุติยภูมิ

กรมการศาสนา. ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ปาก ๑. กรุงเทพ ฯ :
โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕.

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ตำนานทางพระพุทธศาสนา. กรุงเทพ ฯ : รุ่งเรืองธรรม,
๒๕๔๔.

กรมศิลปากร. มิสินทปัญหา. กรุงเทพฯ ฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พิมพ์ในงาน

พระราชทานเพลิงศพพระวิสุทธิวงศาจารย์ วัดพิชยญาติ, ๒๕๓๕.

ไชยวัฒน์ กปิตถาญจน. มิสินทปัญหา เล่ม ๑. กรุงเทพฯ ฯ : ขวณพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. มิสินทปัญหา เล่ม ๒. กรุงเทพฯ ฯ : ขวณพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. มิสินทปัญหา เล่ม ๓. กรุงเทพฯ ฯ : ขวณพิมพ์, ๒๕๓๘.

ทวีศักดิ์ ญาณะประทีป. วรรณกรรมศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพฯ ฯ : มหาวิทยาลัย
รามคำแหง, ๒๕๒๘.

ป๋วย แสงฉาย (ผู้แปล), พระธรรมมหาวิราวัตร (ผู้ชำระ). มิสินทปัญหาฉบับพร้อมด้วย
อรรถกถา ฎีกา. กรุงเทพฯ ฯ : ลูก ศ. ธรรมกิกติ, ๒๕๒๘.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพฯ ฯ :
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพฯ ฯ :
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พระพุทธศาสนาในเอเชีย. กรุงเทพฯ ฯ : ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

_____. พุทธธรรม. กรุงเทพฯ ฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. พุทธวิธีในการสอน. กรุงเทพฯ ฯ : บริษัทสหธรรมมิกจำกัด, ๒๕๔๑.

พระธรรมมหาวิราวัตร. มิสินทปัญหา. กรุงเทพฯ ฯ : ลูก ศ. ธรรมกิกติ, ๒๕๑๕.

พระราชธรรมนิเทศ, (ระแบบ ชูติญาโณ). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ ฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระสุธีรญาณ, (ณรงค์ จิตโสโกโณ). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. พุทธศาสตร์-
ปริทรรศน์. กรุงเทพฯ ฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พัฒน์ เพ็งผลา. ประวัติวรรณคดีบาฬี. กรุงเทพฯ ฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๔

มิสินทปัญหาฉบับพิศดารของหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพฯ ฯ : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๑.

ห้องสมุดวัดโพธิ์นิมิต (ผู้จัดพิมพ์). ปัญหาพระเจ้ามิสินท์. ๒๕๓๖. (พิมพ์อนุสรณ์งานทำบุญ
อายุครบ ๘๐ ปี พระมหาปลอด คิสุตทโว ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดโพธิ์นิมิต),

มิลินทปัญหาลฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๑๕. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศก
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ชวน อุฎฺฒาธิ) วันที่ ๑๗
มิถุนายน ๒๕๑๕)

_____ พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

มิลินทปัญหาลฉบับเจ้าปานเจ้าป้อมครั้งกรุงศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ทิพย์รัตน์,
๒๔๖๗. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระสุวรรณมุนีบรรพตธรรมทายาท
สังฆปาโมกข์ (อุย สุขิกฤต) วัดคงคาราม เจ้าคณะจังหวัดเพชรบุรี เมื่อปีชวด
พ.ศ. ๒๔๖๗)

อัม บัณฑยงกูร (ผู้แปล). ปัญหาพระเจ้ามิลินท์. กรุงเทพฯ : ศุภสถานการพิมพ์, ๒๕๓๓.
ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕,
กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๗.

วสิน อินทสระ. อธิบายมิลินทปัญหา. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๒๘.

สำนักราชเลขาธิการ. มิลินทปัญหา. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด
(มหาชน), ๒๕๓๘.

สุจิต ปุญญาอนุภาพ. พระโคตมปิฎกฉบับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, กรุงเทพฯ : มหามกุฏ-
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

เสฐียร พันธงทิ. ทุทธสถานในชมพูทวีป. พระนคร : เสริมวิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๓.

๓. ภาษาอังกฤษ

Horner, I.B. *Milinda's Questions*. 2 vols. London : PTS, 1969.

Winternitz, Maurice. *A History of Indian Literature vol II*. Calcutta : Oriental
Books Reprint Corporation, 1972.

VON HINÜBER, OSKAR. *A HANDBOOK OF Pāli Literature*. Delhi :
Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd, New Delhi, 1997.

Trenckner, V. (ed.). *The Milindapañho*. London : PTS, reprinted, 1962.

Geiger, Wilhelm. **Pāli Literature and Language**. Delhi : Munshiram Manoharlal
Publishers Pvt Ltd, New Delhi, 1969.

NORMAN, K.R. . **Pāli Literature OF BUDDHISM**. OTTO HARRASSOWITZ
WIESBADEN, Germany, 1983.

Law ,Bimala Churn . **A HISTORY OF PĀLI LITERATURE** 2 Vols. Delhi : Rekho
Printers Pvt Ltd, 1933.

ภาคผนวก ก.

๑. พุทธวิธีในการสอน*

วิธีสอนของพระพุทธเจ้า มีหลายแบบหลายวิธีที่พระองค์นำมาใช้สอน เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ฟังอย่างสูงสุดโดยได้เลือกหัวข้อธรรมะให้ตรงกับจริต^๑ของบุคคลนั้น ๆ มุ่งหวังที่จะแก้ไขภาวะทางด้านจิตใจ ให้พ้นจากความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับบุคคลนั้นรูปแบบการสอนหรือพุทธวิธีในการสอนที่สรุปได้ ดังนี้

๑.๑) วิธีสอนแบบสากัจฉา หรือสนทนา เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้บ่อยที่สุด เพราะผู้ฟังได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็น ทำให้การเรียนรู้การสอนสนุกสนาน ไม่รู้สึกว่าเป็นการท่องจำ หรือกำลังถูกสอน แต่จะรู้สึกว่าการสนทนาปราศรัยกับพระพุทธเจ้าอย่างเป็นกันเอง ในการสนทนานั้น พระองค์ทรงทำหน้าที่นำศาสนา คือทำหน้าที่ตั้งคำถามให้ขบคิดแล้วสอบถามโต้เถียงเข้าประเด็นที่ต้องการ แม้ในหมู่พระสาวก พระองค์ก็ทรงใช้วิธีนี้ตัวอย่างเช่น ทรงสนทนากับพระโศณโกทิวีสะผู้บ่าเพื่องูเหี่ยวอย่างหนักในป่าสิควัน เคนจกรมจนเห็นทั้งสองข้างแตก แต่ก็ไม่บรรลุผล ท่านคิดลาสิกขาไปครองเรือน คำสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระโศณโกทิวีสะ มีใจความตอนหนึ่งว่า

พระพุทธเจ้า : เธอคิดอย่างไร เวลาสายพิษของเธอลึกลงไป หย่อนเกินไป
เสียงพิษของเธอไพเราะกระนั้นหรือ

พระโศณะ ฯ : หามิได้ พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : แล้วคราวใดสายพิษเธอไม่ลึกลงไป ไม่หย่อนเกินไปอยู่ในระดับ
พอดีเสียงพิษของเธอไพเราะเหมาะจะใช้การได้ใช่ไหม

พระโศณะ ฯ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

*พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, (กรุงเทพฯ ฯ : บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๔๑ - ๕๐.

^๑แนว ปุคฺคลา โทณฺโณ รากฺขจิตฺโต โทสฺสจิตฺโต โมหจิตฺโต สทฺธราจิตฺโต พุทฺธจิตฺโต วิชฺฌกฺขจิตฺโต (บุคคลมี ๖ เหมือนกัน คือ คนรากขจิต คนโทสจิต คนโมหจิต คนสัทธราจิต คนพุทธจิต คนวิชฌจิต), คูโน วิสุทธิ, ๑/๑๒๕.

^๒ อ.อุกฤษฏ์, (ไทย) ๒๕๒๓/๒๕๒๖/๒๕๓๖, อ.อุกฤษฏ์, (บาปิลี) ๒๕๒๓/๒๕๒๖/๒๕๒๕.

วิธีการสนทนาเช่นนี้ พระพุทธองค์ทรงส่งเสริมให้พระสาวกใช้สอนผู้อื่น ทรงยกย่องการสนทนาธรรมตามกาลว่าเป็นอุดมมงคล^๔ จากการศึกษาพบว่าในการสนทนาธรรมของพระภิกษุทั้งหลาย จะมีธรรมศาลาหรือโรงฟังธรรม คือศาลาซึ่งเป็นที่นั่งสนทนาธรรมของภิกษุสงฆ์ กรณีที่ภิกษุไม่สามารถจะตกลงกันได้ พระพุทธเจ้าจะเสด็จมาทรงชี้แจงด้วยพระองค์เอง^๕

๑.๒) วิธีสอนแบบบรรยาย พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีนี้ในที่ประชุม หรือในโอกาสที่คนฟังมีจำนวนมาก ดังที่ทรงแสดงธรรมเทศนาในเขตนันทาววิหาร ผู้ฟังมักมีพื้นความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้นในขั้นพื้นฐานมาบ้างแล้ว เช่นในคราวที่พระองค์ทรงแสดงธรรมจักรแก่พระปัญจวัคคีย์ครั้งแรก ทรงชี้ความไม่มีประโยชน์ของการทรมานกาย (อัตตกิลมณฺโณ) และความหมกหมุ่นในกามสุข (กามสุขัลลิกานฺโณ) แล้วทรงแสดงทางสายกลาง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘^๖ และอริยสัจ ๔^๗

๑.๓) วิธีสอนแบบตอบปัญหา ในการตอบปัญหา พระองค์ทรงสอนให้ผู้ฟังพิจารณาลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบให้เหมาะสมกับบุคคล เพราะผู้ถามย่อมจะถามด้วยวัตถุประสงค์ต่างกัน บางคนถามเพื่อให้ตอบคำถามในเรื่องที่สงสัยมานาน บางคนถามเพื่อลองภูมิ บางคนถามเพื่อข่มหรือปราบให้ผู้ตอบฮับอาย บางคนถามเพื่อเทียบเคียงกับความเชื่อหรือคำสอนในลัทธิศาสนาของตนเอง พระองค์ชี้ว่า การตอบปัญหาต้องดูลักษณะปัญหาและเลือกวิธีตอบให้ถูกต้อง จึงทรงจำแนกวิธีตอบปัญหาไว้ ๔ ประเภท ได้แก่

^๔การสนทนาธรรมตามกาล อุดมมงคลนุสสํ, ดูใน พ.ช. (ไทย) ๒๕/๓๑๑/๒๕๕, พ.ช. (บาหลี) ๒๕/๓๑๑/๓๒๓.

^๕พิ.ป. (ไทย) ๑๑/๒๒/๒๕, พิ.ป. (บาหลี) ๑๑/๒๒/๒๖.

^๖อริยมรรคมีองค์ ๘ (ทางที่จะนำสัตว์ทั้งหลายไปสู่ความเป็นอริยะ) หรือมีขณินาปฏิปา (ทางสายกลาง) ได้แก่ สัมมาทิฐิ (ความเห็นถูกต้อง) สัมมาสังกัปปะ (ความพิศถูกต้อง) สัมมาวาจา (การพูดถูกต้อง) สัมมากรรม (การกระทำถูกต้อง) สัมมาอาชีวะ (อาชีพถูกต้อง) สัมมาวาชามะ (เพื่อพยายานในทางที่ถูกต้อง) สัมมาสมาธิ (ระลึกถูกต้อง) สัมมาสมาธิ (ตั้งใจไว้ถูกต้อง) ดูใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๑๑, ส.ม. (บาหลี) ๑๕/๓๑๑.

^๗อริยสัจ คือ ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ำคนให้เป็นพระอริยะมี ๔ อย่าง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค, ดูใน พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ หน้า ๓๔๗.

๑.๓.๑) เอกังสพพยากรณ์ปัญหา หมายถึงปัญหาบางอย่างต้องตอบตรงไปตรงมา
ตอบคำใดไม่มีเงื่อนไข เช่น ถามว่า จักเป็นอนิจจังหรือ พึงตอบไปทีเดียวว่า ถูกแล้ว

๑.๓.๒) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา หมายถึงวิธีตอบปัญหาที่พึงย้อนถาม แล้วจึง
แก้เช่น ถามว่า โสกะเหมือนจักขุไหม ก็พึงย้อนถามว่า หมายถึงแง่ไหน ชำบอกว่า โนเง
เป็นเครื่องมือของพึงตอบว่าไม่เหมือนกันหากถามว่า โนเงอนิจจัง จึงควรตอบรับว่าเหมือนกัน

๑.๓.๓) วิภทฺทพยากรณ์ปัญหา หมายถึง วิธีตอบปัญหาที่จะต้องแยกแยะแต่ละ
ประเด็น ออกตัวอย่างเช่น พระพุทธองค์ทรงคิดเขยนคปะไซหรือไม้อ ย่ารีบตอบว่า ใช่หรือไม่
ใช่ เพราะมีถ่วงคิด ต้องแยกตอบว่า พระพุทธองค์ทรงคิดเขยนคปะที่ประมาณตนเอง แต่ทรง
สรรเสริญว่า ความอดกลั้นเป็นยอดแห่งคปะ

๑.๓.๔) ฐปณิยาปัญหา หมายถึง ปัญหาบางอย่างต้องลัดบทไปไม่ตอบ หรือที่พึง
ขัดแย้งเสีย เพราะถ้าตอบไปจะเป็นปัญหาที่ทำให้เกิดความทะเลาะ ตอบไปแล้วไม่ทำให้เกิด
ประโยชน์ เรียกว่า อัชฌาคคปัญหา^๖ มี ๑๐ คำถาม คือ

๑. ความเห็นว่าโลกเที่ยง
๒. ความเห็นว่าโลกไม่เที่ยง
๓. ความเห็นว่าโลกมีที่สุด
๔. ความเห็นว่าโลกไม่มีที่สุด
๕. ความเห็นว่าชีวิต^๗ ก็อันนั้น สรรีก็อันนั้น
๖. ความเห็นว่าชีวิตก็อย่างหนึ่ง สรรีก็อย่างหนึ่ง
๗. ความเห็นว่าหลังจากตายแล้ว ตถาคค^๘ เกิดอีก
๘. ความเห็นว่าหลังจากตายแล้ว ตถาคค ย่อมไม่เกิดอีก
๙. ความเห็นว่าหลังจากตายแล้ว ตถาคค ย่อมเกิดอีกและไม่เกิดอีก

^๖ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๔๓. ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๕๑/๑๒.

^๗คำว่า โลก ในที่นี้ หมายถึง โอกาสโลก ได้แก่ แผ่นดิน หรือ ความตระหนักรู้สรรพสัตว์อาศัยอยู่

^๘คำว่า ชีวิต ในที่นี้ หมายถึง วิญญาณอมตะหรืออาตมัน (Soul) คำว่า สรรี หมายถึง ร่างกาย
อภิ.ปญจ.๑. ๑/๑๑๒๕.

^๙คำว่า ตถาคค เป็นคำที่ลัทธิอื่น ๆ ใช้มาก่อนพุทธกาลหมายถึงอิลลา (อาตมัน) ไม่ได้หมายถึง
พระพุทธเจ้า ในอรรถกถา หมายถึงสัตว์ แต่ไม่ได้ระบุอย่างชัดเจนว่าสัตว์ประเภทใด แต่ตถาคคในที่นี้ หมายถึง
สัตว์ผู้สิ้นอาสวะแล้ว ได้แก่ พระอรหันต์ นั่นเอง ดูใน พ.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๖/๑๑. พ.ม. (บาลี) ๑๐/๑๒๖/๕๖.

๑๐. ความเห็นว่าหลังจากตายแล้ว ตถาคต จะบังเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่

อีกตัวอย่างหนึ่ง เวลามีคนถามว่า ศาสดาคณันสอนอย่างนั้น สอนอย่างนี้ อายกทราบว่ คำสอนของใครถูก คำสอนของใครผิด พระพุทธองค์มักจะตอบว่า เรื่องนั้นจงพักไว้ เราจะแสดงธรรมให้ฟัง วิธีนี้คือวิธีหักปัญหาของพระองค์** (หรือ แม้คำถามว่า พระเจ้ามีจริงไหม บรรดาศาสนาทั้งหลาย ศาสนาไหนดีที่สุด เป็นต้น)

๑.๔) วิธีสอนแบบวางกฎข้อบังคับ โดยใช้วิธีการกำหนดหลักเกณฑ์ กฎและข้อบังคับให้พระสาวกปฏิบัติ โดยให้อึดถือความเห็นของหมู่คณะเป็นสำคัญ เช่นเมื่อเกิดเรื่องเสียหายขึ้น หรือภิกษุที่ทำความผิดนำความเสียหายมาสู่หมู่สงฆ์ พระพุทธเจ้าก็ทรงบัญญัติพระวินัย โดยความเห็นชอบของสงฆ์

๒. เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า**

พระพุทธเจ้าทรงประกาศคำสอน ในยุคที่มีศาสดามีเจ้าลัทธิร่วมสมัยอยู่ เป็นจำนวนมาก การที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศคำสอนใหม่ ที่ตรงข้ามและปฏิวัติคำสอนที่มีอยู่เดิมอย่างได้ผล ก็เพราะพระองค์ ทรงมีวิธีการสอนที่หลากหลาย ดังนี้

๒.๑) การยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย และการเล่านิทานประกอบ ช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจน ดังเช่น เรื่องที่พราหมณ์ทะเลาะกันอีกความเห็นของคนเท่านั้นว่าถูก พระพุทธเจ้าทรงทราบแล้ว ตรัสว่า ผู้ที่รู้เห็นอะไรแจ่มแจ้งแล้ว ไม่แคล้วที่จะทะเลาะกัน คุณดาบอดกลิ้งข้าง แล้วทรงเล่าเรื่องคนดาบอดกลิ้งข้างเป็นอุทาหรณ์ และเรื่องพระมหากษัตริย์เริ่มต้นด้วยการเล่าพุทธธรรมที่ท่านทำร่วมกับภรรยาและบิณฑบาต หลังจากตายแล้วในชาตินี้ ก็ไปบังเกิดในสวรรค์ จนมาถึงชาติปัจจุบัน มาเกิดเป็นพระราชพร้อมภรรยาและบิณฑบาต ได้ออกบวชในพระพุทธศาสนาแล้วบรรพชิตผลทุกคน แล้วทรง นำเข้าสู่การอธิบายธรรมบทเรื่องที่ยกมาประกอบเป็นอุทาหรณ์ให้เข้าใจธรรมบทที่นำมาอธิบายได้ง่ายขึ้น เป็นต้น

๒.๒) การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา ทำให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจจากปรากฏความหมายเด่นชัดออกมาและเข้าใจง่ายขึ้น มักใช้ข้อเปรียบเทียบที่เป็นนามธรรม. เปรียบให้เห็นชัด

**ที.ป. (ไทย) ๑๑/๒๒๑ /๑๒๓. ที.ป. (บ.อ.) ๑๑/๒๒๑ /๑๔๔.

**พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๕๑ - ๖๓.

ด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือเปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรมซึ่งเป็น
เครื่องช่วยให้เกิดความหนักแน่นขึ้น เป็นวิธีการสอนที่ทรงไว้มากที่สุด ตัวอย่างเช่น

พระพุทธเจ้าตรัสสอนสามเณรว่า ราหูเห็นน้ำที่เราเหลียวไว้ในภาชนะ
หน่อหนึ่งไหม ?

พระราหูตอบว่า เห็นพระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า ตรัสถามต่อไปว่า ลูกก่อนราหู คนที่พูดเท็จทั้งที่รู้ มีคุณความดี
เหลืออยู่บ้างน้อยในภาชนะนี้แหละหลังจากควักแล้วทรงเห็นว่าที่เหลือหน่อหนึ่งนั้นทั้ง^{๓๓}

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ สามเณรที่เป็นพระอรหันต์ขึ้นมาสหได้อธิบายวิธีปฏิบัติ
วิปัสสนาแก่พระไปฏฐิณเถระว่า จอมปลวกมีทางเข้า ๖ รู เหยี่ยวเข้าไปในจอมปลวกทาง
รูหนึ่ง คนที่อยากได้เหยี่ยว ๕ แล้วจุลหาเหยี่ยวทางรูที่ไม่ได้จุด จึงจับเหยี่ยวได้ในรูที่จุดนั้น
แหละ อารมณ์ในทวาร ๖ ก็เช่นเดียวกัน ปิดทวาร ๕ เหมือนวิธีการจับเหยี่ยว แล้วเจริญ
กรรมฐานทางมโนทวาร ด้วยนัยเพียงเท่านั้น ความแจ่มแจ้งก็มีแก่ภิกษุผู้พหุสุต เหมือนการ
จุดประทีปให้สว่าง ฉะนั้น^{๓๔}

๒.๓) การใช้อุปการณหรือสื่อการสอน พระองค์ทรงใช้สื่อทุกอย่างที่อยู่ใกล้
มาสอน เช่น ขณะที่เดินไปในป่าแห่งหนึ่ง มีพระสงฆ์หมู่ใหญ่ตามเสด็จ พระองค์ทรง
หยิบใบไม้ขึ้นมากำหนึ่ง แล้วตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย เห็นใบไม้ไม่มีมือคดากดไหม
เห็นพระพุทธเจ้าข้า พระสงฆ์ตอบพร้อมกัน นี่คือการใช้สื่อที่ใกล้ตัวเป็นอุปการณสำหรับ
พุทธวิธีของการสอน^{๓๕}

๒.๔) การทำเป็นตัวอย่าง หรือสาธิตให้ดู วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดย
เฉพาะในทางจริยธรรม คือการทำเป็นตัวอย่าง เช่น ทรงพยายามภิกษุใช้ และตรัสว่า
ภิกษุทั้งหลายพวกเธอไม่มีบิดามารดา ผู้ใดเล่าจะพยายามพวกเธอถ้าพวกเธอไม่พยายามกัน
เอง ใครเล่าจักพยายาม ผู้ใดจะพึงอุปัฏฐากเรา ขอให้ผู้นั้นพึงอุปัฏฐากภิกษุผู้อาพาธเถิด^{๓๖}

^{๓๓}ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๑/๑๒๒, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒๑/๑๔.

^{๓๔}จ.ธ.ธ. (บาลี) ๑/๑๒ / ๑๓.

^{๓๕}ธ.ม. (ไทย) ๑๕/๑๑๕/๑๑๖, ธ.ม. (บาลี) ๑๕/๑๑๒/๑๑๕, พระบาทสมเด็จพระ ปุญญาโม
(บุญคำ), วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในพระสูตรและพระวินัย, สถาบันศึกษามหามกุฏราช-
วิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เป็นครั้งที่ระลึกในงานวันอนุสรณ์ ๑๑ กันยายน ๒๕๔๐, หน้า ๑๖ - ๑๗.

^{๓๖}ที.ปา. (ไทย) ๑๓/๑๖๑/๑๕๕, ที.ปา. (บาลี) ๑๓/๑๖๑/๕๕.

ซึ่งแสดงให้เห็นว่า แม้กระทั่งพระพุทธเจ้า ก็ไม่ได้ทรงถือพระองค์เอง ยังทรงลดพระองค์ไปพยายามฝึกฝนเพื่อเป็นตัวอย่างแก่ภิกษุทั้งหลาย

๒.๕) การเล่นภาษา หรือ เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ ซึ่งเป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปัญญา แสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าที่มีความรู้รอบทุกด้าน เมื่อผู้ใดพูดตามมาเป็นคำร้อยกรอง ก็ทรงตอบเป็นคำร้อยกรองไปทันที ท่านองกลอนสวด บางทีเขาพูดตามหรือกล่าวข้อความ โดยใช้คำในความหมายที่ต่างออกไป เป็นฝ่ายคิดงมและเป็นอุบายประกอบการอธิบายความที่ใช้มาก แสดงถึงความรู้ความเข้าใจและความสามารถในการใช้ภาษา เช่น พระพุทธพจน์ที่ว่า วนิฉินฺทมา รุกฺขํ แปลว่า เธอจงตัดป่า แต่อย่าตัดต้นไม้ ประโยคที่ว่า เธอจงตัดป่าในที่นี้ หมายถึงกลืนมีรากเป็นต้น มิได้กล่าวหมายถึงต้นไม้ จึงควรที่ว่า จงอย่าตัดต้นไม้“อีกตัวอย่างหนึ่ง มีพราหมณ์มาพูดถามว่า น่าอะไรถึงจะมีความสุข พระพุทธเจ้าตรัสว่า น่าความโกรธเสียได้ จะมีมีความสุข”^{๖๖} เป็นต้น

๒.๖) อุบายการเลือกคน และการปฏิบัติวิญญูบุคคล นับเป็นอุบายสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา การสั่งสอนคนแต่ละต้น หรือแต่ละหมู่คณะ มักทรงเริ่มต้นที่บุคคลผู้เป็นประมุข เช่น พระมหากษัตริย์ หรือหัวหน้าของชนหมู่นั้น ๆ ทำให้การประกาศพระศาสนาได้ผลดีและรวดเร็ว เป็นการยืนยันพระปรีชาสามารถ ทรงวางแผนด้วยการนำปัญหุพหุกิจประจำวัน

๒.๗) การรู้จักจังหวะและโอกาส ผู้สอนต้องรู้จักใช้จังหวะและโอกาสให้เป็นประโยชน์ในการสอนที่จะทำให้เกิดผลอย่างมีประสิทธิภาพ

๒.๘) ความอดทนในการใช้วิธีการ ถ้าครูผู้สอน สอนด้วยความไม่มีมานะทฐิ กระบวนการสอน ย่อมจะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ สุดแต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุด ก็จะทำในทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ ไม่กลัวจะถูกวิพากษ์ว่าเห็นบางคราวสมควรโอนอ่อนผ่อนตามก็ยอมตาม สมควรขัดก็ขัด สมควรคัดก็คัดก็คัด สมควรปล่อยก็ปล่อย ดังพระพุทธพจน์ว่า “เราย่อมฝึกคนด้วยวิธีอ่อนละมุนละไมบ้าง ด้วยวิธีรุนแรงบ้าง ด้วยวิธีทั้งอ่อนละมุนละไมและทั้งรุนแรงปนกันไปบ้าง”

^{๖๖}ดูรายละเอียดใน พ.ธ.ธ. (บาลี) ๑/๑๕ - ๑๖, แสง จันทร์งาม, วิธีสอนของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพฯ : กมลการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๖๔ - ๖๐.

^{๖๗} ส.ธ. (ไทย) ๑๕/๑๙๘/๑๙, ส.ธ. (บาลี) ๑๕/๑๙๘/๑๐.

๒.๘) การลงโทษและการให้รางวัล ทรงใช้การชมเชยยกย่องในรูปแบบการยอมรับ คุณความดีของผู้นั้น กล่าวชมโดยธรรมให้เขามั่นใจในการกระทำความดี แต่ไม่ให้เกิดเป็น การเปรียบเทียบกับคนอื่นลง บางทีทรงชมเพื่อให้ถือเป็นตัวอย่าง หรือเพื่อแก้ความเข้าใจ ผิด ให้ตั้งทัศนคติที่ถูก ส่วนการลงโทษ ในทางพระวินัยมีบทพระบัญญัติที่ทรงตราไว้ โดยความเห็นชอบร่วมกันของสงฆ์พร้อมบทกำหนดโทษไว้ด้วย ส่วนในทางธรรมภิกษุที่ สอนไม่ได้จริง ๆ ก็กลายเป็นผู้ที่พระพุทธรเจ้าและเพื่อนพรหมจารีทั้งปวงไม่ถือว่าเป็นผู้ที่ ควรจะว่ากล่าวสั่งสอน ถือว่าเป็นการลงโทษอย่างรุนแรงที่สุด

๒.๑๐) กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างครั้ง ต่างคราว ย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สิ้นสุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมต้องอาศัย ปฏิภาณ คือความสามารถในการประยุกต์หลักการ วิธีการและเทคนิควิธีการต่าง ๆ มาใช้ ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะคราวไป

พระพุทธรเจ้า ถือได้ว่า พระองค์ทรงเป็นแบบอย่างของผู้ที่มีเทคนิควิธีสอนที่ หลากหลาย ทรงสอนแบบทำนามธรรมให้เป็นรูปธรรม หรือจากง่ายไปหายาก ธรรมะเป็น เรื่องที่มีเนื้อหาลึกซึ้ง ยากที่จะเข้าใจ โดยเฉพาะธรรมะชั้นสูง และวิธีการเผยแผ่หรือเสนอ หลักคำสอนแก่พุทธบริษัทนั้น พระองค์ทรงเป็นต้นตำหรับหลักการสอน กล่าวคือจะทรง ตั้งจุดมุ่งหมายในการสอนว่าทรงกำหนดจุดมุ่งหมายแต่ละครั้งเพื่ออะไร แล้วทรงเตรียม เนื้อหาหรือเรื่องที่จะทรงสอนไปตามลำดับความยากง่ายไปพร้อม ๆ กับทรงคำนึงถึงผู้รับ การสอนหรือผู้รับสารคิดว่า เขาจะสามารถเข้าใจและนำไปใช้ประโยชน์อย่างไร ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้สึกลึกซึ้งอยากเรียนรู้ และสนใจเอาใจใส่มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะเทคนิค และวิธีการ สอนที่ครีเสไว้หลากหลายรูปแบบและวิธีการดังกล่าวแล้ว จึงทำให้ในระยะเวลาแรกที่ทรง ประกาศพระพุทธศาสนาขึ้น มีบุคคลทุกชั้นวรรณะเกือบสัทธิราชอุปสมบทตาม และ สามารถบรรจธรรมเป็นพระอรหันต์จำนวนมาก ดังที่ปรากฏเรื่องราวและเหตุการณ์ใน พุทธประวัติ ถึงแม้บางคนจะมีอุปสมบทที่เลว แต่ก็ได้นำมาหลักพุทธธรรมไปใช้ในการ ดำเนินชีวิตที่สุจริตทั้งในระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน และสังคม ทำให้เกิดความ เจริญรุ่งเรืองทั้งฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักรมาโดยตลอด

ภาคผนวก ข.

ศาลาในโอปัมมกถาปัญหาคันท์

โอปัมมกถา คือศาลาที่พึงทราบด้วยข้ออุปมา ปราภฏในโอปัมมกถากันท์ นอกจากอธิบายเปรียบเทียบกับลักษณะของพระอรหันต์กับสิ่งต่าง ๆ เพื่อทำให้เกิดความชัดเจน แต่ปัญหายังมีศาลากำกับ ทั้งที่เป็นพุทธภาษิตและเถรภาษิต ส่วนใหญ่เป็นคำประพันธ์ที่เรียกว่า ศาลาปัญญาวีร ประมวลมาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ดังนี้ :-

วรรคที่ ๑ กัทรภวรรค

ปัญหาที่ ๑ กัทรภังคปัญหา

พระสารีบุตรเถระก็ได้ภาสิตศาลานี้ไว้ว่า

ปลุกอุณ นิสินฺนุตฺต ชนฺณเณนาภิวิสุตฺติ

อถฺ ฬาสฺวิหาราย ปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุ โนลิ*

เสนาสนะ แต่ว่าฝนไม่ตกโดนเข้า แห่งภิกษุผู้นั่งขี้บดลึงก็อยู่
ก็เพียงพอเพื่ออยู่อย่างผาสุก

ปัญหาที่ ๒ ถูกอุกฺกัฏฺฐคปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระศาลานี้ว่า

กนฺดาเร ปุคฺคมีสว อกฺขสฺสทฺทณฺณขนิ ยถา

เอวํ อหริ อหารํ ชาปนฺตุมมฺมุจฺฉิโต**

ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่สขบกลืนกินอาหารแต่พอยังร่างกายให้เป็นไป
ได้ เหมือน (ตามีภรรยา) กลืนกินเนื้อบุตรในทีกัณคาร เหมือน
(พ่อค้าเกวียน) ใช้น้ำมันหยอดเพลา (เกวียน) ฉะนั้น

* ปุณฺณ. (ไทย) ๒๖/๓๙๖/๒๔๘. ปุณฺณ. (บาลี) ๒๖/๓๙๖/๒๔๘.

** วิสุทฺธิ. ๑/๖๘.

พระมหากัจจายนะ ได้ภาสิตคาถานี้ไว้ว่า

จกขุนาสุต ขดา อนุโร	โศควา พริโร ขดา
ปณณาวาสุต ขดา มุโค	พลวา ทุพทโลริว
อตกอตก สรป/ปนเน	สยต มคสาธิ"

ภิกษุแม่ผู้มิดา ก็ฟังเป็นเหมือนอย่างคนดาดบอด มีหู ก็ฟังเป็นเหมือนอย่างคนหูหนวก (ใบ้) มีกำลัง ก็ฟังเหมือนอย่างคนอ่อนแอ เมื่อกิจที่ตนควรทำเกิดขึ้นพร้อมแล้ว (มันนอนแล้ว) เหมือนอย่างคนนอนด้าย ก็ฟังพิจารณากิจนั้น

พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระได้กล่าวคาถานี้ไว้ว่า

ชดา สุทนต์ มาคงโค	ศักดิ์ โสณจัน น มททติ
ภกษากภักซ์ วิชานาติ	อดุลโน วุฒติภปป์
คเคว พุฏฐปุตตน	อปปมุตตน วา ปน
จินวอน น มททิศทพ	มนสิการวรดคณ ^๔

เหมือนอย่างเข้ามาดังคะทึ่ฝึกคิดแล้ว ย่อมไม่เหยียบย่างจวงของคน
ซึ่งรู้ถึงสิ่งที่เป็นอาหาร และมีโชอาการเลี้ยงชีวิตของคนฉันใด
ภิกษุผู้เป็นพุทธบุตรผู้ไม่ประมาท ก็ไม่ทิ้งเหยียบย่างคำครีธของ
พระชินวรพุทธเจ้าอันประเสริฐสูงส่งด้วยโณนิโสมนสิการฉัน
นั้น

ปัญหาที่ ๓ ถัดมาทั้งหกปัญหา

พระอุปัชฌาย์เอกธรรมาธิบดีกล่าววาทาสน์ว่า

ขพา กิเลส โอปคฺคณฺติ	สามมญฺญคฺคณฺธํสนา
ตติยปฏฺจจณลคฺคณฺ	หนคฺคพฺพา เต ปฺนปฺปปฺนํ

* ឧបនគ. (កែត) ២២/២២៦/២០០៩, ឧបនគ. (ប្រាំបី) ២២/២២៦/២០១២

⁴มีถิ่นอาศัยทางบกเป็นหลัก, บทนำนิเวศวิทยาทางบก (กรุงเทพฯ ๔ : โรงพิมพ์วิไลวรรณ, ๒๕๔๐)

เล่มที่ ๒๖, หน้า ๑๗๗

เมื่อใด กิลตทั้งหลายอันเป็นเครื่องกำจัดคุณแห่งความเป็น
สมณะปรากฏ เมื่อนั้น พระโยทวารพิจใช้ไม้ตะบองคือ
สติปัญฐาน กำจัดกิลตเหล่านั้น บ่อฯฯ เติ

พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้ไว้ว่า

อุสโกวิ เจตุ พนฺธนา

นาโค ปุติลคฺว ทาลยิตฺวา

นาหิ ปฺนุเปตฺติ คพฺภเสยฺย

อถ เจ ปฺลฺลยสฺส ปวตฺส เทว.^๖

ดูกร ท่านวิสุเทพ เราตัดกิลตทั้งหลายได้ ดูจโคอุสกะ ดัด
เชือกที่ผูกอยู่ได้ ดูช้างทำลายเถาหัวด้วนได้ ฉะนั้น เราจึงไม่เข้า
ถึงกรรมที่เป็นที่อยู่อีก เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่า ท่านต้องการ (จะ
ตก) ก็จงตกลงมาเถิด .

ปัญหาที่ ๕ ทิปกังคปัญหา

พระเถระผู้เป็นขัณฐกหาหาจารย์ทั้งหลาย ได้ภาสิตความขอนี้ว่า

ธอปปิ ทิปโก นาม นิสฺสิคฺวา คณฺหติ มิสฺส

คเณวํ พุทฺธปุคฺโค ยุตฺตโยโค วิปตฺตโก

อรณฺธํ ปวีสิตฺวาน คณฺหาติ ผลมฺมุคฺคณิ^๗ .

ธรรมคาว่า เสือเหลือง ช้อนด้วงแล้วก็ย้อมจับเอาเนื้อทั้งหลายได้
แม้ฉันทโค, พระโยทวารพิจเป็นพุทธบุรุษ ผู้ประกอบความเพียร
เจริญวิปัสสนาเข้าป่าแล้ว ก็ย้อมจับเอาผลที่สูงสุดได้ ฉันทัน .

พระธรรมเสนาบติสวามีครูเถระได้ภาสิตความขอนี้ไว้ว่า :-

วจฺวิญญคฺคฺติวิปฺฟารา อุปฺปนฺนํ มนฺุปายสฺส

สจ ภูคฺโค ภเวยฺยาหิ สาสฺสิโว ครหิโต มม

ยทิปิ เม อนุคฺคณฺเฬ นิกฺขมิตฺวา พหิ จเร

เนว ภินฺนเทยฺยมาชีว จมฺมาโนปิ จีวิตฺ .

^๖พ.ศ. (ไทย) ๒๔/๒๕๔/๑๒๖, พ.ศ. (บาลี) ๒๔/๒๕๔/๑๐๕.

^๗วิสุตฺติ, ๒/๖๔ (ฉบับภูมิพโลภิกขุ).

ถ้าหากว่า เราพึงเป็นผู้บริโภคข้าวสุกปายาสที่เกิดขึ้นเพราะการ
แม่ไปแห่งจิตวิญญูติแล้วไซ้ อาชีวะของเรานั้น พึงเป็นสิ่งที่
บัณฑิตคิดเถียนได้ แม้หากว่า ขนคได้ของเราจะออกมาเที่ยวไป
ภายนอก เราจะไม่ทำลายอาชีวะเลย แม้ต้องสละชีวิตไป.”

ปัญหาที่ ๖ กุณมัจฉปัญหา

พระอุปัชฌาย์ทันทนุครเถระได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

วิวิคตฺ อปฺปนิคุโฆสํ วาหมคฺนิเสวติ
เสว เสนาสนํ ภิกขุ ปฏิสถฺวานการณา”.

ภิกขุพึงเสนาสนาสนะที่สงัด ที่ไม่มีเสียงอีกที่ที่หนุ้สัตว์ร้าย

ส้องเสพ เพราะเหตุแห่งความประพฤติกุศลิกเร้น

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงครุสความข้อนี้ไว้โน กุณุปมสูตร ในสังยุตตนิกาย

อัมมปริเวรวิรูว่า :-

กุโมโม อญฺคามิ สก กปาล
สโมทํ ภิกขุ มโน วิคกุเก
อนิสฺสโล อญฺณมเหฏฺฐยาโน
ปรีนุทฺทโคณูปวเทยธํ กิญฺจิ.”

พระโยคาวจรภิกขุ พึงปิดซ่อนความต่ำริเแรงจิตของคนไว้ ไม่
อาศัยคณหาและทิฏฐิ ไม่เบียดเบียนผู้อื่นเป็นผู้ดับกิเลส ไม่กล่าว
คิดเถียนใคร ๆ ดูจะต่ำปิดซ่อนอริยะไว้ในกระดองของคน รักษา
ตัวอยู่ ฉะนั้น

ปัญหาที่ ๗ วังสังกปัญหา

พระราหุลเถระได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

นวกํ ทฺวฺวชณํ อนฺุโลเมตฺวาน สหฺพทา
กปฺปิเย อนวชฺชสฺมิ จตฺวาปายํ สมฺมุคฺรี”.

”วิสุทฺธิ. ๑/๖๔ (ฉบับภูมิพโลภิกขุ)

”ฐ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๔๕/๒๑๔., ฐ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๔๕/๒๑๔.

”ส.สพ. (ไทย) ๑๔/๓๔๖/๗., ส.สพ. (บาลี) ๑๔/๓๔๖/๖.

”ฉินฺนุทฺทโคณูปกรณํ, หน้า ๓๘๒.

พระโยทวารภิกษุอนุโลมตามพระพุทธทวณะอันมีองค์ ๘ ตั้ง
อยู่ในสิ่งที่เพื่อกับปิยะ หาโทมนัสได้แล้ว ก็จะเป็นผู้ตั้งธรรมที่ยัง
ขึ้นไป ได้โดยชอบ

ปัญหาที่ ๘ อปัณณกปัญหา

พระผู้มีพระภาค ทรงภาสิตพระคาถานี้ไว้ในวิฐุ (ปณณก) ชาดก ว่า :-

จาโปวบุทโร ชิโร วโส วาปี ปกมฺปโย
ปฏิโลมํ น วุตฺตย ส ราชวสุตฺติ วเส^๗

บุคคลผู้เป็นนักปราชญ์ใด พึงเป็นผู้มีท้องพ่องเรียว คอขมู, พึง
พืงห้วนไหว (ในคำที่พระราชาตรัส) คงไม่มี (ต้องลม), ไม่พืง
ประพศติได้แม้, บุคคลผู้เป็นนักปราชญ์นั้น จะพืงเข้าไปอยู่ยัง
สถานที่อยู่แห่งพระราชาได้

ปัญหาที่ ๙ วายสัจจปัญหา

พระธรรมเสนานตีสาวีบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

สจ เจ อูปฺปาเมนฺติ ธาตทฺธํ คปฺปสฺสโณ
สพฺเพ สวิจฺจิวาน คโค ญฺญาเม โภชน^๘

ถ้าหากว่า พวกคนทั้งหลาย น้อมเอาโภชนะตามที่ได้นำเข้าไป
ให้เรา เราก็จะแบ่งให้ภิกษุผู้มีคณะทั่วทุกรูป แล้วจึงจะบริโภค
อาหาร หลังจากนั้น

ปัญหาที่ ๑๐ มกกัจจกปัญหา

พระธรรมเสนานตีสาวีบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

จฺจกฺกมนฺโตปี ติฏฺฐนฺโต นิสฺสุชาสยเนน วา
ปฺวาเน โสภเต ภิกฺขุ ปฺวาเนตฺว วญฺเติ^๙

ภ้อจากสันถวะ (ความคุ้นเคยกัน) รุติเกิดจากบ้าน ธรรม
อันหาบ้านมิได้ หาสันถวะมิได้นี้ ผู้เป็นมุนีเห็นแล้วเล

^๗ จ. ข. (ใบตอ) ๒๔๗/๒๖๕/๑๑๑., จ. ข. (ใบตอ) ๒๔๗/๒๖๕/๑๑๑.

^๘ มิสฺนุทปญฺพการณํ, หน้า ๓๘๓.

^๙ เฒ่ามดียวกัน, หน้า ๓๘๔.

วรรคที่ ๒ สมุททวรรค

ปัญหาที่ ๑ ลาทุตตังกปัญหา

พระธรรมเสนานีสารีบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

อตา ลาทุตตา นาม	ติณเณ กฏฐะ ถคาย วา
อาณมพิควา โสณตีกาหิ	คโค วาทุลลิตี ธูปุปริ .
คเดว พุทฺธรูปุคเคน	อรหคฺคผลกามินา
อารมณณิ อาณมพิควา	วาทุลลิตพุทฺธิ อเสกฺขผล ^{๔๕} .

เปรียบเหมือนว่า เถาน้ำค้ำ ใช้สาธยงทั้งหลาย ยึดเหนี่ยวเอา
กอนฐาบัง ไม้แห้งบัง เถาวัลย์บัง แล้วขึ้นไปเจริญอยู่เหนือ
สิ่งเหล่านั้น ฉันทโค, พระโยคาวจรผู้เป็นพุทธบุตรผู้ต้องการ
อรหัตตผลพึงยึดเหนี่ยวอารมณ์ แล้วเจริญอยู่ในอเสขผล
(อรหัตตผล) ฉันทนั้นเหมือนกัน

ปัญหาที่ ๓ พิจังกปัญหา

พระอนุรุธเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

อตาปี เขตุเค ปริสุทฺเธ	พิชณฺเฐสุต ปคฺคิจิตฺ
วิปุลํ คสุต มลํ โหติ	อปิ โคเสติ กสุตํ
คเดว โยคินา จิตฺ	สุตฺตญาณคาร วิโสริตฺ
สติปญฺจานเขตุคฺคหิ	ชิปฺปณฺเว วิรุฬฺห ^{๔๖} .

เปรียบเหมือนว่า พืชที่ตั้งอยู่ในไร่นาอันชำระแล้ว ย่อมมีผล
ไพบูรณ์ ทั้งยังทำให้ชาวไร่ชาวนาอันฉันทโค จิตที่พระโอษฐ์อยู่
ในสุตฺตญาณ ชำระแล้วในไร่นา คือสติปญฺจาน ย่อมงอกงาม
ได้เร็วพลัน ฉันทนั้นเหมือนกัน

ปัญหาที่ ๔ สาลกถยาณิกังกปัญหา

พระราหุลเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

สาลกถยาณิกา นาม	ปาปโป ทรณิวุโห
อนฺนโคปจวิธึ เสว	สทฺทคฺโคปิ วาทุลลิตี

^{๔๕} เณมตีชวกัน, หน้า ๑๘๕.

^{๔๖} เณมตีชวกัน, หน้า ๑๘๖.

ยดา กาลมहि สมปคุเต ปริปาเกณ โส ทุโม
 อุกุคณณิควาน เอกาหิ สคหคฺโคปี วาทุมคิ
 เอวมวาทิ มหาวีร สาถกถุยาณิกา วิช
 อพฺภนฺนเร สุณฺณาการ รมฺมโค อภิวัฑฺฒนอิ
 ธรรมควาว่า ไม่ขานางทั้งออกอยู่บนธรณี ย่อมเจริญเติบโตตั้งแต่
 พื้นดินนั้นเทียว จน (สูง) ถึง ๑๐๐ ศอก ดันไม้มนั้น เมื่อเวลามา
 ถึงเข้ามีความแก่รอบ เพียงวันเดียว ก็เติบโตโตขึ้นไปได้
 ถึง ๑๐๐ ศอก ดันโค ข้างแต่พระมหาวีระ ข้างพระองค์ก็เจริญยิ่ง
 โดยธรรม อยู่ภายในสุณฺณาการ คงไม้ขานาง ดันนั้นเหมือนกัน
 พระเจ้าข้า”

ปัญหาที่ ๕ นาวัคปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงภาสิตความข้อนีไว้ในสังขสังขุทโนสังขุคตนิภาวว่า:-

วิคฺกเกณฺดา จ ไซ คฺมุเท ภิกฺขเว อิหิ ทุกฺขนฺติ วิคฺกเกยฺชาถ อหิ
 ทุกฺขสมฺพุทฺธิ คฺกุเกยฺชาถ อหิ ทุกฺขนิโรธคิ วิคฺกเกยฺชาถ อหิ
 ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทาติ วิคฺกเกยฺชาถ.”

อูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเมื่อจะดำริ พึงดำริว่า นี่ ทุกข์
 พึงดำริว่า นี่ ทุกข์สมุทัย พึงดำริว่า นี่ ทุกข์โรธ พึงดำริว่า
 นี่ ทุกข์นิโรธคามินิปฏิปทา ดังนี้เถิด

ปัญหาที่ ๖ นาวาลักคนกังคปัญหา

พระธรรมเสนาบดีสาริปุตตมธระ ได้ภาสิตคาถาข้อนี้ไว้ว่า:-

ยดา สมฺพุเท ลกฺคนกั น ปฺลวติ วิสิทฺติ
 คฺคเลว ลาภสฺสกาเร มา ปฺลวถ วิสิทฺติ”

เชือกโยงเรือ (สมอเรือ) ไม่ล่อย แต่ว่าจมอยู่ในมหาสมุทรพื้นใด
 ขอต้านทั้งหลาย ก็จงอย่าล่องลอยไปในลาภและสักการะ
 จงหยุดนิ่ง ดันนั้นเหมือนกันเถิด

”เล่มเดียวกัน, หน้า ๓๘๘.

”ส.มหา. (ไทอ.) ๑๕/๑๖๕๘/๓๘๒., ส.มหา. (บาธ.) ๑๕/๑๖๕๘/๓๐๕.

”นิสินุทปัญหาปกรณ์, หน้า ๓๘๘.

ปัญหาที่ ๘ นิยามกัมภปัญหา

พระผู้มีพระภาค ได้ทรงครีตพระคาถานี้ไว้ว่า :-

อุปมาพรคา โหถ สจฺจิกมนุรฺกษณ
ทฺฤคฺคา อุทฺตรตฺตฺตานํ ปจฺจก สมนฺโนว กุณฺนโร^{๓๓} .

พวกเธอจงอินดีในความไม่ประมาทคอยคามรักษาจิตของตน พึง
ถอนตนขึ้นจากหนทางลำบาก คอยช้างที่ติดอยู่ในเบือกคม ถอน
ตนขึ้นจากเบือกคม ฉะนั้นเถิด

ปัญหาที่ ๙ กัมมการังคปัญหา

พระธรรมเสนาบติสารีบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

กาธํ อิมํ สมฺมตฺถ ปริชาเนต ปฺนฺนปฺปฺนํ
กาย สภาวํ ทิสฺวาน ทฺฤคฺชณฺเฐนํ กริยฺสฺส^{๓๔} .

ท่านทั้งหลาย จงพิจารณาภายในนี้ จงกำหนดรู้อยู่บ่อย ๆ เถิด ท่าน
เห็นสภาวะในกายแล้ว ก็จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

ปัญหาที่ ๑๐ สมุททังคปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

อคฺคฺติ ธฺวา ตินฺนกฺกุจฺจํ ทนฺนุโธ
น ตปฺปติ สากโร วา นทฺธิ
เอวฺมปิ เว ปญฺจติลา ราชนสฺส
สุตฺวา น ตปฺปนฺติ สุภาสิตน^{๓๕} .

เปรียบเหมือนว่า ไฟไหม้หญ้าและไม้แห้งไปไม่รู้จักอ้อม อีกอย่าง
หนึ่ง ทะเลล้อมไม่รู้จักอ้อมด้วยแม่น้ำทั้งหลาย ฉนฺโด ข้าแต่ท่าน
ผู้เป็นพระราชาประเสริฐ บัณฑิตทั้งหลายได้สดับแล้ว ก็ไม่รู้จัก
อ้อม ด้วยคำสุภาสิต ฉนนันเหมือนกัน

^{๓๓} พ.ธ. (โทธ) ๒๕/๓๓/๔๐, พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๓/๔๐.

^{๓๔} มีสัญญาปัญหปรกณ, หน้า ๓๕๑.

^{๓๕} พ.ธ. (โทธ) ๒๕/๓๕/๔๕, พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕/๔๕.

วรรคที่ ๓ ปถวิวรรค

ปัญหาที่ ๑ ปฐวิธังคปัญหา

นางอุทสูภักทา เมื่อชกย่องสมณะทั้งหลาย ได้กล่าวคาถานี้ว่า :-

เอกญเจ พาทิ วาสิยา	คจุเจ กุปิตมานสา
เอกญเจ พาทิ คนฺธเรน	อาถิมฺเปยฺช ปโมทิตา
อมฺมุณี ปฏฺฐิโณ นคฺคิ	ราโถ อสุมี นคฺคิ
ปจฺวิสมจิตฺตา เต	คาทิสสา สมณฯ มม ^{๒๐} .

ถ้าหากผู้ที่มีจิตโกรธเคือง จะพึงมาใช้พร้าตัดแขนข้างหนึ่ง ถ้าหากผู้ที่มีจิตบั่นทึง จะพึงมาใช้ของหอมถูบไล่แขนอีกข้างหนึ่ง ท่านก็จะไม่มีความชุ่มเคื่องในบุคคลโน้น ไม่มีความยินดีในบุคคลนี้ ท่านเหล่านั้นมีจิตเสมอด้วยแผ่นดิน สมณะทั้งหลายของเราท่านเป็นบุคคลเช่นนั้น

ปัญหาที่ ๒ อากังคปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงภาสิตความข้อนี้ไว้ ในกัณหาชคกว่า :-

วณฺเญ เม อโธ สกฺก	สพฺพภูตานิสุตฺร
น มโน วา สรีรี วา	มํ กเต สกฺก กสฺสชฺชิ
กทาจิ อุปฺพยุญฺเณ	เอตํ สกฺก วรี วัร ^{๒๑} .

ข้าแต่ท่านท้าวสักกะ ผู้เป็นใหญ่แห่งสรรพสัตว์ ถ้าหากว่าพระองค์จะประทานพรแก่ข้าพระองค์ไซรี ข้าพระองค์หวังความไม่โกรธด้วยดี ความไม่ประทุษร้ายด้วยดี ความไม่โลก ความหมดเสันทา ให้เป็นความประพฤติของคนอยู่ ของงทรงประทานพร ๔ ประการเหล่านี้ ให้แก่ข้าพระองค์ เด็ด

^{๒๐}มีอีกบทปัญหาปถกณฺ, หน้า ๓๘๔.

^{๒๑}พ.ช. (ไทย) ๒๓๗/๑๓๓๒/๑๖๔., พ.ช. (บาลี) ๒๓๗/๑๓๓๒/๑๕๕.

ปัญหาที่ ๓ เคจ้งกปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีพระโอวาทรับสั่ง

ความข้อนี้ กะท่านพระราหุลผู้เป็นโอรสของพระองค์ ว่า :-

เตโชตมฺ ราชูล ภาวณฺ ภาเวหิ เตโชตมฺ หิ เต ราชูล ภาวณฺ
ภาวยโต อฺยุปฺปนา นนาปฺปนาปฺปา ผสฺสา จิตฺตํ น ปริยาทาย
จตุสฺสตี^{๒๕} .

นี่แน่ะ ราชูล เธอจงเจริญภาวนา อันเป็นเครื่องสงบไฟเกิด
นี่แน่ะ ราชูล ก็เมื่อเธอเจริญภาวนา อันเป็นเครื่องสงบไฟได้อยู่
คัสสะที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ ที่เกิดขึ้นแล้ว จักตั้งอยู่
ครอบงำจิตมิได้

ปัญหาที่ ๔ วายุกปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตความข้อนี้ไว้ในสุตคนินาด ว่า :-

สนฺนอโธ ภยฺ ชาติ นิกเลา ขาเขต โร
อณิกคมสนฺนวํ เอคํ เอว มฺนิทฺสฺสนํ^{๒๖} .

ภัยเกิดจากสันณะ (ความห่อหุ้มกัน) รุสเกิดจากบ้าน ธรรมอัน
หาบ้านมิได้ หาสันณะมิได้^{๒๗} ผู้เป็นมุนีเห็นแล้ว แล

ปัญหาที่ ๕ ปัพพตังกปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงครุสพระคานาไว้ว่า :-

เสโต ขธา เอกมโน วาเคน น สมิริติ
เอวํ นิพุทฺธาปัสสาสุ น สมินฺนุชฺชติ ปญฺเจติฯ^{๒๘} .

ภูเขาศิลา ที่บด้นเป็นอันเดียวกัน ย่อมไม่โอบเอนไปเพราะลม
ฉันใด บัณฑิตทั้งหลาย ก็ย่อมไม่หวั่นไหว ในเพราะคำนินทา
และสรรเสริญฉันนั้น

^{๒๕} ม.ล. (ไทย) ๑๓/๑๔/๒๑/๑๑๒., ม.ล. (บาลี) ๑๓/๑๔/๒๑/๔๒.

^{๒๖} จ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๑๓/๒๓๓๑., จ.อ. (บาลี) ๒๕/๓๑๓/๒๒๑๔.

^{๒๗} จ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๑๕/๓๑., จ.อ. (บาลี) ๒๕/๓๑๕/๔๑.

อัสติฏิจิ คหภูเจहि

อนาคาเวหิ จุภยั

อโนกสวามิปุิจุณั

คณห์ พุรัมมิ พุราหุณั^{๗๔}

เราขอกล่าวถึงภิกษุผู้มกน้อย ไม่คฤกคสิด้วยทั้ง ๒ ฝ่าย คือด้วย
คฤกคสิและด้วยบรรพชิต ประพฤติเป็นผู้หาที่อยู่ประจำมิได้
ว่าเป็นพราหมณั

พระสุฤติเถระ ได้ภาสิตคาคาฉอนัไว้ว่า :-

ราอุปสัหิติ จิตุคั

ยทา อุปปุชฺชเต มม

สธั ว ปุชฺชเวกฺขามิ

เอกโก คั ทเมมห์

รชฺชเส รชฺชเมย จ

ทุตฺตนิยเอ จ ทุตฺตเส

มุตฺตเส โมหเมย จ

นิกฺขมตฺตฺ วนา คฺวั

วิสุทฺธานั อธั วาโส

นิมฺมลณั คปตฺตินั

มา โข วิสุทฺธั ทฺุเสสิ

นิกฺขมตฺตฺ วนา คฺวั^{๗๕}

ในเวลาใด จิตที่ประกอบด้วยราคะ เกิดขึ้นแก่เรา เราจะพิจารณา
เองทีเดียว เราจะพึงทรมานจิตนั้นอยู่แต่ผู้เดียว เราสอนตนเอง
ว่า ตัวเขายังกำหนดในสิ่งที่นำกำหนด ยังประทุรร้ายในสิ่งที่
นำประทุรร้าย และยังหลงในสิ่งที่นำหลงอยู่ละก็ ของจงออกไป
จากป่าเสียเถอะ สถานที่คือป่านัเป็นที่อยู่ของท่านผู้หมดจด
ปราศจากมลทินมีคานะ ท่านจงอย่าทำลายสถานที่บวิสุทธี จง
ออกไปจากป่าเสียเถอะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตคาคาฉอนัไว้ ว่า :-

ปมาทั อุปปมาเทน

ยทา นฺุทฺติ ปญฺุชิติโด

ปญฺุณาปาสาทมารุชฺช

อโสโก โสกนิ ปชั

ปทุพคฺคฺโรว ญฺุณฺุญฺุเจ

ชิริโร พาลเอ อเวกฺขชิตี^{๗๖}

เมื่อใด บัณชิตบรรพทศความประมาณด้วยความไม่ประมาณได้ ก็
ย่อมเป็นผู้ไม่ศรั้าโลกิ อย่างขึ้นสู่ปราสาทคือปัญฺุญา เถิงเห็น

^{๗๔}พ.ธ. (ไทย) ๒๔/๒๓/๔๔., พ.ธ. (บาลี) ๒๔/๒๓/๔๔.

^{๗๕}พ.ธ. (ไทย) ๓๒/๑๒/๑๐., พ.ธ. (บาลี) ๓๒/๑๒/๑๐.

^{๗๖}พ.ธ. (ไทย) ๒๔/๑๒/๑๐., พ.ธ. (บาลี) ๒๔/๑๒/๑๐.

หมู่สัตว์ผู้แสวงหาโลกอยู่ นักปราชญ์ย่อมมองเห็นคนพาลทั้งหลาย
 ดูบุคคลผู้ยืนอยู่บนภูเขา มองเห็นคนที่ยืนอยู่บนพื้นดิน ฉะนั้น
 จุฬารัตนมหาญาณสภา เมื่อจะยกย่องสมณะของคน ก็ได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า:-

ลาภณ อุบนโค โลโก อลาภณ จ โอนโค
 ลาภาลาภณ เอกกุจฉา คาทิสสา สมณา มม^{๓๓} .

โลกผู้เพราะลาภ และผู้เพราะเสื่อมลาภ ท่านสมณะทั้งหลาย
 มีสถานะเป็นหนึ่งในลาภ และเสื่อมลาภ ท่านสมณะทั้งหลาย
 ของเรา ท่านเป็นเช่นนั้น

ปัญหาที่ ๖ อากาสังคปัญหา

พระผู้มีพระภาคได้ทรงภาสิตความนี้กะท่านพระราหุลว่า :-

เสฏฺฐถาปิ ราหุล อากาโส น กถุจจิ ปติฏฺฐจิตฺโต เอวเมว โข สุว
 ราหุล อากาสสมิ กาวนํ ภาวหิ อากาสสมิ หิ เล ราหุล กาวนํ
 ภาวโต อุปฺปยุนา มนาปามนาปา ผสฺสา จิตฺตํ น
 ปริยาทาย จตุตฺติ^{๓๔}

นี่แน่ะ ราหุล อากาสไม่หยุดยังอยู่ในที่ไหน ๆ ฉะนั้น นี่แน่ะ
 ราหุล เธอจงเจริญภาวนาอันเป็นเครื่องสงบอากาสนั้นเหมือน
 กันเถิด ก็เมื่อเธอเจริญภาวนาอันเป็นเครื่องสงบอากาสอยู่ดีสละ
 ที่ชอบใจและไม่น่าชอใจเกิดขึ้นแล้วจักตั้งอยู่ครอบงำจิตมิได้

ปัญหาที่ ๗ จันทังคปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตความข้อนีไว้ ว่า :-

จณฺหุปมา ภิกฺขเว กุลานิ อุปฺสงฺกมถ อปฺกตฺตเสว กาธํ อปฺกตฺต
 จิตฺตํ นิจุจฺจนวกา กุลตฺส อปฺปคฺคฺภา^{๓๕} .

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะเป็นผู้มีอุปมาด้วยพระจันทร์เข้าไป
 ต่อกุลทั้งหลายเถิด จงพราภกาย จะพราภจิตเสียนั้นที่ควรเป็นผู้
 ใหม่เป็นนิคธ ไม่เป็นกันเองในสกุลทั้งหลาย ดังนี้

^{๓๓}ธมฺม. อฎฺ. ๒๖/๒๕๒.

^{๓๔}ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔๐/๒๐๑. , ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๔๐/๔๒.

^{๓๕}ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๔๐/๑๔๕. , ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๔๔๐/๑๔๕.๑๔๕๕

ปัญหาที่ ๔ สุริยังคปัญหา

พระวังคิณเฑระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

ยถาปิ สุริโย อุกฤษโณ	รูปิ ทสฺสติ ปาณินิ
สุจิตฺตํ อสุจิตฺตํ	กลฺยาณญฺจาปิ ปาปกั
คตา ภิกฺขุ ฆมฺมชโร	อวิชฺชาปิหิตํ ฆนั
ปถิ ทสฺสติ วิวัชชี	อาทิอุจฺจุทถิ อธาคิ ^{๙๔} .

เปรียบเทียบเหมือนว่า พระอาทิตย์ พอโผล่ขึ้น ก็ส่องรูปทั้งสะอาดและไม่สะอาด ทั้งดีและเลว ให้ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น ภิกษุผู้ทรงธรรมก็ย่อมยังชนผู้ถูกอวิชชาปิดบังให้มองเห็นหนทางมีอย่างต่างๆ กัน คือพระอาทิตย์ที่โผล่ขึ้น ฉะนั้นเหมือนกัน

ปัญหาที่ ๕ สักกัคปัญหา

พระสุภูติเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ ว่า :-

สาธเน เต มหาวีร	อโธ ปุพฺพชโร อหิ
นาภิชานามิ อุปฺปन्नํ	มานสึ กามสํหิตฺตุนิ ^{๙๕}

ข้าแต่ท่านมหาวิระ ตั้งแต่ข้าพระองค์ได้บวชในศาสนาของ พระองค์แล้วข้าพระองค์ก็ไม่มีรู้จักจะทำจิตที่ประกอบกับความใคร่ให้มันอันได้เกิดขึ้น ดังนี้

ปัญหาที่ ๑๐ จักกวัตติงคปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตคานีไว้ ว่า :-

วิคกุฏฺสเม จ โอ รโธ
อตุฏฺฐิ กาวตฺเต สทา สโธ
เอส โข พุณฺณิกาทิ
เอส เจจุจฺจติ มารพฺพณน ^{๙๖}

^{๙๔} มีในพุทธพจน์ฉบับ, หน้า ๔๐๒.

^{๙๕} เสน่สตีวกัน, หน้า ๔๐๓.

^{๙๖} พ.ธ. (ไทย) ๒๔/๑๙/๒๔๕., พ.ธ. (บาลี) ๒๔/๑๙/๔๑๒.

ก็ภิกษุรูปใด อันดีในธรรมเครื่องสงบวิหคมีสติเจริญ
อสุภฌานตลอดกาลทุกเมื่อ ภิกษุรูปนี้ จักกระทำค้นหาให้
สิ้นสุดได้แลภิกษุรูปนี้ จักตัดเครื่องผูกแห่งมารได้ แลดังนี้

วรรคที่ ๔ อุปธิการรณ

ปัญหาที่ ๑ อุปธิกัมภปัญหา

พระอุปเสน วังคันตบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

สีกถัรวรณห์ โยคี กตุวาน มานสี

อนุปสิคโค โสเกน ภยา จ ปริมฺจุจติ^{๓๔}.

พระโยคี กระทำจิตให้มีเครื่องมุงบัง คือสังวรแล้ว ก็ไม่
ถูกโลกธรรมฉานทา ย่อมหลุดพ้นจากภัยทั้งปวงได้

ปัญหาที่ ๒ พิหารังคปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภาสิตพระคานานี้ไว้ ว่า :-

น อโธ ชฺเร ภวิตุหฺม ภวกุคฺ กิ กริสุตติ

ปจฺจุปปนฺนมุหิ โวหาเร สก กายมุหิ วิมฺพดาติ^{๓๕}.

พวกเธอไม่พึงอยู่ในที่ไกลไปกว่านี้ ภวัคคพรหมจักกระทำอะไร
ให้ได้เล่า จงยินดียิ่งผู้แต่ในกายของคนที่กำลังเข้าถึงกันได้
ปัจจุบันเท่านั้น เถิด

ปัญหาที่ ๓ อุทฺธวังก์ปัญหา

พระอุปเสนวังคันตบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ ว่า :-

ธมฺมสิตฺถิ กริตุวาน วิหรนฺโต วิปสุตโก

อนิสฺสิโน วิหริติ อุปฺปนฺโต สทา สโลติ^{๓๖}.

ภิกษุผู้กระทำความให้เป็นสิริระ เจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมเป็นผู้
ไม่ยั้งคิด มีสติ สงบ ตลอดกาลทุกเมื่ออยู่ ดังนี้

^{๓๔} มีนิพนธ์ปัญหาปกรณ์, หน้า ๔๐๕.

^{๓๕} เขมมเทียวกัม, หน้า ๔๐๖.

^{๓๖} เขมมเทียวกัม, หน้า ๔๐๖.

ปัญหาที่ ๔ วิงฉังกปัญหา

พระอุปเสนวังคันคบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

ฉาณชกัฏ คหความ	วิหรนุโค วิปตฺสโก
ปริญฺจติ สัพพททา	ทุปฺปสโห จ โส ภเวติ”

ภิกษุผู้จับพระขรรค์คือฉาณ เจริญวิปัสสนาอยู่ย่อมหลุดพ้นจาก
ภัยทั้งปวงได้ และเธอจะพึงเป็นผู้ที่ภัยทั้งหลายข่มขี่ (ทำให้
พรั่นพรึง) ได้อย่าง ดังนี้

ปัญหาที่ ๕ นกุลังกปัญหา

พระธรรมเสนาบติ สารีบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนีไว้ :-

คตฺมา สกั ปเรสนฺปิ	ภาคทฺพทา เมตฺตาทาวนา
เมตฺตจิตฺเตน หริตฺตทฺพ	เอตํ ทฺพทฺธาน สาสนนฺติ”

เพราะฉะนั้น ก็ควรกระทำการเจริญเมตตาแก่คนทั้งแก่คนอื่น พึง
แผ่ไปด้วยเมตตาจิต นี้ คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนี้

ปัญหาที่ ๕ ขรสิงคาลังกปัญหา

พระมหากัสสปเถระ ได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

เสนาสนฺนหา โอธฺธห	คามํ ปิณฺฑาย ปาวีสี
ภฺยฺชนฺคํ ปวีสี ภูฏี	สทฺกจฺจํ นํ อุปฺภฺยฺหี.
โส เม ปกฺเขน หตฺถเณ	อาโลปี อฺปนฺนํอิ
อาโลปี ปกฺขิปฺนฺตสฺส	อจฺจุลฺลํ ปคฺเต ฉิขฺชต.
ภูฏญฺญํ นิสฺสาช	อาโลปี คํ อภฺยฺยฺหี
ภฺยฺชมนฺเน วา ภูคฺเต	เชคฺคจฺจํ เม น วิชฺชติติ”

เราลงจากเสนาสนะ เข้าไปสู่ถ้ำแวกบ้าน เพื่อบิณฑบาต ได้
เข้าไปหาบุรุษโรคเรื้อรัง ผู้กำลังบริโภคอยู่那儿 แล้วยืนอยู่อย่าง
เคารพ บุรุษโรคเรื้อรังนั้น ใช้นิ้วเปื้อน ๆ น้อมถวายน้ำข้าวแก่เรา
เมื่อเขากำลังใส่น้ำข้าวลงไป นีวกัซาคตกไปในบาตร เรามอง

^{๔๐}เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๐๗.

^{๔๑}เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๐๗.

^{๔๒}จูเอร. (ไทย) ๒๖/๓๗๘/๒๕๒๖, จูเอร. (บาลี) ๒๖/๓๗๘/๒๕๒๖.

จิตโศกผาเรือน บริโภคคำขำขันนั้น เราจะมีความรังเกียจในคำ
ขำที่ก่อกวนบริโภคอยู่ หรือที่บริโภคแล้วบัง ก็หาไม่ ดังนี้

พระอุปเสนวังคันคบุรณะ ได้ภาสิตความขื่อนี้ไว้ว่า :-

อุเขนปิ จ สนุตุตเส	นาณญี ปคฺเช รถี พหิ
รเสตุ อนุคฺคิทุตฺส	ฉานเน น รมค มโน
อิคฺคิเรณ สนุคฺคฺกุโจ	สามณญี ปริปุริติ ^{๔๓} .

พึงสันโดษด้วยโภชนะตามที่ได้นั้น แม้แล้ว ไม่พึงปรารถนา
รสมกมายอย่างอื่นอีก ในของบุคคลผู้คอยคิดข้อยในรสทั้ง
หลาย ย่อมไม่รื่นรมย์ในฉานบุคคลผู้สันโดษด้วยปัจจัยตามที่
คามที่ได้ ย่อมทำความเป็นสมณะให้เต็มเปี่ยมได้

ปัญหาที่ ๗ มิถังกปัญหา

พระธรรมเสนานตีสาวีรบุตรณะ ได้ภาสิตความขื่อนี้ไว้ว่า :-

มา เม กทาจิ ปาปิจุโธ	กุสิโต หินวิริโย
อปฺปตฺตุโต อนาจาโร	สมฺมโต อหุ กคฺคฺจิ ^{๔๔} .

ในกาลไหน ๆ ในที่ไหน ๆ ขอเราจงอย่าได้มีคน ประรณาลมก
คนเกียจคร้าน คนมีความเพียรเลวทราม คนหาการสดับมิได้
คนไม่มีอาจระ เป็นคนที่เรากำลังคบหาด้วยเลย

ปัญหาที่ ๘ ไกรุงกปัญหา

พระธรรมเสนานตีสาวีรบุตรณะ ได้ภาสิตความขื่อนี้ไว้ว่า :-

คทหุ ปพฺพชฺโชโต สนุโธ ชาคฺคิยา สคฺคฺวตฺตฺติโก	
โสปี มํ อนุสาเสตฺย	สมฺปฏฺิจฺฉามิ มคฺคฺเต
คิพฺพิ ฉนฺทญฺจ เปมญฺจ คตฺถมี ทิสฺวา อุปฺภุจเป	
จกฺปฺยาจวียฎฺฐาเน	สทกฺกฺจ นํ ปฺนุณฺณ ^{๔๕} .

ถึงผู้บวชในวันนั้น แม้เป็นผู้มีอาตุพิธง ๗ ขวบ นับตั้งแต่เกิด จะ
พึงอนุสาสน์เราก็คตาม เราจะขอรับคำสอนของท่านไว้ที่

^{๔๓} จ.ธ.ว. (ไทธ) ๒๖/๓๔๕/๒๑๔. , จ.ธ.ว. (บาสิ) ๒๖/๓๔๕/๒๑๔.

^{๔๔} จ.ธ.ว. (ไทธ) ๒๖/๓๔๖/๒๑๔. , จ.ธ.ว. (บาสิ) ๒๖/๓๔๖/๒๑๔.

^{๔๕} มีอีกบทปัญหาปรณณ. หน้า ๔๑๐.

กระหม่อม เราได้พบท่านแล้ว ก็จะพึงถึงความพอใจ และความ
รักอย่างแรงกล้าไว้ในท่านจะพึงเคารพท่านเนื่องๆ ตั้งไว้ใน
ฐานะแห่งอาจารย์

ปัญหาที่ ๘ วราหคปัญหา

พระปิณโฑลภารทวาชเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

กาย สภาว ทัสวาน	วิจิณฺตุวา วิปสุโสโก
เอกากิโย อหุติโย	เสติ อารมฺมณฺณคร ^{๔๖} .

พระโศทวจรผู้เจริญวิปัสสนา ตรวจสอบพบเห็นสภาพในกาย
แล้วก็เป็นผู้ใดคเหี่ยวไม่มีเพื่อนนอนอยู่ภายในอารมณ์

ปัญหาที่ ๑๐ หัตถคปัญหา

พระผู้มีพระภาค ทรงภาสิตพระศาณีนีไว้ในถึงบุคคลนิกายว่า :-

ภายเน ส่วโร สาธุ	สวธุ วาจาช ส่วโร
มนสา ส่วโร สาธุ	สาธุ สัพพหุต ส่วโร
สัพพหุต ส่วโร ลหุชชี	รกฺขิโคติ ปวฺจจติ ^{๔๗}

ความสำรวมทางกาย เป็นเหตุทำประโยชน์ให้สำเร็จ ความ
สำรวมทางวาจา ก็เป็นเหตุทำประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวม
ทางใจ ก็เป็นเหตุทำประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมทางทวาร
ทั้งปวง ก็เป็นเหตุทำประโยชน์ให้สำเร็จ ประชาชนย่อมกล่าวถึง
ภิกษุผู้มีความละอาย ผู้สำรวมได้ทุกทวาร ว่าเป็นผู้รักษาดน

^{๔๖} เขมมคิยวกัน, หน้า ๔๑๑.

^{๔๗} ส.ส. (โพธ) ๑๕/๒๓๓/๒๓., ส.ส. (บาฬี) ๑๕/๒๓๓/๕๗.

วรรค ๕ สีหะวรรค

ปัญหาที่ ๑ สีหะกปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงยกย่อง

พระมหากัสสปเถระ ได้ทรงภาสิตความข้อนีไว้ในสังยุตตนิกายว่า :-
 สนฺตุฏฺโงยํ ภิกฺขเว กสฺสโป อิตฺตฺริเรน ปิณฺณปาเคน อิตฺตฺริ-
 ปิณฺณปาเคนสฺสจฺจุจฺจา จ วนฺณวาทิ น จ ปิณฺณปาเคนเหตฺต อเนกํ
 อปฺปฏฺฐวี่ อปฺปชฺชติ อลฺลทฺธา จ ปิณฺณปาเคนํ ปรีกฺขสฺสติ ทฺทฺธา จ
 ปิณฺณปาเคนํ อคฺคิโต อมฺจุฉิโต อนชฺฌนปาณโน อาทินวทสฺสวี่
 นิสฺสฺสเรณปฺปโย ปรีกฺขชฺชติ^{๔๔}.

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พระมหากัสสปะนี้ เป็นผู้สันโดษด้วย
 บิณฑบาตคามที่มีตามที่ได้ ทั้งเป็นผู้มีปกติกล่าวสรรเสริญความ
 สันโดษด้วยบิณฑบาตคามที่มีตามที่ได้ ทั้งไม่ถึงการแสวงหาที่
 ไม่สมควร ความประพฤติที่ไม่เหมาะสม เพราะเหตุบิณฑบาต
 ทั้งไม่ได้บิณฑบาตแล้ว ก็ไม่เดือดร้อน ทั้งได้บิณฑบาตแล้ว ก็
 เป็นผู้ไม่คิดใจ ไม่ชอบ ไม่จวน มีปกติเส่งที่นโชน มีปัญญา
 เป็นเครื่องสกัดออก บริโภคบิณฑบาต .

ปัญหาที่ ๒ จักกวากังกปัญหา

พระผู้มีพระภาค ได้ทรงภาสิตพระคณานิไว้ใน จักกวากาจาก ว่า:-

โย น หนฺติ น จาเนติ น ชินาติ น ชาปเย

เมตฺตํโส สทฺทพฺพะเตสุ เวรํ ตสฺส น เกนจิ^{๔๕}.

บุคคลใดไม่ฆ่า ไม่ยังผู้อื่นให้ฆ่า ไม่ทำลาย (ไม่สร้างความ
 เสื่อม) ไม่ยังให้ผู้อื่นทำลาย มีจิตเมตตาในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง
 บุคคลนั้นย่อมไม่มีเวรกับใคร ๆ

^{๔๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๖/๒๑/๑๒๑, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๔๖/๒๑/๑๕๕.

^{๔๕} จ.จ. (ไทย) ๒๑/๑๔/๖๒/๑๔/๑, จ.จ. (บาลี) ๒๑/๑๔/๖๒/๑๖๕.

ปัญหาที่ ๓ แปลาหิสังคปัญหา

ท้าวสหัมบดีพรหม ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ ในที่ใกล้พระผู้มีพระภาคว่า:-

เสวถ ปนฺตานี เสนาสนานิ

จรยฺย สํโยชนวิปฺปโมกฺขา

สจจ รตฺติ นาริกฺขญฺเอย ตตฺถ

ถึเนว เวเส รกฺขิตฺตุโค สติมา**.

ขอท่านจงตั้งเสนาสนะทั้งหลายที่สัจเจก พึงประพฤติ
เพื่อความหลุดพ้นจากสังโยชน์เกิด ถ้าหากไม่ประสบความยินดี
ในที่นั้น ก็พึงอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ เป็นผู้มัสติรภิกษาวัดอยู่เกิด

ปัญหาที่ ๔ จรกโปตังคปัญหา

พระผู้มีพระภาค ได้ทรงครีธพระคาถานี้ไว้ในอุฬารทชาดกว่า:-

ปวีสิตฺวา ปรกฺฐํ ปานคฺคํ โกชนาย วา

มิตํ ขาท มิตํ ฏญฺเช น จ รูปํ มนํ กร***.

เธอเข้าไปสู่สกุลของผู้อื่น เพื่อของคิมก็ดี เพื่อของกินก็ดีพึงเสีว
พอประมาณ พึงกินพอประมาณ และไม่พึงทำจิตไว้ในรูป
(ของหญิง)

ปัญหาที่ ๖ สตบัตตังคปัญหา

พระปิณโฑลภารทวาชระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า:-

นิริย ภยสนฺดาเส นิตฺพานะ วิปฺลํ สุขํ

อุกฺขานคานคฺคานานิ ทสฺสเสตฺตพฺพานิ โยคิโน****.

พระโยคี พึงแสดงเนื้อความเป็น ๒ ประการ คือ ความน่ากลัว
ต่อภัยในนรก (และ) สุขอันใหญ่อยู่ในพระนิพพาน

** ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๑๒/๑๕๘., ส.ส. (บาลี) ๑๕/๖๑๒/๑๕๘.

*** พ.ช. (ไทย) ๒๘/๑๗๘๕/๒๑๓., พ.ช. (บาลี) ๒๘/๑๗๘๕/๒๐๐.

**** มินุทปัญหาลาภรณ, หน้า ๑๑๙.

ปัญหาที่ ๘ ขลุ้งกะปี่ปัญหา

พระอนุรุธพระเถระ ได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

ปรีสุทฺธธเน จิตฺเตเน อารมฺมณเ ปติฏฺฐาย

เคน จิตฺเตเน ปาตพฺพํ วิมุตฺติรสมฺเมจมนิ^{๘๘}.

พระโศทวจรพึงเป็นผู้มีจิตบริสุทธิตั้งอยู่ในอารมณ์แล้ว สุดคั้น
วิมุตติรสนันไม่ค้องปรุงร ด้วยจิตนั้น

ปัญหาที่ ๙ ลับปังกปัญหา

พระผู้มีพระภาคครัสพระคาถาไว้ในกัลลภาฎิยชาดกว่า :-

มเขรคฺคตํ วิปฺรติญฺห ลุทฺท

อกามกา อลฺลณณณณ สรณฺดา

คเมกรคฺคตํ อนุคฺคปฺมานา

โสจาม ตา รคฺติ ปฺน น เหสุตฺติ^{๘๙}.

ลูกร ท่านนายพราน พวกเราได้แยกกันอยู่ตลอดราตรีหนึ่งใด
ไม่ต้องการอยู่ ก็ได้แต่ระแถึงถึงกันและกัน ถึงราตรีนั้นจักไม่มี
อีก พวกเรายังคอยแต่จะคิดถึงราตรีเดิวนั้น ยังเศร้าโศกอยู่

ปัญหาที่ ๑๐ อชกรังคปัญหา

พระธรรมเสนานคิสาวิบุลยเถระ ได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

อรุณํ สุทฺถํ วา ภุจฺจมนฺโด น พาทํ สุทฺธิโด สียา อุบุทฺโธ
มิตาหารโร สโต ภิกฺขุ ปรีทพฺพร จคฺคาโร ปญฺช อาโลเป อภุจฺวา
อุทกํ ปิเว อลํ มาสุ วิหาราย ปหิตคฺคตฺสฺส ภิกฺขุโน^{๙๐}

ภิกษุ เมื่อจะบริโภคอาหารเข็ญก็ตาม อาหารแห้งก็ตาม ก็ไม่
พึงให้อิ่มจนเกินไป พึงเป็นผู้มีท้องพร่อง มีสติรู้จักประมาณ
อาหาร อยู่เถิด พึงคบวิโลกเข็ญ ๔-๕ คำ แล้วดื่มน้ำ (แทน)
เท่านั้นก็เพียงพอเพื่อการอยู่ผาสุก แห่งภิกษุผู้มีตนอันสงบไปแล้ว

^{๘๘}เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๑๘.

^{๘๘}ขุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๒๑๕๖/๒๑๕๗., ขุ.ชา. (บาลี) ๒๓/๒๑๕๖/๒๑๕๗.

^{๘๙}ขุ.มธ. (ไทย) ๒๖/๓๕๖/๒๕๕๗., ขุ.มธ. (บาลี) ๒๖/๓๕๖/๒๕๕๗.

วรรคที่ ๖ มักกฎวรรค

ปัญหาที่ ๑ ปันอัมภักฎกัฏปัญหา

พระอนุรุทธะได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

จิตต์ นิยม อสุ ทวารสุ สติปัญจจรุคคเม
กิลเลสา คคุด ลกคาเง หนุคพุพา เทวิปสุตินา^{๔๖}

พึงควบคุมจิตไว้ในสติปัญฐาน อันเป็นคาขายประเสริฐยอดเยี่ยม
ทางทวาร ๖ ถ้าหากว่ามีกิลเลสาติดอยู่ที่คาขายคือสติปัญฐานนั้น
ภิกษุผู้เจริญวิปัสสนาก็พึงกำจัดกิลเลสาเหล่านั้นเสีย

ปัญหาที่ ๒ อนัสสิตทารกัฏปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความข้อนีไว้ในมหาปริณิพพานสูตร ในที่ฉนิกาว่า:-

อิจฺจํ สุนฺนํ อานนฺทํ สารคฺคํ จญฺญํ สารคฺคํ
อนฺนุญฺจชฺชํ สารคฺคํ อปฺปมคฺคา อวคปิโน
ปหิตคฺคา วิหเรต^{๔๗}.

เอาเถอะ อานนท ขอฟกของจงชวนชาวอโนสารประโยชน์เกิด
ของประกอบเนื่อง ๆ ในสารประโยชน์เกิด ของจะเป็นผู้ไม่
ประมาท มีความเพียร มีคนอันส่งไปในสารประโยชน์อยู่เกิด

ปัญหาที่ ๓ จิตตถรรณมังคปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานีไว้ว่า :-

อปฺปมาทโร ภิกฺขุ ปมาท ภัยตฺตํ วา
อภฺทโท ปริหานาย นิพฺพานสฺเสว สนฺตติเก^{๔๘}.

ภิกษุผู้เผลอในความไม่ประมาท หรือว่าถึงเห็นภัยในความ
ประมาทไม่เหมาะที่จะเสื่อมรอบ ชื่อว่าอยู่แต่ในที่ใกล้
พระนิพพานที่เหี่ยว

^{๔๖} มีปัญทปัญหาปกรณ์, หน้า ๔๒๒.

^{๔๗} ปิณฑ. (ไทย) ๑๐/๑๑๓/๑๓๒., พิมพา. (บาลี) ๑๐/๑๓๓/๒๕.

^{๔๘} พ.ธ. (ไทย) ๒๔/๑๓๒๑., พ.ธ. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๓.

ปัญหาที่ ๔ ปวงนังคปัญหา

พระผู้มีพระภาคทรงถามภิกษุเหล่านั้นว่าในสังยุตตนิกายว่า :-

ปวิตุคคหิ อริเยหิ ปหิตคคคหิ ฉายิกิ
นิอุจ्झิ อารทฐวิวิธหิ ปญฺหิตเตหิ สทฺทวเส^{๔๕}.

ขอพวกเธอพึงอยู่ร่วมกับพระอรหันต์ทั้งหลายผู้ตัดผู้มีตนอันส่งไปผู้มีฉนวน ผู้เป็นบัณฑิตปรารถนาความเพียรเป็นประจำ เกิด

ปัญหาที่ ๕ รุกขังคปัญหา

พระธรรมเสนานีสารีบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

วระเก เทวทคฺคมุหิ โจรเ อรฺกฺขลิมาถเก
ชนปเลธ รามุเล จ สทฺทพคฺค สมนโก มุนี^{๔๖}.

พระมหามุนีเจ้า ทรงเป็นผู้มีพระทศเสมอภังคในบุคคลทั้งปวง
คือในพระเทวทัตผู้จะปลงพระชนม์ ในโจรองคุลิมาล ในอรัญชน
บาล และในพระรามุเล

ปัญหาที่ ๖ เณรณังคปัญหา

พระธรรมเสนานีสารีบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

โพธเนนอุชฺช ฆนํ ทิสฺวา สดสทฺทสฺสเป โยธเน
ขณฺเณ อุปคณฺนควาน โพธเนติ ตํ มหามุนี^{๔๗}.

พระมหามุนีเจ้า ทรงพบเห็นชนผู้ที่จะทรงอาจให้ใคร่ตรูได้แล้ว
แม้อยู่ในที่ไกลคึงแสนโยชน์ ก็จะเสด็จเข้าไปโปรดชนผู้นั้นให้
ใคร่ตรู ทันที

ปัญหาที่ ๗ มณเฑาะณังคปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ภาสิตพระศาสดานี้ไว้ในสุตตนิกาย ว่า:-

สุทฺธรา สุทฺธเรหิ สฺว่าถึ กปฺโปโฆฬ ปลิตฺตฺตลา
คโค สมนคฺคา นิปกา ทฺถกฺขสฺสณฺคํ กวิสฺสณ^{๔๘}.

^{๔๕} ส.นิ. (ไทย) ๒๖/๓๗๓/๑๔๑. , ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๗๓/๑๔๑.

^{๔๖} มิสฺสุมุทฺตปญฺญทปกรณํ, หน้า ๔๒๕.

^{๔๗} เณรณเฑียรกัม, หน้า ๔๒๖.

^{๔๘} จ.ญ. (ไทย) ๒๓๓/๑๐๐/๑๒๖. , จ.ญ. (บาลี) ๒๓๓/๑๐๐/๑๐๕.

ขอพวกท่านจะเป็นผู้หมดจด สำหรับการอยู่ร่วมกับผู้หมดจด ทั้ง
หลายเถิด จงเป็นผู้มีความอ่อนกรง (ซึ่งกันและกัน) พวกท่าน
จักเป็นผู้พร้อมเพรียงกัน ฉลาด กระทำที่สุจริตแห่งทุกชาติ ก็
เพราะเหตุนี้

ปัญหาที่ ๘ มาควักงักปัญหา

พระโมฆราชเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

อามณเณ ลภิกขวาน ปหิตศุเตน ภิกขุณา

ภิกขุโธ หาสโส ชนตทุโธ อธิคมิสฺสสมิ อุตฺตริ^{๖๓}.

ภิกษุผู้มีคน (มีจิต) ส่งไป (สู่พระนิพพาน) ได้อรหณทั้งหลาย
แล้ว ก็พึงทำความบันเทิงใจให้เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เราจักบรรลุมรรค
วิเศษที่อื่น ๆ ขึ้นไปได้ ดังนี้เถิด

ปัญหาที่ ๙ พาฬิถักงักปัญหา

พระราหุลเถระ ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

สุญฺญตฺตญฺจามิมิตฺตญฺจ วิโมกฺขญฺจปฺปณฺนิหิตี

จตุโร ผลธ พหุญฺญา จจิกฺวา โลกามิสฺส ลภ^{๖๔}.

ภิกษุสละโลกามิสเสียได้แล้ว ก็จะได้สุญญตวิโมกข์ อนิมิตต-
วิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ สามัญญผล ๔ อภิญญา ๖ แล

ปัญหาที่ ๑๐ คัจฉกักงักปัญหา

พระผู้มีพระภาคทรงภาสิตพระศาสดานี้ไว้ในสุตตนิบาติว่า :-

การณทฺวํ นิทฺฐมถ กสมฺมทํ อปฺกตฺตถ

คโต ปถาป วาเหถ อตฺตมณฺเณ สมณมานิน

นิทฺฐมิกฺวา ปาปิยถ ปาปอาจารโคจเร

สุทฺธธา สุทฺธเรหิ สํวาสี กปฺปโยโฆพ ปติสฺสตา

คโต สมคฺคา นิปกา ทฺวักขตฺตมุตํ กวิสฺสตา^{๖๕}.

^{๖๓} เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๒๗.

^{๖๔} เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๒๘.

^{๖๕} พ.ศ. (ไทย) ๒๓/๑๐๐/๑๒๖., พ.ศ. (บาลี) ๒๓/๑๐๓/๑๐๘.

พวกท่านจงขจัดบุคคลผู้เป็นคู่ชู้แก่ตน จงคร่าบุคคลผู้เป็นคู่ชู้หากเผลอออกไป ซึ่งข้อนี้เป็นเหตุให้พวกท่านชื่อว่า ได้ขับไล่คนเหลวเปลา่ผู้ไม่ใช้สมณะ แต่ถึงทงะนงว่าเป็นสมณะออกไป พวกท่านจงขจัดบุคคล ผู้มีความปรารถนาลาภกมีอาจารย์และโคจรอันชั่วช้าได้แล้ว ก็จะเป็นผู้หมดจด มีความเข้มแข็ง สำเร็จการอยู่ร่วมกับท่านผู้หมดจดทั้งหลายเถิด ท่านจักเป็นผู้ถึงความเท่าเทียมกัน ฉลาด กระทำที่สุดแห่งทุกขได้ ก็เพราะเหตุนี้

วรรคที่ ๑ กุมภวรรค

ปัญหาที่ ๑ กุมภักปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกเสกพระศาณินี้ไว้ว่า สุตตนิบาต ว่า :-

อชุนกั คั สณติ อัม ปุริ สนุคเมว ตั

อชฺชุกฺกุณฺณูปโม พาโถ รหโถ ปุโรว ปณฺชติโต ^{๑๖}.

หม้อที่มีน้ำพร่อง ย่อมส่งเสียงดัง หม้อที่มีน้ำเต็ม สงบ เงียบ
ที่เดียว คนพาลมีอุปมาด้วยหม้อที่มีน้ำครึ่งเดียว บังจิกเปรี๊ยะ
เหมือนห้วงน้ำที่เต็ม ฉะนั้น

ปัญหาที่ ๒ กาฬายสังคปัญหา

พระผู้มีพระภาค ทรงภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

ทตฺตสนฺนุหิ ปรีโสธิต น โว

อวิธรรมน นโยโค วิสสชฺช

นปฺปาวเรติ อนนฺถภาสโต

สพฺพโส จ มฺหุภาวเมว โส ^{๑๗}.

กั้นรชนผู้ชำระผัสสะให้บริสุทธิ์ ผู้ถึงคุณวิเศษเที่ยงตรงใน
อวิธรรมนั้น ย่อมไม่ทำความเลื่อมใสอันเป็นประธานให้
ต้นไผ่ทั่วไปโดยส่วนเป็นอนนถ และโดยประการทั้งปวง

^{๑๖} จ.ศ. (ไทย) ๒๕/๓๕๐/๓๐๑., จ.ศ. (บาลี) ๒๕/๓๕๐/๒๘๖.

^{๑๗} มีฉินฺทปญฺพทปการณ, หน้า ๔๓๐.

ปัญหาที่ ๓ จัดตั้งปัญหา

พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

ยถาปิ ฉคฺคํ วิปฺลํ	อจุฉิทฺทํ อธิสํหิตํ
วาทคปิ นิวาเรติ	มหติ เมฆวฺญฺจิโย
คถเว พุทฺธบุคฺโคติปิ	เสถฉคฺคโร สุจิ
กิลตสวญฺจํ วาเรติ	สนฺดาปสิวิธคฺคโย ^{๑๔}

เปรียบเทียบกันว่า ร่มใหญ่ไม่ทะลุ มีอุปการะประกอบแข็งแรง
 ย่อมป้องกันลม แดด เมฆฝนทำใหญ่ได้ ฉันทใด แม้ภิกษุผู้เป็น
 พุทธบุตร ผู้สละอาหารร่วมคือศีล ย่อมป้องกันฝนคือกิเลส แดด
 ร้อนคือไฟ^{๑๕} กองได้ ฉันทนั้นเหมือนกัน.

ปัญหาที่ ๔ จัดตั้งปัญหา

พระอุบาลีเถระผู้ทรงพระวินัยได้ภาสิตความข้อนี้ไว้ว่า :-

เชตุอุปมณ ภวิตฺทฺทํ	อุฏฺฐาณวิปฺลทอาณินา
เอส เชตุควโร นาม	โย ททาทิ วิปฺลํ ผล ^{๑๖}

ภิกษุพึงเป็นผู้มีอุปมาด้วยที่นา เป็นที่ผลัดผลให้ผลไพบูลย์ ผู้ใด
 มอบผลไพบูลย์ ผู้นั้นชื่อว่าเป็นนาประเสริฐ

ปัญหาที่ ๕ อาคตังคปัญหา

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงภาสิตพระศาสดา^{๑๗}ไว้ว่า :-

สขฺขรณํ สภาวคฺคํ	ทฏฺฐกาเมณ โยคินา
อกเทเนว โหตฺทฺทํ	กิลตวิสนาสน ^{๑๘}

พระโยคีผู้ต้องการจะเห็นสภาวะความจริงแห่งสังขารทั้งหลาย พึง
 เป็นคชชา (อณนพิน) ในอันทำพินคือกิเลสให้พินาศเอ็ด

^{๑๔} เสน่หิตยกัน, หน้า ๔๓๑.

^{๑๕} เสน่หิตยกัน, หน้า ๔๓๒.

^{๑๖} เสน่หิตยกัน, หน้า ๔๓๓.

ปัญหาที่ ๖ โฆษณางคปัญหา

พระมหาโมคคัลลานเถระ ได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

เสียมณ นีณณณ ทีณณ ปฏิปคฺติยา

ปคฺติเคน ภวคฺคหุฬ สหฺพโลกสฺส โยคินา^๗.

พระโยคีควรเป็นผู้ที่ชาวโลกทั้งปวงปรารถนาด้วย ความสำรวม
ด้วยวัตร ด้วยศีล ด้วยข้อปฏิบัติ

ปัญหาที่ ๗ อีสสาสังคปัญหา

พระสารีบุตรเถระ ได้ภาสิตความข้อนีไว้ว่า :-

ชธา อีสสาสโก นาม สายํ ปาลํ อุปาสติ

อุปาสนํ อริยฺขณฺโโต สภเก ภคฺคเวณฺณํ

คเณว พุทฺธปฺปคฺโคปิ กโรติ กาตุปาสนํ

กาตุปาสนํ อริยฺขณฺโโต อรหฺมณฺณํ อธิชฺชติ^๘.

เปรียบเหมือนว่า ขึ้นชื่อว่านายขมังธนู ย่อมเล็งยิงเป้าตลอดเวลา
ทั้งยืนทั้งนั่ง ไม่ทอดทิ้งการเล็งยิง ก็ย่อมได้รับหัวข้างรางวัล
ฉันใด แม้ภิกษุผู้เป็นพระพุทธรูป ก็ย่อมกระทำการเล็งยิงกาย
ไม่ทอดทิ้งการเล็งยิงกาย ก็ย่อมบรรลุลความเป็นพระอรหันต์
ฉันนั้นเหมือนกัน

.....

^๗ เสนีย์ยวาทิน, หน้า ๔๓๓.

^๘ มีฉันทปญฺหาปกรณํ, หน้า ๔๓๔.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมหาวิสิทธิ์ ปญฺญาวฑฒโน (ภณฺวี)
- เกิด : วันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๐๘
- มาตุภูมิ : บ้านเลขที่ ๔๔ หมู่ ๔ บ้านนาเทิง ตำบลประจักษ์ อำเภอสำโรงท่า
จังหวัดสุรินทร์
- การศึกษา : สำเร็จการศึกษาชั้นประถมศึกษา (ป.๔) จากโรงเรียนบ้านขนวน
: สำเร็จการศึกษาชั้นประถมศึกษา (ป.๖) จากโรงเรียนบ้านคู
: สำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น (ม.๓) จากโรงเรียนสำโรงทาบ
วิทยาคม อำเภอสำโรงท่า จังหวัดสุรินทร์
: น.ธ. เอก, ป.ธ. ๘ จากสำนักเรียนคณะจังหวัดสระบุรี วัดพระพุทธบาท
อัมภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี
- ปัจจุบัน : วัดสามพระยา เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐
Tel. (๐๒) ๖๒๘๖๐๗๗
- หน้าที่การงาน : เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี สำนักเรียนวัดสามพระยา
: เป็นวิทยากรอบรมบาลีก่อนสอบ ภาค ๒
: เข้ารับการศึกษาระดับปริญญาโท ณ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๕๔๒